

8/891-2135

BUDAPESTI SZEMLE

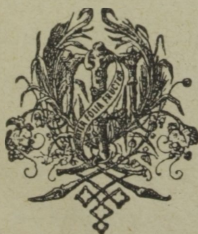
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZNYOLCZVANEGYEDIK KÖTET

(517., 518., 519. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1920

1p84

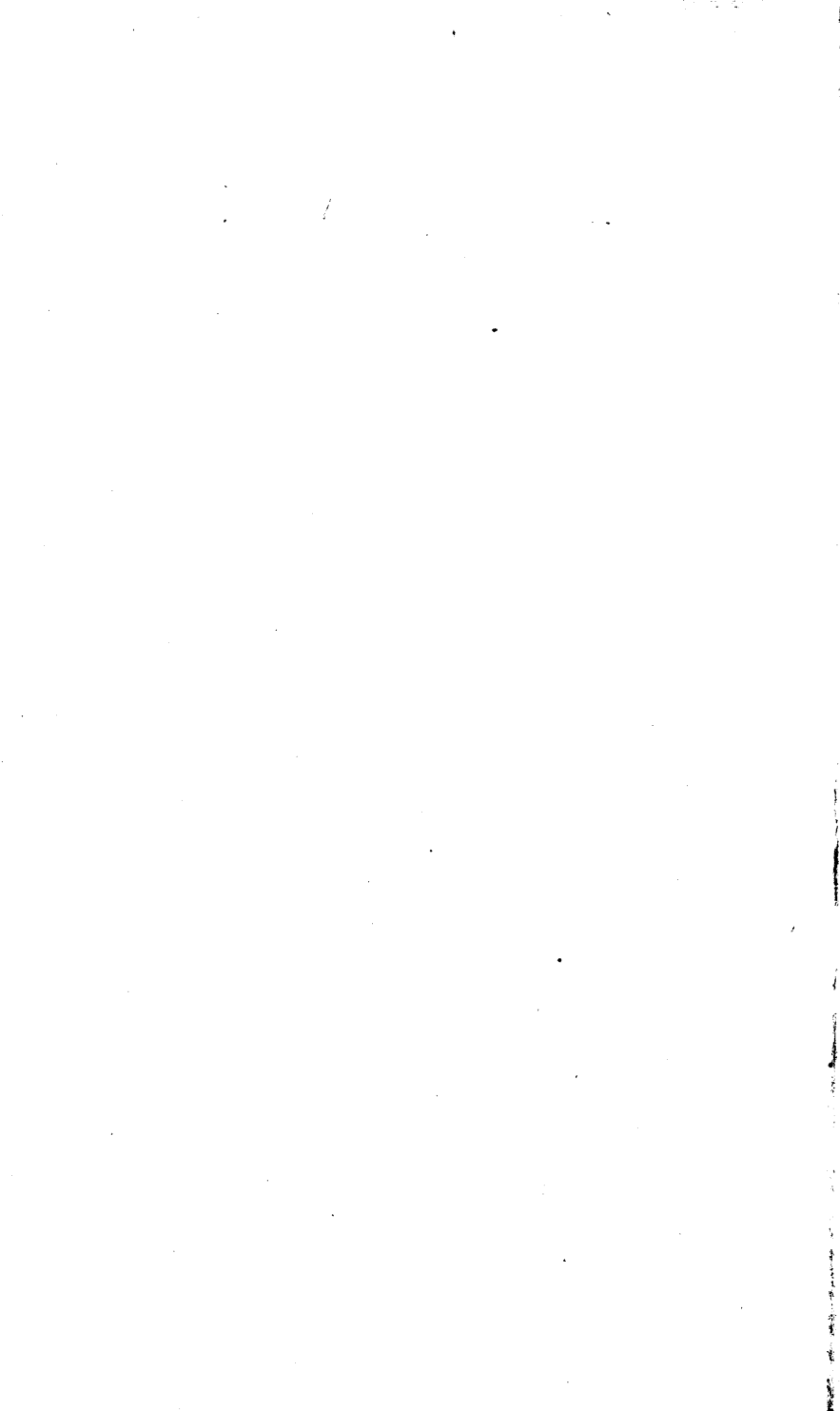
TARTALOM.

DXVII. SZÁM.

	Lap
IRODALMUNK ÉS JÖVŐNK. — Beöthy Zsolttól	1
AZ UTOLSÓ NÁDOR. — Bellaagh Aladártól	10
MOHÁCS. — Angyal Dávidtól	29
A PÁRISI BOLGÁR BÉKEKÖTÉS. — Strausz Adolfától	40
RENDÜLETLENÜL! — Költemény, — Sajó Sándortól	51
SZEMLE: <i>Hét év kritikai irodalma.</i> — Négyesy Lászlótól	53
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Segítsetek!</i> — (Végvári: <i>Segítsetek!</i> Hangok a végekről). — g.-tól.	
2. <i>Új verses könyvek.</i> — (Lendvai István: <i>Köszöntő.</i> — Sík Sándor: <i>Muradék magyarok.</i>) — si-tól	75

DXVIII—DXIX. SZÁM.

A HÁBORUS FELELŐSSÉG KÉRDÉSE. — Gróf Csáky Imrétől	81
SZINYEI MERSE PÁL EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	89
GONDOLATOK GRÓF TISZA ISTVÁNRA. — —. —	103
A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG JÖVŐJE. — Homan Bálinttól	127
AZ ANTIK ÉS A MODERN MŰVÉSZET. — Ybl Ervintől	163
SZEMLE: <i>A kolozsvári egyetemről.</i> — G. E.-től	207

IRODALMUNK ÉS JÖVÖNK.¹

Tisztelt hallgatóink!

Két éve már, két hosszú, szomorú, borzalmas éve, mikor utolszor szót emelhettünk erről a helyről. Akkor a költő Zrinyi Miklós szellemét idéztük, születésének háromszázados évfordulóján. Nemzeti érzésünknek, hősi áldozatkészségünknek, ősi katonai erényeinknek, melyeket a «vezér-költő» hasztalan ébresztgetett, a háború vérzivatarai között az egész világ csodálta feltámadását hirdethettük. Azt hihettük, hogy ha Zrinyi feltámadna: megengeszteltnek érezné tragikai végzetét. Ez az ő tragikai végzete, a nagyságnak hasztalan áldozata, azóta rácsapott mi egész magyar nemzetünkre. Legelőször a Nagyot sujtotta le, társunkat, büszkeségünket, reményünket, kit ma két éve még itt láttunk oldalunkon s kire akkor képeletünk és érzésünk, szinte félelmes titokzatossággal és egyértelműséggel, rávonatkoztatta mindazt, a mit itt versben és prózában Zrinyi nagyságáról és balsorsáról hallottunk. A «jó szerencse», melyet a hadverő énekes oly kétségbeesve hivatgatott, mintha végkép elhagyott volna bennünket s a tőle örökölt kard, melyre a «ne bántsd a magyart» vésette, eltörött volna kezünkben. Oh ha ma kelne ki sírjából, mely immár idegent ural, nemcsak régi nemzetét, de régi «honját sem lelné többé a hazában». Azóta a hálátlanságnak keblünkön melengetett fajzata a vesztett háború sebeiben sinylő nemzetünk testét gyilokkal, lelkét méreggel pusztította; nyomorult fosztogatók hada kihúzta utolsó párnáját feje alól; vak és ádáz győztes hatalmak országunkat darabolták föl.

¹ Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1920 február 8-iki ünnepi közülésén.

És mi a gyásznak tépett ruhájában és szaggatott szívével itt állunk a romokon és költögetjük a magyar lelket és keresünk a magyar jövődőt és kiáltozzuk a pusztában az isteni igazságot. Hol keressük, hol találjuk meg?!

A magyar nemzetet ezer év alatt sok istencsapása látogatta, hogy a legönérzetesebb és legoptimistább költőnk, Petőfi is «isten csodájának» mondta, «hogy még áll hazánk». Ezeknek a nehéz, sokszor kétségbeesett létharczoknak költészetünk nemcsak tolmácsa, hanem részese volt. E viszony bensőségének egyik bizonyítéka azoknak a symbolumoknak koronkénti változása és egy-egy időszakban való általánossága, melyekkel a költészet nemzetünket példázta. Egy-egy jelkép a nemzeti érzés hevitette képzeletből fakadva s a közállapotokat kifejezve, bizonyos ideig jóformán minden költőnkön jellemzően uralkodik s újra meg újra előfordul. Még a XVIII. század nemzetietlen korának utóhangjaiban, talán Baróti Szabótól kezdve ilyen symboluma magyar nemzetünknek a *féreg rágta fa*, mely átterjed aztán a Ferencz császár idejébeli ellazulás napjaiba is. Azután a reform-korral, mikor Széchenyi új jövőnek s a nagy világ tengerére utalja nemzetét, fölmerül az ellenséges hullámoktól hányt-vetett s még Virág Benedektől indított *hajó* classikus képe. Majd a kor teljessége felé közeledvén, a mint a nemzet erőérzete, önbizalma s lealázó helyzetének fájó haragja nő: Petőfinek és forradalmi költőtársainak *rab oroszlánja* kezdi tördelni bilincseit és fenyegetni tömlöcztartóit. Az elnyomatás, a kényuralom idején Tompával a *gólya* száll előtérbe, a jobb hazát kereső s a szárnyaszegett *gólya*, melyet egész keleten, a hol ropant számban tartja megszállva Ephesus és Sardes romjait, a romok madara; a mi költészetünkben is azzá lett, a romokban heverő haza jelképévé. Ha ma nézünk körül, hogy mivel folytathatnók a sort: talán visszatérhetnénk a belső féreg emésztette *fához*, de a melybe a villám is belecsapott.

De a honfiúi fájdalomnak ez a költői képe nem zárja be a sorozatot. Keservünkben életadó érzésnek, törekvő akaratnak kell fogannia. A félregrágta és villámsújtotta tölgy még él: az anyaföld még táplálja gyökereit; az élet nedve még átjárja a csonka törzset; — sebei ki fognak forrni, új

sarjban újulása lesz s visszaszerzi ágait és ha nem magunk, gyermekeink vagy unokáink a régi biztossággal pihennek majd megint dús lombsátora alatt. Hinnünk kell a feltámadásban, a megváltásban, a megváltó és feltámasztó nemzeti erőben és akaratban, minmagunkban, mivel csak ebből a hitből sarjadhat a jövő. Mert ha csakugyan van olyan hit, a mely hegyeket mozdit, ez csak a magunkban való hit. Bár füstölgő romok közt élünk, kifosztva, megrabolva ősi örökünkől, ennek a hitnek, egész valónkat és életünket betöltő cselekvő, munkás ösztönének nem elhálnia, de megingania sem szabad bennünk, mert másíthatatlan véget csak a lemondás, a kétségbeesés hozhatna ránk. Majdnem százados távolából a reform-kornak, melyben akkor a válság izgalmét érezték s a melyben ma egy rövid virágkor hajnallását látjuk, — ebből az időből hangzanak hozzánk, igen, a költői lélek jósejével éppen hozzánk intézett fenséges szavai Vörösmartynak:

Te még, oh honfi, ébren állj,
Remélni, tenni hő,
Míg a honból, kin lelked függ,
Van egy darabka kö.

Ez a cselekvő hit, ez a munkára kész optimismus ma nem vérmérséklet, nem belátás, nem élettapasztalat kérdése, hanem egyenesen hazafiúi kötelesség, melylyel egyikünknek sem szabad alkudnia. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az erőszak feldarabolhatja országunkat, de nemzetünk, új határainkon belül és kívül, egy és oszthatatlan s ez az egy és oszthatatlan magyar nemzet, a mint ezer év alatt nem egyszer, most is vissza fogja vívni a természet és néplélektan törvényével a meg nem osztott Magyarországot. Szövetségesünk a természet, mely az életszükség által újra össze fog kapcsolni elszakadó testvéreinkkel. Szövetségesünk az ezer éves történet, melynek erkölcsi kötelékét semmiféle kényszer el nem szakíthatja; a győztes hatalom felfújt gögijében és titkolt félelmében sokat tehet, de egyet soha: a multat mássá nem teheti. Szövetségesünk a magyar műveltség ereje és felsősége. Az emberek életitalát hasztalan keresték, de a nemzetekét bizton ismerjük: a nemzeti érzés és a nemzeti mű-

veltség ez az életital. Az egész nemzet közös érzése és közös műveltsége, melylyel szemben hogy hódítás, leigázás, feldarabolás mennyire tehetetlen: napjaink története is elég példával szolgál reá, hozzánk legközelebb az *Élő szobor* példájával.

Ennek a nemzeti érzésnek és műveltségnek fő ápolója az irodalom. A miénknek, a magyarnak sajátlagos vonása éppen annak a szolgáltatnak teljessége és állandósága, melyet nemzeti közczélok irányában kifejtett és kifejt. Még művészi emelkedése is abban az arányban halad, a melyben ez a jellemző irányzata erősödik: legmagasabb fejlődését Petőfi-ben, Aranyban és Jókai-ban éri el. E tekintetben irodalmunk még a közöny felé sem tántorodott meg soha; a nemzet lelkének hű tolmácsa, ébresztője, fentartója volt mindig a hadak útjának ős mondájától Petőfi halhatatlanságának székelý mondájáig.

Sok százados életében legelső megtévelyedése, hűtelensége az utóbbi évtizedeknek azzal a végzetes iskolájával jelentkezett, mely műveltségében inkább fogyatékosan mint idegenül, de a kultúra léha göggyével hirdette nemzeti és erkölcsi közönyét s a melynek a lélekmételyezés terén. következményeiben oly borzalmasan szomorú szerepe volt. A *Régi dicsőségünk* a reform-kornak, a *Széchenyi-óda* a kiegyezés korának előhangja volt; ez a költészet a nagy nemzetrombolásé. Szembe fordul minden közösséggel: alapmotívuma az önimádásnak és önmegvetésnek furcsa keveréke. Előkészítő munkája a nemzet- és erkölcs-tagadás uralmához, belső kapcsolata ez uralomnak sötét lelkével: minden gondolkodó előtt világos lehetett. Az olasz futurismus művészi forradalma a régi műkincsek megsemmisítését, a muzeumok lerombolását s az emberi szellem minden dicső emlékének elpusztítását követelte; a worpswedei német mesterek egyike egyszerre vallott szerelmet az expressionismusnak és a kommunis-musnak.¹ A mi irodalmunk úgynevezett modernistái is a bekövetkezett véres felfordulás lelkét ébresztgették. Taktikájok is kész veszedelem volt: a tehetségesek tehetségöknek er-

¹ Vogeler Henrik.

kölcselenségét, a nagyobb számú tehetségtelenek pedig tehetségtelenségüket zavaros, de kongó æsthetikai szólamokkal pöffeszkedve takargatták s a hiúság lépve sszejével fogták meg maguknak a félműveltek tömegét. Különösen ez a félmiveltség és mármiveltség volt tenyésztő talajuk. A könnyű sikeren vérszemet kapva, egyre többet és többet mertek s az üzletre kacsin-gató erkölcsi maszlagot tudásnak és igazságnak, a magyarságnak léha és harsány ócsárlását pedig, szükség esetén, nemzeti keservnek keresztelték el. Így tört ez a korcs irodalom, valamely magasabb culturának hazug jelszavával, s a miénknek hazug beállításával, nemzeti érzésünk, törekvéseink, sőt természetünk megrontására: mikor egyenes, tiszta, természetes eszünkjárását a csillogó és üres képtelenségek tűzijátékával kápráztatta; mikor megfosztani igyekezett bennünket ideáljainktól, melyeket lelkünk őrzött s a melyek lelkünket őrizték; mikor a művészetet csak arravalónak bizonygatta, hogy leszerelje vele energiánkat; s mikor gúnyjának kénköszagú kritikájával magyar önbizalmunkat fojtogatta. Hallottunk mi már keményebb feddő szavakat is ezeknél nemzeti hibáinkról Zrinyitól, a költőtől, Apáczaitól, az iskolamestertől és Széchenyitől, az apostoltól: de ezek keserősége az eltéphetetlen nemzethűség-ből fakadt s épen önbizalmunk fölkeltesére irányult. A nyugoti modernisták iskolája a hűtlenség iskolája volt.

Ezt a mételyező irodalmat, szellemi mezőnknek ezt a nadragulyáját, a mit még a nagy égi és földi háború ki nem pusztított, ki kell gyomlálnunk. Folytatnunk a régi nemzet-fentartó, sőt nemzetmentő irodalmat, haladva és fejlődve formákban, eszmékben, művészetben, tanulva az idegen nagyoktól, de védve, ápolva, őrizve a régi lelket, az örök magyar lelket benne. Azt a lelket, melylyel híven őrizte a magyarságot régi irodalmunk, különösen költészetünk, első dadogásától *Toldi*ig. Ezzel a lélekkel szárnyalt művészileg a legmagasabbra s ezzel foglalta el és tartotta állandóan helyét nemzetünk fentartó erői között. Mohács után a nyelv, melynek fontosságát az új egyház és az új könyvek tették tudatossá, ez az új irodalomtól ápolta nyelv fogta össze a szét darabolt nemzetet s vetette meg szabadulásának legmélyebb alapját. Mária Terézia kegyességének lankasztó sugárzása

alatt a Bessenyeitől föltámasztott irodalom kürtszavára kapott észbe a fenyegetett magyarság. Ferencz császár új Ausztriája alakulásának veszedelmei közt Kazinczy az irodalom szervezésével védekezik. Az atyáskodó zsarnokságtól szinte halálos álomba ringatott nemzetet megint költészete ébreszti föl a reform-kor hitére és munkájára; a *Himnusz* és a *Szózat* ezekből az időkből zengenek felénk. A szabadságharcz utáni rémuralom alatt a nemzet újra csak költészetéből, Aranyból, Tompából, Jókaiából meríthet vigaszt. — nem, ennél többet: bizalmat, kitartást, erőt a kiegyezésben kivívott győzelemhez.

Íme ez volt irodalmunk Magyarország mult történetében, ez lesz a jövőben is. Köntösünket megszagathattuk gyászunkban, de fejünket fel kell emelnünk. Boldogtalan sorsunk talán minden réginél nehezebb és dicsőbb feladat elé állítja ma a magyar irodalmat s állít bennünket, az irodalom munkáit. Az egész világnak ellenünk törő ereje levert, hősi küzdelmünk elbukott, a szerencse elhagyott, a gonoszság elárult bennünket: ezeréves hazánkat szaggatják szét. Országunkat ám eldarabolhatják, de nemzetünket nem. A míg egyebet nem tehetünk, védenünk és erősíteniünk kell a szellemi integritást; hirdetniünk, éltetniünk, munkálniunk minden magyarnak lelki összetartozását, egységes érzését és akaratát. Ez a szellemi integritás, melynek térképe a szívekbe van írva s a melyen sem fegyvernek, sem börtönnek hatalma nincs, ez a magyar szellemi integritás vissza fogja szerezni a területet is. Csak ha ez az egynek teremtetett magyar lélek ellankad, összezsugorodik, elhal: akkor boríthatunk gyászfátyolt elszakított vármegyéink czímereire; egészen addig a mieink maradnak. Ennek a léleknek és integritásának védelmére sohasem pihenő szellemi harczt fogadunk. Kisfaludy Károly nemcsak a *honvéd* szót alkotta, de halálos ágyán honvédeknek küldte fiait. Mi itt az ő fiainak érezzük magunkat; meg fogunk felelni annak, a mit sorsunk reánk bízott s velünk együtt az egész, magyar lélekből lelkezett magyar irodalom. És ha van hatalma a szellemi erőnek az anyagi felett, akkor az életmunka, melyre elhívtaknak érezzük és valljuk magunkat, ha tán nem is miáltunk, csak utódaink által, de biztos győzelemre fog vezetni.

Bizalmat merithetünk már a magyar lelket tolmácsoló nyelvből, melynek minden kárát egyszersmind az emberi műveltség vallaná. Ez a nyelv, a mi anyanyelvünk, kifejező erő és hajló simulékonyság, a formák gazdagsága és a hangzás változatossága tekintetében alig találja párját. Talán több joggal mondhatjuk el, a mit Turgényev, a nagy orosz elbeszélő, egy fenyegető válság alkalmával az orosz szóról vallott: «Azokban a napokban, mikor hazám sorsa felől kétségek és borús gondolatok nehezednek rám, egyetlen támaszom és bizodalmam te vagy, te nagy, te hatalmas, te igaz, te szabad anyanyelvem. Ha te nem lennél, kétségbe kellene esnem az események láttára, a melyek hazámban történnek. De az lehetetlenség, hogy ilyen nyelv ne nagy népnek adatott volna». A mi sóhajunk szerényebb, de hitünk ép olyan erős: qh az lehetetlen, hogy ez a nagy és szent magyar nyelv, nem ajándék, hanem az ember-szellemnek egyik legremekebb alkotása, elnémulásra legyen ítélve!

Ezt a nyelvet védjük és ez a nyelv védelmez bennünket és tőlünk elszakított magyar testvéreinket. És védnek mindazok, a kik századok óta ezt a nyelvet megdicsőítették. Mert a nagy szellemi alkotásokat a haladó idők történeti erőkké alakítják. Homér hősei nemcsak Trójánál győztek, hanem a költő lelke által döntő részök volt a marathoni diadalban, sőt több mint két ezredév múlva a görög szabadságharczban, a missolungi győzelemben is. Phidias Zeusa és Athénéje nincsenek is meg többé, de még emlékek, még arnyékuk is világtörténeti ereje maradt maig a hellénségnek. Halhatatlan erők maradtak ezek, azt a közleket vezérlő és szolgáló erők, a melyből születtek. Ilyen halhatatlan történeti ereje már magyarságunknak Zrínyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Madách és többi nagyjaink, költőink, tudósaink, művészeink. A mit alkottak, olyan szavak, vonások, hangok, melyek az idők folyamán tettekké izmosodnak s részt kérnek és vesznek nemzetünk sorsának intézésében. Mit mondtak nekünk? Zrínyi azt, hogy: csak magunkban, szívünk és karunk erejében bizzunk. Vörösmarty, hogy: el fog jönni a jobb kor s lesz még ünnep a világon. Petőfi, hogy: kit szeretnénk, ha nem a hazát. Madách, hogy: küzdjünk és

bízva bizzunk. Arany, hogy: van még nemzetünkben élni hit, jog és erő. De nemcsak biztató szavaik hangzanak felénk, hanem nagy alkotásaiknak történeti erőnké lett szelleme int, hogy: ne csüggedjünk.

Mintha ma itt körülvennének bennünket az ő szent árnyékaik. Mintha intenének, hogy az ő szülő és haló földjük, melynek magyarságáért éltek és haltak, Zrinyi és Pázmány, Bessenyei és Kazinczy, Kemény és Jókai, Tompa és Madách, Révai és Bolyai, Fadrusz és Munkácsy szülő vagy temető földje ne maradjon ellenség kezén, Petőfi szent porait ne tapodja idegen lovas patkója. Szellemajkuk nemcsak int kötelességünkre, hanem bátorít is, hogy: bizzunk bennök és bizzunk abban a műveltségben, melyet megalkottak és reánk hagytak. Olyan népek ádáz gyűlölete, hazug átalkodottsága és mohó kapzsisága fosztott ki és vesz körül bennünket, melyek culturailag alattunk állanak: ebbe a viszonyba vethetjük bizodalmunk horgonyát. Bizonyára törekedni fognak, elkövetnek mindent, hogy ez a viszony javukra forduljon. A legéberebb figyelemre, a legkitartóbb szellemi és anyagi munkára lesz szükségünk, hogy további minél gyorsabb és minél intensívebb kulturai haladással felsőségünket s ebben jövő győzelmünk föltételét megőrizhessük. Ha területünk szűkebbre szorul, semmi akadályja nincs, hogy arra haladjunk, a merre szabad az út: fölfelé s egyelőre szellemünkkel maradjunk urai régi országunknak.

Ezt az emelkedést pedig, ezt a művelődési munkát és eredményeit, hogy elvezessenek igazán a megváltásra: a leg-erősebb, alkuvást nem ismerő nemzeti szellemnek kell áthatnia. Ez a szellem nemcsak áldozatot nem fog követelni kulturai tekintetben, hanem inkább, egész művelődéstörténetünk tanúsága szerint, így is támogat. Költészetünk csak bensőbbé és igazabbá lesz általa, művészetünk gazdagabbá és sugallóbbá, tudományunk ösztönzőbbé és jutalmazóbbá. Hassa át ez a nemzeti szellem, az igaz nemzeti érzés és igaz nemzeti műveltség követelésével és ápolásával sajtónkat, iskolánkat és politikánkat. Lesúlyedt sajtónkat vezesse át ne csak a gazdasági, hanem még inkább az erkölcsi válságon. Iskoláinkból, a hol szükséges, szorítsa ki a félműveltség hival-

kodását, az éretlenség hetvenkedését s ültesse helyébe a kötelesség komoly cultusát. Országunk vezetőit pedig, iskoláinknak és tudományos intézeteinknek bezárt kapuira mutatva, győzze meg, hogy kulturai fejlődésünknek bármely okból való megakasztása: nemzeti létünk végveszedelme, nemzeti reményeink temetése.

Ha a nagy istencsapása után művelődési fejlődésünk ebbe az irányba és erre a munkára tér, a miben a mi Kisfaludy-Társaságunk is szerény erejével, de lelkes buzgalommal részt kér, akkor nincs okunk a kétségbeesésre. Vonjuk be a gyász-zászlókat, tűzzük ki helyökbe a munka jelvényeit és szívünk fölé rejthetjük nemzeti reményünk zöld ágát. Megizenhetjük testvéreinknek túl az új határokon: *várjatok, készülünk!* és bízva inthetjük testvéreinket a határokon belül: *készüljetek, várnak!*

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság hetvenharmadik ünnepi közülését.

BEÖTHY ZSOLT.

AZ UTOLSÓ NÁDOR.

— István nádorunk. —

Mária Terézia dédunokája, II. Lipót unokája s József nádornak és második feleségének, Hermina anhalt-bernburg-schaumburgi hercegnőnek fia 1817 szeptember 14-én született, Budán. Az osztrák-ház fisarjadékai közül addig csak V. László született hazánkban, Komáromban. Az ujszülöttet magyar pap, báró Fischer István egri érsek, keresztelte meg. Három keresztneve közül az első, István, atyjának kívánságára, első szent királyunké volt, harmadik keresztneve Victor, Gejza vezérünké, két árpádházi királyunké s anyai nagyatyjáé (kinek neve Victor, Károly, Frigyes volt), második keresztneve, Ferencz, nagybátyjáé s keresztatyjáé, Ferencz császár-és királyé.

Atyja, mikor második feleségét, kivel 1815 augusztus 30-án kelt egybe, az ország fővárosába hozta, az őt és hitvesét 1815 október 7-én üdvözlő megyei küldöttségek előtt úgy nyilatkozott, hogy házasságából származó gyermekeit magyarokká akarja nevelni; ¹ ezzel az osztrák uralkodóház magyar ágának alapítójává lett. Mikor családjával alcsuthi birtokán tartózkodott, magyar jobbágyainak gyermekei voltak gyermekeinek játszótársai; mikor pedig a magyar fővárosban időzött, előkelő magyar családok sarjadékai, köztük az ifjú gróf Teleki László.

Anyja, a fenkölt lelkű s nagy műveltségű német hercegnő, a magyarok iránt való szeretetének több tanujelét adta, egyebek közt akkor is, mikor az említett üdvözlés alkal-

¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1815 okt. 11. sz. A nádornak azokat a nevezetes szavait, melyeket latinul mondott, szó szerint közli Szemere István Kazinczyval: *Kazinczy levelezése*, XIII. k. 229. l.

mával azt kívánta,¹ hogy aznap este, az ő tiszteletükre, a főváros nagy német színházában rendezett diszeloádásra «a nemzeti szokásoknak megbecsülésére s felemelésére mind a fő uraságok, mind a fő asszonyságok . . . nemzeti öltözetekben jelenjenek meg». Még ugyanannak az esztendőnek végén, Folnesics Lajostól, magyarul kezdett tanulni.² Aznap, melyen anyává lett, gyermekeinek, Hermina királyi hercegnő s István királyi herceg ikertestvéreknek születése napján, életének még teljesen be nem töltött huszadik évében, megszűnt élni. A pesti református templom sirboltjába temették.

A nádor 1819-ben, augusztus 24-én, harmadszor házasodott. Lajos württembergi hercegnek és feleségének, az Orániai Vilmos családjából származó Henriettenek leányát, a huszonkét esztendőös Mária Dorottya hercegnőt vette el, fenkölt lelkű s nagy műveltségű nőt, ki anyai szeretettel viseltetett mostohagyermekei iránt. Jó példát adott nekik a hazaszeregetben is; mert e német hercegnő első volt az uralkodóház nőtagjai közül, ki megtanult magyarul, még pedig hazánkba érkezése után nemsokára, s nyilvánosan magyar nyelven szolt a magyarokhoz.³ A különféle ünnepi alkalmakkor őt magyar beszéddel köszöntő küldöttségeknek mindig magyar választ adott. Ezeket a válaszait -- mondja Toldy⁴ — «meglepő correctséggel adta elő».

István királyi hercegnek, atyja legidősb fiának, tanítója, a magyar nyelvben, irodalomban és történelemben Horvát István volt, a nádor egyik kedves embere. A fiatal királyi hercegnek atyja házában és a pozsonyi országgyűléseken is, melyeknek üléseire eljárt, volt alkalma megismerkednie nagy politikusainkkal, és a Budán játszó magyar szintársulatnak s utóbb a pesti Nemzeti Színháznak előadásain nagy színművészeinkkel. Ismerte s kedvelte költőink munkáit, azokból sokat könyv nélkül tudott; nyilvános fölszólalásaiban, kivált mikor ünnepi alkalmakkor az őt üdvözlők és éltetőknak

¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* fennebb említett száma.

² L. Kazinczynak, 1815 decz. 16-án, Rumyhoz intézett levelét. Kazinczy levelezése.

³ L. *Adalékok a M. T. Akadémia alapításának történetéhez.* 68. l.

⁴ L. *Hátrahagyott iratai, Budapesti Szemle* 1879. évf. XL. sz. 353. l..

felelt, gyakran felhozta Vörösmarty Szép Honkájából e szavakat: «Addig élek, míg a honnak (néha meg így: «honomnak») élek.» Első volt a mohácsi vész óta az uralkodóház tagjai közül, a ki tökéletesen tudott magyarul, ismerte s igazán szerette s teljesen megértette nemzetünket, és magyarnak vallotta magát.

Mikor 1838-ban az árvíz veszedelme zúdult fővárosunkra, atyjának meghagyásából az ifjú királyi herczeg a veszedelemben forgók segítségére ment, többek életét életének koczkáztatásával mentette meg. Nemcsak a fővárosban, hanem országszerte magasztalták. Székács, az ékesenszóló evangélikus lelkész, az egyházi szószéken emlékezett meg róla: «Támasztott Isten embereket köztünk, kik életüket koczkáztatták idegen életért, s kik voltak ezek? Egy császári s királyi vér, a kin millió szemek függnék, kiért millió szívek remegnek, kihez millió hangok kiáltanak: Né tedd ki veszélynek éltedet egyesekért, mely egy ország boldogítására van rendelve! S a királyi vér mindazt feledé. Mint őrangyal szállt által hozzánk akkor, midőn a nyilsebességű folyam örökre örvényébe sodorható vagy egy omladék eltemethető. A királyi vér mindazt feledé. S áthozva hozzánk atyja szellemét, földi Isten volt égi értelemben.¹ S kik voltak társai? . . . Kikről azt hívők, hogy ősi gőg ámitván lelköket, a törzsökfának árnyékában heverve, a pór bajával semmit sem törődnek . . . Voltak más mentők is, számosan s tette dicsők, tán annál dicsőbbek, minél nagyobb titokban hatottak s minél nagyobb titokban maradak. Annyiban mindnyájan rokonok, hogy a legtisztább ember-szeretet vezérlé őket.² «Mily hizelgő, mily szolganyelv!» azt fogják tán némelyek mondani. Hagyján! Váddal nem kelek ellenők, de . . . forró kebellem hódolok az erénynek, lássam koldusnál avagy királynál, s ha lelkesedve szólok és bőven

¹ Magasztalja Garay Pályaképek József nádor életéből című költeményének VI. részében és Jókai is Kárpáthy Zoltánjának IX. részében, mikor az 1838-iki budapesti árvírről írnak.

² Wesselényit Vörösmarty énekelte meg Az árvízi hajósban; szól róla Jókai is a Kárpáthy Zoltánban és ugyanott kívülé név szerint megemlíti még egynéhány főurat és polgárt is.

felőle, az erénynek nagysága menteni fog, és menteni tisztem, mely az erénynek hirdetésében áll».¹

1841-ben, az udvari körök kívánságára, beutazza Csehországot, majd 1842-ben Tirolt és az uralkodóház olasz tartományait, megfordul Torinóban és Firenzében is. Megismerkedik a külföld anyagi, erkölcsi s politikai állapotával. Tapasztalatait naplójába jegyzi. Két emlékiratot is szerkeszt Ferdinánd király és császár számára, melyeknek egyikében Csehországról, másikában az olasz tartományokról szól. Harmadik emlékiratában, melyet nádorrá való választása előtt, 1847 januárjában ír, és melyet Metternich-hez intéz, a nádor hatásköréről adja elő nézeteit. Az udvari körök nincsenek megelégedve ezekkel az államférfiúi tehetségére valló munkáival, mert -- például -- a közigazgatásban az önkormányzat, és nem a «nagyon is sok kormányzás» (zuviel regieren), egy szóval, az alkotmányos szabadság hívének vallja magát benők. A nádor hatásköréről szólva, egyebek közt, azt mondja, hogy alkotmányos országban szükséges az ellenzék és ha nem volna, meg kellene teremteni; s hogy -- ha nádorrá választatik -- egyik párthoz sem akar tartozni, s nem akar pártember lenni, hanem pártatlan, azaz részrehajlatlan.

Az 1843 4-iki országgyűlés idejében terjedt el az országban az a hír, hogy I. Miklós czár, kinek huga, Alexandra Pavlovna nagyhercegnő, a nádor első felesége volt, azt óhajtja, hogy István királyi herceg vegye feleségül leányát.² Olga nagyhercegnőt, ki ezért hazájában elkezdett magyarul tanulni, hogy a magyar nemzetnek tessenek, mondja Széchenyi.³ Hogy miért nem kötötték meg ezt a házasságot, nem tudjuk. Mondják, Metternich és sok magyar politikus is ellenezte.

1843 decemberében a bécsi udvari körök Csehország

¹ Árvízi beszéd.

² A nagyhercegnőt, ki I. Miklós orosz császár harmadik gyermeke s második leánya volt, 1822-ben született és 1892-ben halt meg I. Vilmos württembergi király fia, Károly (szül. 1823-ban, megh. 1891-ben), ki a württembergi királyok közt első e néven, és ki atyja halála után, 1864-ben lépett trónra, vette el 1846-ban.

³ Tasner Antalhoz intézett, Döblingben, 1850 szept. 7-én írt levelében.

polgári kormányzójává nevezették ki Ferdinánd császár- és királylyal ezt a magyar nevelésű s teljesen magyarra vált királyi herceget, kit születésétől fogva Magyarország nádori székén atyja utódjának tekintett a magyar nemzet.¹ Kik Csehországba küldték, nyilván azt remélték, hogy a reá nézve idegen földön, melyet nem igen ismer, visszasz intézkedéseivel veszít majd abból a tiszteletből, melylyel személye iránt nálunk és az örökös tartományokban is viseltettek. Csalódtak. Nem örömet vált ugyan meg övéinek és ismerőseinek körétől és Magyarországtól, melyet hazájának vallott, de azért elköltözött Prágába, Csehország fővárosába s elfoglalta azt a hivatalt, melyet az uralkodóháznak és Csehország lakosságának teljes megelégedésére töltött be 1847 január 15-ikéig.

Ekkor Ferdinánd császár és király Magyarország helytartójává, Pest-Pilis- és Soltmegye főispánjává s a jászok és kúnok birájává nevezte ki, mint «elfelejthetetlen bátyáknak nemcsak fiát, hanem — lelke- s szívének már is kitüntetett dicső jelleméről ítélve — örök emlékezetű atyja érdemeinek is méltó örökösét». Mikor ennek híre elterjedt országunkban, öröm töltötte el a hazafiak szívét. Az újságok is öröndetes eseménynek mondták. A *Budapesti Híradó*² ezt írta: «Hagyjuk őt, a dicsőültet nyugodni, örökké áldandó hamvaiban, s... forduljunk szeretve tisztelt királyi helytartónkhoz... Mutassuk be neki hódoló tiszteletünket... tegyük ígéretet, sőt szent fogadást előtte, mikint e hon javára intézendő böles lépteiben készséggel követendjük őt, mert tudjuk s tapasztalók, hogy ő, s csak ő legyen hivatva a nemzeti építmény teljes befejezésére, melynek alapján fenséges atyja félszázadon túl és oly következetesen, mint gondosan működött.»

¹ «Az udvar, úgy látszik, nem szándékozott József családjában, melynek népszerűségét ferde szemmel nézte, örökké tenni a nádori méltóságot; s e miatt István főherceget... Csehország kormányzójává nevezte ki, mintegy eltávolítani akarván őt a nemzet szeme elől.» Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. II. k. 389—90. l. a 2. kiadás szerint.

² Gróf Dessewffy Emil «vezérlete mellett»; Szenvey József szerkesztette; 1847 január 21. számában, az 1847 január 13-án elhunyt József nádornak január 18-án végbement temetéséről szóló tudósításában.

Az ország fővárosa nagy előkészületeket tett az új helytartó fogadására, ki Prágából Bécsen keresztül utazott Budapestre. Bécsből, a Dunán, magángőzhajón jött ide, s hogy elkerülje ünnepeltetését, útközben hajójáról levétette a császári zászlót és 1847 augusztus 28-án,¹ esti 7 óra tájban, teljes csendben és úgy szólván észrevétlen érkezett Budára, hol a királyi palotában levő lakására tért.² Azonban megérkezésének híre csakhamar elterjedt és a nép a budai királyi palota előtt csoportosult, hogy láthassa a szeretett királyi herceget. Másnap öcscsével, az akkor 14 esztendő József királyi herceggel kocsin bejárta Pestet. Este a főváros polgársága fáklyás-zenét adott tiszteletére.

Augusztus 30-án tisztelkedett előtte a katonaság és a helytartótanács. Kopácsy József primás üdvözölte a helytartótanács nevében, nem — mint addig ily alkalmakkor szokás volt — latin, hanem, az 1843 4-iki országgyűlésen alkotott törvény szerint magyar nyelven; a királyi herceg meg magyarul felelt. Ezután a helytartótanács épületébe ment, hol elnöklete alatt ülés volt, melyen a tárnokmesterre, gr. Keglevich Gáborra bízta az elnökösködést addig, míg körútjáról, melyet az országban tenni szándékozott, vissza nem tér. Augusztus 31-én fogadta Pestmegye s egyéb hatóságok és különféle testületek tisztelkedését. Magyarul üdvözölték, és ő magyarul felelt. Délben, a Budavárában levő országházának épületében, nagy ebédet adott, melyen az első fölköszöntőt Kopácsy hercegprimás mondta, ő reá, magyarul, mire ő ugyanúgy felelt. Este kivilágítás volt. A «Nemzeti Kör» egyik ablakában³ pompás transparent, e maradandó becsű felirattal díszlett:

Itt születél; a föld örömében reszket alattad,
Mint anya, mely kebelén érzi repesni fiát,
És itt rejtí szived, legdrágább sírjait a föld;
Nem vagy-e mindenkép: gyászra, örömrre mienk?

¹ Nem «szeptember 28-án», mint a hogy Gelich Rikárd mondja (l. *Hazánk*, 1884. évf. II. k. 64. l.)

² *Budapesti Híradó* aug. 31. és szept. 2. sz.

³ Mint az *Életképek*, melynek Frankenburg Adolf volt szerkesztője, szept. 5. számában írta.

A felirat szerzője Vörösmarty volt. A királyi herczeg később a Nemzeti Színház díszelőadására ment. Kisfaludy Károlynak *A hűség próbája* című egyfelvonásos vígjátékát adták elő, melyet a *Hymnus* éneklése előzött meg, befejezésül a *Szózat*-ot énekelték.

Szeptember 1-én jelen volt a pest-szolnoki vasút megnyitásán, melyre mintegy 600 meghívott vendég sereglett össze.¹

Körútja szeptember 1-én kezdődött² és október 14-én ért véget,³ valóságos diadalmenet volt. Az *Életképel*:⁴ így kezdi róla szóló tudósítását: «Diadalmenetről írunk, ünnepről, mely mint csillagfutás az égen, mint vándor örömhír az emberek szívében, egyik határból a másikba költözik, örömjajt küldve maga előtt, szebb jövők reményét hagyva maga után.» Szól körútjáról Garay is *A nádorróláztatás* című költeményében, melyet 1847-ben írt; de kézirat volt 1873-ig, mikor Toldy bemutatta a Kisfaludy-társaságban és kiadta a társaság *Értekezései*-ben.⁵ Megjelent ekkor különnyomatban is.⁶

Alig tért vissza innen, október 16-án, Ferdinánd király megbízásából az ifjú Ferencz József királyi herczeg Pestmegye főispáni székébe igtatta be, kinek beigtató beszédében ezek a szavak fordultak elő: «E díszes tiszt alkalmat nyújtott nekem e szeretett Magyarországra oly perczben lépni, midőn ez, mint felséges urunk atyai szíve óhajtja, egy boldog korszak küszöbén áll... tanuja lehetek azon közszeretetnek, melyet fenséged dicsőült atyjától örökölt, s önmaga fényes tulajdonaival még inkább szilárdított, de tanuja azon közbizalomnak is, melyet fenséged magas erényeivel és hazafiúi buzgó törek-

¹ L. a *Budapesti Híradó* s az *Életképek* szept. 5. sz.

² Nem «október 1-én», mint G. mondja (u. o.).

³ Nem «14 napig tartott», mint G. mondja (u. o. 65. l.), hanem hat hétig.

⁴ Szeptember 19-iki számában.

⁵ L. a IX. k.

⁶ Körútjának legbővebb és leghitelesebb leírása nem az egykorú ujságokban található, hanem Szuborits Antal *István főherczeg-nádor körutazása* című naplószerű följegyzéseiben, melyek id. Szögyény-Marich László *Emlékiratai* I. kötetének Függelékében jelentek meg nyomtatásban.

véseivel magának már is kivívott, mik által biztosítva látom nemcsak e nemes vármegye, hanem a szeretett honnak is boldog jövődjét... ünnepelni fogom mindig e napot, melyen fenséged iránti hő szeretetemnek és a magyar nemzethezi élénk ragaszkodásomnak nyilvános jelét adhatám». A beigtatott főispán, egyebek közt, ezt felelte: «Üdvözlégý koronás fejedelmünk egyik legközelebbi rokona, ki egykor hivatva leendsz a népek boldogságáért, őseid példájára, dicsően működni! Hála legjobb fejedelmünknek; hála neked, főséges főherczeg, ki közbejöttöd által növeled azt az örömet, melyet érzek, midőn Pestmegye főispáni székét elfoglalom és kinek ajkairól örömmel hallottuk ez alkalommal zengeni édes hazánk nyelvét.»

A két királyi herczeget a megye rendei nevében Szaniszló Ferencz címzetes püspök, nagyváradi kanonok és helytartósági tanácsos, későbbi nagyváradi püspök üdvözölte. Előbb István, azután Ferencz József királyi herczeghez szólt és végül ismét Istvánhoz, így: «Üdvözljük fenségedet, mint született magyart stb.» A megye tisztikarának nevében Szentkirályi Mór első alispán köszöntötte a beigtatott főispánt: «Azon aranyálmok közül, melyek most herczegségednek ifjú kebelét a nemzet boldogítása iránt dagasztják, hihetőleg sok el fog enyészni; azon remények, melyek sokunknak kebleinkben egy boldogabb jövődjé iránt már régen tápláltatnak, hihetőleg főherczegséged által sem fognak mind teljesülni; de azért legyen meggyőződve herczegséged, hogy azt, mit a körülmények akadályoznak, herczegségedtől követelni senki nem fogja; legyen meggyőződve, hogy azt, kit e nemzet egyszer szívébe fogadott, onnan kiragadni többé semmi sem képes... Mi csekély emberek, kikből e megye tisztviselői kara áll, az idő hullámai között el fogunk enyészni, az unokák a helyet sem ismerik majd, hová poraink örök nyugalomra letétettek; azon mohos irományoknak sem veszik hasznát, melyekből neveinket megtanulhatnák. Herczegséged élni fog, míg Európa históriájában a különfajú népek történetei össze nem olvadnak».

A költő pedig a két fejedelmi sarjadékról nagy lelkesedéssel ezt zengi:

•Kit üdvözöl egyszerre e nagy éljenezés?
 A merre lép, a nép közt nyílik előtte rés:
 Egy ifju az, tartása bátor s mégis szerény,
 Magyar huszárruhában, csákóval balkezén.

Ferencz királyi herczeg az ifju érkező,
 Királyi származása arczáról tükröző;
 Utána nyomban István, a nép reménye jön,
 És újra felhullámszik a riadó öröm.

Való-e, avagy álom, mi mostan hallható?
 Ékes magyar beszédet mond a beigtató;
 Álomnak is szép, s édes valónak isteni:
 A herceget nem fogják itt elfelejteni!

(Garay, *A nádorválasztás*. XVII. r.)

Az 1847/8-iki nevezetes országgyűlésnek, mely utolsó rendi s utolsó pozsonyi országgyűlésünk, 1847 november 12-én végbement megnyitásán a királylyal az uralkodóháznak annyi tagja jelent meg, a mennyi — 1526 óta — egyetlen országgyűlésünk megnyitásán sem. Bizonyítéka volt ez annak, hogy az uralkodóház örömet akar szerezni a nemzetnek és nagy fontosságot tulajdonít az országgyűlés munkálkodásának, melynek Magyarország korszerű politikai újjászervezése volt célja. Az országgyűlés megnyitására, a királyon kívül, az uralkodóháznak tagjai közül megjelent: a királyné (Mária Anna, I. Victor Emanuel szárd király leánya), Ferencz Károly (V. Ferdinánd öcscse s Ferencz József atyja), Ferencz József, István, Albrecht és öcscse Károly Ferdinánd (Károly osztrák főherczegnek és magyar királyi herczegnek, a hadvezérnek fia), Lipót (Rainer osztrák főherczeg és magyar királyi herczeg fia s II. Lipót német császár és magyar király unokája) s József, (József nádor harmadik fia s mostani József királyi herczegünk atyja).

Az országgyűlés megnyitása előtt, november 12-én, egyes gyűlést tartottak a rendek, melyen az uralkodóháznak az országgyűlés megnyitására Pozsonyban megjelent tagjait üdvözlő, küldöttségöknek jelentését hallgatták meg. A küldöttség vezetője, Scitovszky János pécsi püspök, ki 1849-ben az ország primásává lett, jelentette, hogy üdvözölte a királyt, a királynét és a királyi hercegeket, István főherczegről ezt

mondta: «Biztosítva vagyunk, miszerint azon nagy veszteséget, melyet mélyen sebzett szívünk dicsőült félszázados, nagy emlékezetű József főherczeg, forróan szeretett nádorunk elhunytá által érez, fenséges István császári királyi főherczeg, a nagy elhunytnak nagy fia, teljesen pótolandja».

November 12-ét két nevezetes történelmi esemény teszi emlékezetessé. Az egyik, hogy Ferdinánd király magyar beszéddel nyitotta meg az országgyűlést, mi leírhatatlan lelkesedést és örömet keltett országszerte; valamennyi magyar ujság és két jeles magyar költő, Bajza s Garay (az előbbi «A királyra» s az utóbbi «A királyhoz» című költeményében), dicsőítette azt a királyt, ki a mohácsi vész utáni időben először szólott magyar nyelven az ország rendeihez. A másik, hogy az országgyűlésen¹ a rendek, közös akarattal, szavazás nélkül nádorrá választották István királyi herczeget, kiről Kossuth, Pestmegye követe, az országgyűlés első kerületi ülésén, november 10-én, a jelenvoltak egyetértő s folytonos helyeslése közt, így szólt: «Pestmegye rendei István főherczeget kívánják nádorul. Nem tagadom, hogy azon hő érzelmekben, melyek Pestmegye rendeinek kebeléhez ezen buzgó óhajtaát csatolák, része van azon kapocsnak is, mely a boldogult öreg nádort Pestmegye rendeiével egybefűzé . . . Egyéb-iránt Pestmegye utasitását a meggyőződésnek azon szelleme lengi át, hogy — kivált e korban — a hazának oly nádorra van szüksége, ki, születésénél fogva, minden pártszenvédelyeken fölülállva, nem pártoknak, hanem a nemzetnek nádora legyen, s legyen meg benne egyszersmind azon biztosíték, hogy ezen állásából a nemzet alkotmányát védelmezve, épen az által, mivel a trónhoz oly közel áll, ismertesse meg, hogy a magyarnak alkotmányát s szabadságát védelmezni annyit tesz, mint a trón legnagyobb támaszának lenni! . . . István nemcsak főherczeg, hanem édes gyermeke is e hazának; bölcsőjében ugyanaz a levegő környezte, melyből nemzetünknek jelen sarjadéka a szabadság és haladás szent ösztönét kebelébe szíva! . . . Küldőim hiszik, hogy István főherczegben e magas remények teljessé válnak, annál is inkább, mi-

¹ Nem «november 11-én», mint Gelich írja (u. o. 67. l.).

után többé reményekről nem is lehet szó; e kor nem a remények kora többé; a várakozó merengésnek lelökte már valahára a nemzet lomha saruit, s most a cselekvés küszöbén áll. Nem szólok tehát reményekről; abban minden ki van fejezve, hogy István főherczeg nádorunk lesz!... És ez nemcsak Pestmegye, hanem a nemzet várakozása is egyszerűsmind... Általános érzelem nyilvánult ebben mindenütt, midőn... körútjában ősi tűzhelyeinél látogatá meg a nemes őszinteségből s nyílt egyszerűségben romlatlan magyar szívet, s... a hatóságok mindenütt eljegyzették őt nemzetünknek a bizodalom gyűrűjével... Nemcsak a hatóságok, de a népnek azon milliói is, kik az alkotmány sánczain kívül álltak, megváltásukat üdvözlék benne, ki föltárandja előttük az ígért földének kapuját, a jogtalanság pusztájában tett lankasztó hosszú vándorlásuk után!»

A király egynehány megható magyar szóval erősítette meg az egyhangúlag megválasztott nádort, ki a nemzetnek harmadik nádora volt az uralkodóház tagjai közül. Az első közülök: Sándor, II. Lipót császár és király hatodik gyermeke s negyedik fia, s a második: József, Sándor-öccse, II. Lipót kilencedik gyermeke s hetedik fia volt, kiket szintén egyhangúlag választottak meg az ország rendei.

István a nádori esküt nem — mint a hogy a mohácsi vész utáni időben szokássá vált — latinul, hanem magyarul tette le.

November 15-én elegyes országos ülésen volt a nádor székfoglalója, melyen megjelentek az országgyűlés megnyitásán jelen volt királyi herczegek. Székfoglaló beszédeben, egyebek közt, ezeket mondta a nádor: «Ezen komoly pillanatban, mikor először ülök nádori székemben, őszintén megvallom, elfogultság vegyül azon tiszta örömezzethez, mely keblemet eltölti, midőn az ország nádorává kikiáltatván, egy ily nemzet bizodalomát látom bennem egyesülni... Hiszem, hogy egy egész nemzet oly bizodalma, minő irántam három nap előtt nyilvánult, elég erős lesz ingadozás nélkül bevárni az időt, mikor tenni foghatom azt, mit most csak ígérhetnék. Gyakran fogok tanácsukra szorulni; ne vonják meg ezt tőlem, kinek minden lépteit atyám példája vezér-

lendi, s ki a tiszta hazafiság útjától soha eltérni nem akarok... Dolgozzunk, bizodalommal egymás iránt s egy értelemben, a trón s haza elválaszthatlan javára; hogy így, ha a magyarok Istene megsegít, a késő utókor is elmondhassa poraink fölött: kimultak, de tetteikben élnek!»

18-án este a nádornál «fényes táncmulatság összesíté a honatyákat,¹ melyen megjelentek a király, a királyné s az országgyűlés megnyitására Pozsonyba jött királyi hercegek, és melyről a *Honderű* ugyanabban a számában még ezt mondja: «Az estünnepen valódi magyar szellem áradott el.»

Nagy események vetették előre árnyékukat.

A nemzetnek szándéka, joga s kötelessége volt a kor kívánalmai szerint átalakítani régi alkotmányát.

A magukat nemzetünk sorsának intézésére hivatottnak és feljogosítottanak vélő bécsi körök nem szüntek meg akadályokat gördíteni törvényeinkkel és királyunk jogaival nem ellenkező törekvéseink elé.

Deák, kinek béke- s igazságszeretete és őszintesége kétségen kívüli, 1866 deczemberében Beust osztrák külügyministernek arra a téves nézetére, hogy az 1848-iki törvények «a körülmények nyomása alatt hozattak» és hogy «azokat forradalom követte», ezeket az észrevételeket tette²: «Nem a 48-iki törvények, hanem a reactio, mely e törvények miatt hatalmát veszttette, idézte föl azt a mozgalmat, melyet némelyek forradalomnak hívnak. Alig hozattak meg ezek a törvények, már fölfegyvereztettek és reánk támadtak a reactio által ellenünk fellázított népfajok. A magyar király és törvényes kormánya (t. i.: a felelős magyar ministerium) rendeletéből a hadsereg harczolt ugyan ellenök, de ugyanaz a hadsereg, a fellázított népfajok soraiban, ellenünk is. Mikor e miatt Batthyányval panaszt tettünk Bécsben, gúnyosan azt válaszolta Latour osztrák hadügyminister, hogy töröljük el a 48-iki törvényeket, és azonnal rendet teremtenek. Az osztrák ministerium egy másik tagja, Wessenberg, kinél szintén elő-

¹ Mondja a *Honderű* nov. 30. számában.

² L. a *Budapesti Szemle* 1887. évf. 1. sz.

adtuk panaszunkat, egyenesen kimondta, hogy Bécsben jelenleg két kormány van: egy nyilvános és egy titkos. Ő csak az előbbinek, a nyilvánosnak tagja. A mik Magyarországon történnek, az ő tudta nélkül, a titkos kormány rendeletéből történnek. Miután már a magyar ministerium ki volt nevezve, egy hét múlva, ennek a ministeriumnak tudta s megkérdezése nélkül, egy bevallott illyr izgatót, Jellachichot neveztek ki horvát bánná. Azt hozták föl mentségül, hogy a 48-iki törvények akkor még nem voltak szentesítve. A magyar ministeriumnak mindamellett első dolga volt, meghívni ministeri tanácsába a mellőzésével kinevezett bánt, fölszólítván egyszersmind, hogy a magyar ministeriummal egyetértően tegyen meg mindent, mi a fellázított horvátok lecsöndesítésére s megnyugtatóására szükséges. A bán visszautasította ezt a jóakarató meghívást és fölszólítást. Minthogy kimélni akarja — mondta ezután Deák — a legmagasb köröket, melyeknek tudtával történtek ezek a dolgok, nem akar róluk nyilvánosan szólni; de midőn négyszemközt hozatnak föl lehetetlen elfojtania észrevételeit.»

E felhős időkben sok nagy munka várt az új nádorra, kinek a nemzet és az uralkodó között való közvetítés volt egyik hivatása.

Ő nyújtotta át Ferdinánd királynak és fogadtatta el vele az alkotmányunkat a kor követelményei szerint átalakító s korszakalkotó 1847/8-iki országgyűlésnek feliratát, melynek elfogadásához állását kötötte.

Ő fáradozott legtöbbet, hogy a király az 1848-iki törvényeket szentesítse.

Ő bízta meg, a királytól nyert meghatalmazásnál fogva, Batthyányt az első magyar felelős kormány alakításával.

Ő vivta ki, hogy a király 1848 ápril 11-én az 1848-iki törvények szentesítésére az országgyűlésen megjelenjen és ezt a rövid, de nevezetes magyar beszédet mondja: «Hív magyar nemzetemnek szívemből óhajtom boldogságát, mert abban találok fel a magamét is. A mit tehát ennek elérésére tőlem kívánt, nemcsak teljesítettem, hanem, királyi szavammal erősítve, ezennel által is adom neked, kedves

öcsém, és általa az egész nemzetnek, mint a melynek hűségében leli szívem legfőbb vigasztalását és boldogságát.»

Ő válaszolt — hivatalánál fogva — ezekre a nagy lelkesedést és örömet keltett szavakra. Ekképen: «Nagyobb örömmel nem tölthette volna el felséged hív magyarjait, mint, hogy ezen örökre emlékezetes országgyűlésnek be-
rekesztésére személyesen körünkben megjelenni méltóztatott. Egy boldogított háládatos nép környezi itt felséged királyi székét, és a nemzet szíve soha forróbb szeretettel, több hűséggel nem dobogott fejedelme iránt, mint most felségedért, ki a jelen törvények szentesítése által honunk újjáalkotója lett. Szegény a nyelv, hogy ezért felségednek illő köszönetet mondhasson; hálánkat tetteink fogják bizonyíthatni. Mert valamint új, életerős alapra fektettetett ezen törvények által a magyar alkotmány, úgy biztosabb alapot nyer általuk azon szent frigy is, mely e hazát felségedhez s királyi házához édes kapocscsal köti. Legyen Isten áldása felségeden, koszorúzza hír és szerencse fejét (nagy költőnk *Fóti dal*-ából vette ezeket a szavakat), ezt óhajtjuk szívünk mélyéből, s magunkat és édes hazánkat felséged királyi kegyelmébe hódolattal ajánljuk.»

A bécsi kormány azonban lassanként letérítette az uralkodót erről az útról, s a nádorhoz mint királyi helytartóhoz oly rendeletek érkeztek, melyek állását nehezé, sőt kinossá tették, s melyeket teljesíteni ép oly lehetetlen volt, mint végzetes végrehajtásukat megtagadni. 1848 augusztus 31-én leirat érkezett hozzá, mely felhívja a magyar kormányt, hogy Jellachich-csal egyezkedjék; hogy «a bán és metropolita» (t. i. Rajasich karlóczai patriarcha) személyét sértő rendszabályokat vonja vissza; kívánja, hogy az ellenségeskedés megszűnjék és hogy a katonai határőrvidék «ideiglenesen» a bécsi ministerium hatósága alá rendeltessék. A leirathoz csatolva volt az osztrák ministeriumnak a király által helyeselt ily című dolgozata: «Emlékirat a Magyarország és Austria többi országai közt fennálló egységi kapocsról», melyben előadatik, hogy az 1848-iki szentesített törvények a monarchia egységével és a *pragmatica sanctio*-

val összeférhetetlenek, és hogy az uralkodónak joga sem volt ezeket a törvényeket engedélyezni, kívánja továbbá az emlékirat, hogy a magyar pénz- és had-ügyministerium a bécsi központi ministeriumba olvasszassék, és hogy Magyarország az osztrák államadósság egy részét vállalja el. Végül kijelenti, hogy az osztrák császárságtól különvált magyar királyságnak fennállása politikai lehetetlenség.

Másfelől egyhangúlag őt szólította fel 1848-iki — első népképviselési — országgyűlésünk, hogy a törvénytelenül Horvátország bánjává kinevezett és a hazánkba betört Jellachichnak hazánkból való kiverésére rendelt seregünk vezére legyen.

Ezzel ellentétben Bécsből azt kívánták, hogy Jellachich-csal kerülje az összeütközést.¹ Ő keresztüllátott a bécsi politika kétszínű játékán; tudta, hogy neki, az uralkodó rokonának s helytartójának egy titkos bécsi párt ellene dolgozik, hogy a nyílt rendeletek s szentesített törvényekkel ellentétben titkos aknamunka folyik; hogy a seregben, mely Jellachich alatt vele szemben áll, ép oly császári tisztek és katonaság készül a harcra, mint az ő oldalán. Mindezt látta, — szíve pedig az igazságos ügghöz vonta. Találkoznival kívánt Jellachich-csal, de az, titkos buzditóiban bízva, kikerülte a főherczeg-nádorral a találkozást. Magyarországon gyanakodva kezdték észrevenni az események fonák fejlődését, — de bíztak a nádorban, a kit rajongva szerettek; Bécsben viszont épen e közszeretet ébresztett gyanút; nem átalolták ráfogni, hogy a magyar koronára vágyik, pedig ismételten visszautasította azt.

Ily tragikus helyzetbe került e nagyrahivatott férfi. A magyarok szeretete és reményei, a camarilla ármánya és sötét politikája csatáztak alakja körül.

Egyszerre, 1848 szeptember 22-én, királyi rendeletre hirtelen elhagyta Magyarországot.

Írásban hagyta hátra — nem is teljes esztendeig — viselt hivatalairól való lemondását.

Bécsbe ment, hol 23-án Magyarország állapotáról tájékoztatta az udvart.

¹ L. Id. Szögyény-Marich László *Emlékiratai*. I. k. 91. l.

Távoztáról Batthyány 23-án tett jelentést a képviselőháznak.

Hazánkból való távozása «még a legmérsékeltbeknél is rossz hatást szült», mondja idősb Szőgyény-Marich László.¹ Eltávoztát csapásnak, sok remény halálának tartotta a közvélemény, s a csalódás súlya alatt a régi szeretet sokaknál neheztelenssé változott. Képzelmű és ráfogások hol szeretettel, hol sötétebben színezték ki a homályos eseményt. Beszéltek arról, hogy elhagyta ügyünket, hogy a reactio őt is igyekezett körülhálózni, de arról is, hogy titkon eltették az élők közül; mindez a híresztelés, bár az akkori szenvedélyes időkben sokan komolyan vették, alaptalannak bizonyult.

Keserves válaszütra állította őt a viharos sors, midőn a hazájához és a családjához való hűség ellentétbe jutott egymással, még élesebben, mint nem királyi vérből származó nagyjaink s régebbi nádoraink lelkében annyiszor a királyhoz való hűség és hazafiság. A családjához való e ragaszkodás, a Bécsből reá rótt földadatok s másfelől magyar hazafisága meg hasonlításba sodorták, s megtörték oly sok reménynyel biztató pályáját.

Hű és igaz volt, mikor Kossuthnak, ki a haza megmentése egyetlen módjául a korona elfogadását említette előtte, ezt felelte: «Csak nem teszi fel rólam, hogy unokatestvéremet trónjától megfosztani tudnám?»² S mikor Kossuth e szavakra azt az észrevételt tette: «Nem fenséged fosztja meg, hanem azok fosztják meg, kik, visszaélve lelki-testi állapotával, császári palástjába burkolózva, szétszakítják a hit szentségének kapcsát, melyet közte s a magyar nemzet közt Isten és a történelem fűzött» — erre így válaszolt: «Nem teszem! Nem tehetem! Haldokló atyámnak kezére borulva esküdtem meg, hogy ezt semmi körülmények közt soha nem teszem! Jöjjön, a minek jönnie kell: eskümet meg nem szegem. Ne szóljunk erről soha többé.»³

S hű és igaz volt, mikor nem hagyta magát eszközül felhasználtatni a magyarság ellen. Még Kossuth is, a ki nagy

¹ U. o.

² L. Kossuth: *Irataim*, II. k. 266. l.

³ U. o. 269. l.

hibául rótta fel neki, hogy a koronát el nem fogadta s nem alapította meg a független magyar királyságot, azt mondta róla, hogy «az igazságos történetíratnak le kell vonni a beszámítás rovatából azt, a mi zűrös pályáján inkább fatum volt, mint akarat . . .»¹

«Az igazságos történetíratnak» ez az ítélete: «Haza-szeretetének, mind a márcziusi napokban, mind azután is, annyi tanujelét adta, hogy a felől a legtúlzóbbaknak sem lehetett alapos kétsége. Távozása tehát ez országból, ennek legválságosabb perczeiben, csak azon gyöngeség eredménye volt, hogy a hazafi a főherczeggel ellentétbe állítatván, ezt amannak nem volt képes feláldozni.»² Azután ez az észre-vétele: «Szerencsétlen hazája miatt vérző kebellet hagyta el annak határait.»³

A nassaui Schaumburgba, anyjától örökölt birtokára költözött, és itt élt, mintegy számkivetésben, a világtól elvonultan.

Mehetett bárhová, csak Magyarországra nem.⁴

Politikával többé nem foglalkozott, hanem természet-tudományokkal, kivált ásványtannal, melyben nagy jártas-ságra tett szert.

Schaumburgi jószágán több népiskolát állított, melyeket gyakran fölkeresett, és melyeknek tanulóit szorgalmas tanu-lásra s jó erkölcsi viseletre buzdította. A legszorgalmasabb és legjobb viseletű tanulókat megjutalmazta.

Alkalmazottainak kis gyermekeit maga tanította olvasni.

Gondja volt a szegényekre, árvákra s betegekre, s a koldulást Schaumburgban megszüntette.

1866 őszén, mind jobban elhatalmasodó tüdőbetegsége gyógyítása végett, a Nizza szomszédságában levő Mentone-enyhe éghajlatát kereste föl.

¹ U. o.

² Horváth Mihály, *Magyarország függetlenségi harczának története*. I. k. 511. l. a 2. kiad. szer.

³ U. o.

⁴ A mult század 50-es éveiben — állítja gróf Vay Sándor — «egyetlenegyszer mégis volt itthon» (L. *István főherczeg és a császársz. című tárcza*, a *Hazánk* 1903 febr. 20. számában.)

A gyilkos kór diadalmaskodott gyöngé testén.¹

Halálos ágyán vette öcsésétől, József királyi hercegtől a hírt, hogy megvalósult az uralkodó s a nemzet között a kiegyezés.

1867 február 19-én elhunyt, két nappal az alkotmány helyreállítása s a felelős kormány kinevezése után, mintha Simeonként csak azt várta volna, hogy megérje alkotmányos életünk feltámadását, melynek fölépítésén hű szívvel buzgolkodott.

Február 28-án, éjfélkor, érkezett a déli-vasúton a magyar fővárosba² az utolsó nádor hült teteme, melyet a déli-vasút pályaudvarán a magyar kormánynak képviselője, Wenckheim Béla báró belügyminister,³ ki az elhunynak nádorsága idejében főudvarmestere volt, az akkoriban Budapesten állomásozó 58. számú magyar gyalogezrednek, melynek az elhunyt 1830—1848. tulajdonosa volt,⁴ tiszti kara s egy díszszázada, az udvari személyzet és a főváros lakossága fogadtak és a budai királyi palota kápolnájába kísérték. Ott állították föl ravatalát.

Másnap, márczius 1-én, délelőtt volt temetése, — az elhunynak végrendeletében kifejezett kívánsága szerint — nem nagy pompával, de mégis fényesebben ment véghez, mint a hogy az elhunyt kívánta, melyre az uralkodóház tagjai közül Károly Ferdinand (unokaöcsce és sógora) és József királyi herceg, és melyen megjelentek a belga királyi s az oldenburgi nagyhercegi udvar képviselői, a magyar ministerek, a magyar törvényhozók két házának számos tagja

¹ Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* cz. munkájának *A nemzet története a víz színén* című részében a sötétebb színezéshez hajlik, s — egyebek közt — azt mondja, hogy nem csak kis termete volt, hanem «Olyan vékony keze-lába volt, mint egy gyermeknek.» Azt tudja, hogy «csupán 82 bécsi fontot és 8 latot nyomott, mi a mai mérték szerint 47 kilo.» — Balogh Pál felel Eötvösnek a *Budapesti Hírlap* 1905 ápr. 23. számában, *Az utolsó palatinus* cz. cikkében.

² (Házánk, 1884. évf. I. k. 252. l.)

³ Nem «Pestre», a hogy Gelich mondja, hanem Budára.

⁴ Nem a «magyar ministerium», mint G. mondja (u. o.).

s a polgári s katonai hatóságok képviselői. A királyi palota kápolnája előtt a tért tömördek nép özönlötte el. A temetés szertartását Bartakovics Béla egri érsek végezte.

Koporsóját a budai királyi palota sírboltjába tették örök nyugalomra, — ikertestvérének, az 1842 február 13-án meghalt Hermina királyi hercegnőnek, atyjának, József nádorunknak,¹ és őt édesanyjaként szerető mostohaanyjának, az 1855 márczius 30-án elhunyt Mária Dorottya királyi hercegnőnek koporsója mellé.

Beteljesedett, mit schaumburgi magánosságában őt fölkereső s hazánkba visszahívó egynéhány hazánkfiának mondott, hogy csak akkor tér haza, mikor családja sírboltjába jön.

Alakja nem halt ki az emlékezetből, mert a nagy nádor leszármazói folyvást együtt éltek a magyarsággal, megosztva vele jót rosszat, minden megpróbáltatást. S midőn mostanában az alkotmányos élet útjait keresve, egyideig a nádori tisztség felujításáról esett szó: érthető, ha feltámadt az utolsó nádor emléke.

BELLAAGH ALADÁR.

¹ Pest városa Hermina királyi hercegnő emlékére a városligetben kápolnát, József nádor emlékére pedig, egyik szép terén, szobrot állított.

MOHÁCS.¹

Mohács volt a címe annak a beszédnek, melyet Kölcsey Ferencz 1826-ban írt, a mohácsi csata háromszázados évfordulóján. Neki, így szólt, a nemzeti gyásznapok szentek, s különösen Mohács napja, mely «a nemzet múltja és jövője közé úgy állott, mint a keresztülrohant tenger az általa különszakasztott két világrész közé». A balsors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek, a szerencsétlenség magába szállást, önismerést, erő kifejtést hoz magával.

Majdnem egy évszázad múlt el azóta, hogy Kölcsey így beszélt. Dicsőséggel és gyászszal telt évszázad, mely nem volt szegény nemzeti erő kifejtésben, de a nemzeti önismeret ritka gyümölcsét nem érlelte meg. Most, amikor még csak néhány év választ el a mohácsi vész négyszázados évfordulójától, a legújabb események kényszerítő erővel idézik emlékünkből azt a romboló tengert, mely a nemzeti életen átrohant a XVI. század első felében. De most a nagy eseményt nem szemlélhetjük a lyrai költő érzékeny ábrándozásával, mint Kölcsey, most az a gondolat vesz erőt rajtunk, hogy a Jagellók kora Mohács előtt és az a néhány évtized, mely az 1867-iki kiegyezést elválasztja a világháborútól, meglepően hasonló. Most ezt a hasonlóságot kell felmutatnunk, ha Kölcseynek nemes szándékát követve, önismeretre serkentő gondolatokat kívánunk ébreszteni.

¹ E dolgozathoz a történeti adatokat a szakemberek előtt ismeretes forrásokból merítettem. Általánosságban említem itt, hogy felhasználtam Fraknoi kitűnő monographiáját. Hasznát vettem Szabó Dezső és Tóth Szabó Pál könyveinek. Jászai Pál munkájából is átvettem egyet-mást. Azonkívül Brodaries elbeszélését, a Monumenta Vaticana, az Acta Tomicianiana idevonatkozó köteteit, Marino Sanutot és kisebb forrásokat is használtam.

A Jagellók korának feltűnő és minden más jelenségen uralkodó jellemvonása az egyenetlenség. Ritka dolog, hogy egyetértsen három, írta Arany az 1848-iki szabadságharczról, de a Jagellók-korában talán ketten sem értettek egyet öszintén. Burgio, az éles szemű pápai követ, azt írja egyik 1525-iki jelentésében, hogy két év óta él II. Lajos udvarában, de ez idő alatt nem ismert magyar főpapot, ki igaz barátja lett volna egy másik főpapnak. Azonkívül a főurak is haragudtak a főpapságra, de egymást is gyűlölték, noha szövetkeztek olykor kölcsönös főuri érdekeik védelmére. Bámulta a velenzei követ azt a magyar szokást, hogy látszatra a legmelegebb barátságban együtt lakmároztak azok, kik egymás vesztére törtek. A köznemesség is csak színre volt egységes testület, közös volt ugyan irigységük a főnemesek ellen, a kik lenézték és üldözték őket, de máskülömben a nemesség nagy tömege a hatalmas főurak szolgálatába szegődve, elősegítette azoknak gyűlölködő versengését.

Így szakadt széjjel az ország még az ellenséges támadás előtt, nem osztályokra, hanem hatalomért küzdő kisebb érdekcsoportokra, melyek a közszellem kifejlését elfojtották.

Ereztek e korszak jobbjai, hogy az örökös viszálykodásnak rossz lesz a vége. A nemesség az 1497-iki országgyűlésen Rákos mezején egy hatalmas fatörzsbe véres bárdot vágott s körülvéve a fatörzset, esküvel fogadta, hogy a ki egyenetlenséget támaszt közöttük, fejét veszik a bárddal.

A felbuzdulás csak pillanatnyi volt, nehéz lett volna ott igazságos bírót találni, a hol majd mindenki el volt merülve a bűnben.

A véres bárdtól csak a fatörzs sérült meg, s nem azoknak a feje, a kik még Szolimán közeledtekor is egy kérdést sem vettek oly komolyan, mint azt, hogy ki legyen a legnagyobb úr Magyarországon, Báthory István-e, vagy Szapolyay János?

És ha jól vizsgáljuk a mi belső harcaink történetét a világháború előtt, vajjon nem ugyanez a kérdés volt-e akkor is a viták központja, noha más nevek hangzottak fel? Egyáltalán változott a közélet külső képe a századok folyamán, most már nem táborozott a fegyveres nemesség a

mezőn, nem vonult fel az országgyűlésre nagyurak emberei-
től vezetve dobpergés és trombitaharsogás közt, hanem a
demokratikus alapon választott követek az újkori parlamen-
tarismus szokása szerint pártokra oszolva tanácskoztak egy
fényes palotában. Azonban ezek a pártok nem igen tisztel-
ték a nagy nemzetek parlamentaris életének azt az uralkodó
szabályát, hogy a pártharczok bizonyos határon túl nem ter-
jedhetnek, hogy a mikor az ország életérdekei forognak
kockán, a köz szellem egyesítő és nemesítő erejének enyhí-
tenie kell minden ellentétet. A mi pártharczaink az új formák
közt is csak olyan személyesek, csak olyan féktelenül viha-
rosak voltak, mint a mohácsi vész előtt. Az utódok ép oly
hősiesen haltak meg a világ különböző harczterein, mint az
elődök Mohácsnál, de arra egyik nemzedék sem birta magát
elszánni, hogy a békében egyetértéssel és nyugodt előrelátás-
sal készüljön a nagy mérkőzésre.

Különös, hogy a Jagellók korának érdekesoportokra dara-
bolt magyar társadalmában bizonyos eszmék felülkerekedtek
és annyira népszerűekké lettek, hogy hatalmuk előtt a leg-
nagyobb úrnak is meg kellett hajolnia, noha akkor még a
sajtó hatásáról alig lehet szólnunk. Ez eszmék azonban nem
az ország helyzetének átérzéséből keletkeztek, hanem inkább
a rossz kedvnek, a balul értelmezett nemzeti büszkeségnek
s a gyanakodó gyűlölködésnek voltak szülöttei. Hatalmuk
tehát nem a közszellem erejét, hanem inkább betegségét
bizonyította. Ilyen eszme volt az általános idegenkedés a
külföldi követek ellen, vagy a királyné népszerűtlensége,
mivel a német császár húga volt, sőt a közvélemény Magyar-
ország personalis?unióját a cseh királysággal sem becsülte
értéke szerint. Pedig Magyarország rászorult az idegen segít-
ségre, a mióta Mátyás király halála után az urak rakoncát-
lansága és viszálykodása aláásták a királyi hatalmat és
zsibbasztották az ország erejét. Az oly szövetség, mely a német
császársághoz köti a magyar politikát, nagy szerencse lett volna
Magyarországra. A personalis unio Csehországgal nem hogy
sértette a magyar önállóságot, hanem inkább erősítette, hiszen
a csehek joggal panaszkodtak királyuk magyar tanácsosainak

befolyása ellen és néha az volt a benyomásuk, mintha a budai udvar Csehországot magyar provinciának tekintené.

Ezek a megfontolások vagy tények mit sem nyomtak a magyar közvélemény előtt. Népszerű balvélemények ellen nem terem orvosság a magyar földön. Még a mohácsi mezőn is az a népszerű gondolat siettette a katastrophát, hogy nem szabad várni, vagy óvatosan hátrálni, hanem gyávaság volna hirtelenében meg nem ütközni a törökkel. És ugyanazok a főurak, a kik a legfelségesebb halálmegvetéssel rohantak Szolimán ágyúinak, egy szót sem mertek szólni a végzetes, de népszerű balvélemény ellen.

Hányszor állottunk mi is az utóbbi évtizedekben népszerű jelszavak varázsa alatt! Nem is tudtuk, honnan keletkeztek s mikép terjedtek el, de egyszerre elhomályosították előttünk legbölcsebb vezéreink alkotásainak értékét és elfordították figyelmünket a nemzeti lét legjelentékenyebb kérdéseitől. Erkölcsei bátorságunk soha sem állott arányban a magyar vitézi erényekkel. Nem birtuk magunkat soha felfegyverezni azzal a kritikai szellemmel, melytől a népszerű jelszavakkal kereskedő izgatók visszaborzadnak, mint Mephisto a kereszt jelvényétől.

A hol ily ellenállhatatlan a népszerű jelszavak hatása, ott a közvélemény az igaz úton járó vezéreket cserben hagyja, vagy épen meggyűlöli. Tomori Pál, a kalocsai érsek, egyike a magyar történet legkiválóbb főpapjainak. Ifjúkora szenvedélyeit legyőzve, szent Ferencz-rendjébe lépett; a kolostort csak a pápa parancsára hagyta el, mert a keresztyénségnek szüksége volt az ő katonai tehetségére. Mint kalocsai érsek is ragaszkodott szerzete szabályaihoz, ruháját a legdurvább posztóból készíttette, alázatos lelkű, nyílt és becsületes volt. A mellett a kisebb csatározásokhoz kitűnően értett, néha meglepő katonai sikereket vívott ki. Nyilvánvaló érdemei inkább irigységet keltettek, semmint elismerést. Röviddel a mohácsi vész előtt írja a királynak, hogy az urak elhagyják őt s a helyett, hogy segitenék, azt mondogatják neki «hadd ússzon az barát». Ekkortájt tanácsolta az udvarnak, hogy kössön békét a törökkel, de nem igen hallgattak reá. A mohá-

esi mezőn az általános elbizakodottság és a harczi hangulat zsarnoki ereje elnémitották egyszerű lelkében a kételyeket és ő is vakmerő lett. Szóval, a mikor igazán vezetni akart, úszni hagyták és csak akkor ismerték el vezérnek, a mikor a tömeghez simult.

Még rosszabb sorsa volt a közvélemény előtt az öreg Bornemisza Jánosnak, a kit még Mátyás király tett nagy úrrá. Bornemisza hű volt nemzetéhez és hű királyához. Olyan illetékes férfiak, mint Burgio és Oláh Miklós, dicsérik Bornemisza megbízhatóságát, eszességét és bátorságát. De mivel daczolt a közvéleménnyel, s meg nem tántorítható egyenességgel haladt pályáján, s mivel a királyi kegy egyre növelte hatalmát, a főurak és nemesek egyaránt ádázul gyűlölték. Kicsiny híja volt, hogy le nem szűrták a királyi tanács egy ülésén.

Nem aratott tapsokat, mint Werbőczy István, a ki Rákoson két óra hosszat is tudott izgatóan szónokolni, a ki mind haláláig csalódásokban élt és csalódásokat terjesztett. Az ő király-jelöltje, Jászai Pál szavai szerint, «mintegy erkélyből nézte» a mohácsi csatát, melynek hősiek áldozatai voltak az ifjú király és nem egy főrend, a kiknek hazafiátlanságát Werbőczy annyi ékesszólással fejtegette az országgyűlés könnyen hívó tagjai előtt.

A hol ilyen mértékkel mérik a közpálya jutalmát, ott ne csodáljuk, hogy könnyen boldogul és a pártok változó szenvedélyein is diadalt ül az olyan kalandor, mint a minő Szerencsés Imre volt.

Nem volna helyén e pályák sorsával párhuzamos példákat idéznünk az utóbbi évek történetéből. Mert még vérzenek a sebek, melyeket a hűnek és igaznak félreismerése, majd halálba üldözése, a csalódásokat keltő szónokok hatása és a kalandorok érvényesülése ütöttek hazánknak testén.

A régi és az új Mohács előtti nemzedék egyforma volt abban, hogy elbódult a csillogó, a szenvedélyeket felkavaró szavaktól, hogy nem ismerte fel a szív ékesszólását és nem tudta megbecsülni a jövőért aggódó hazafi szavaiban az egyszerűséget és komoly tárgyiasságot.

Aggódni a hazáért, kényelmetlen érzés és a magyar, mint úri nép, szabadulni kíván a kényelmetlenségtől. Bámulatos tehetsége volt a mohácsi vész nemzedékének az optimizmusra. Ez az optimizmus nem az erő érzetéből, nem abból a tudatból keletkezett, hogy a lelkiismerettel teljesített kötelességnek jutalma el nem maradhat, hanem egyszerűen a munkától, a kellemetlen kötelességektől való félelemből.

Tomori Pál jól ismerte kortársainak ezt a jellemvonását. Midőn 1526 elején a pétervárad kapitány Budára hírnököt küldött azzal az izenettel, hogy a félelmetes hírű Bali bég, a belgrádi basa, halálán van, Tomori eltitkolta a nagy újságot. Pedig e hírrel örömet szerezhetett volna a magyar uraknak és Tomori mégis hallgatott. Attól tartott ugyanis, hogy az urak a harcziás basa halálának hírére abba hagynák az ügyis igen lanyha katonai készülődést, mert elhitelnék magukkal, hogy most már a török nem bántja az országot.

Az optimizmus betegeinek jellemző szokása az, hogy mohón keresik az ürügyet a reményre. Kósza hírekből és lényegtelen körülményekből rózsaszínű fátyolt szőnek, melylyel a szomorú jelen és a sötét jövő ellen védekeznek. E nagyon veszélyes foglalkozásról mi sem birtunk leszokni a világháború alatt s az annál is rosszabb forradalmi időkben. Álmatag optimizmusunkban nem akartuk elhinni, hogy minő sors várakozik ezredéves területünkre. Pedig a makacs optimizmusból, ha a csalódás már kétségtelen, könnyen kifejlődik az egykedvű közömbösség, mely a jobb jövőnek minden reményét eltemeti. Ennél az optimizmusnál fölemelőbb érzés az, mely Shakespeare II. Richardját elfogta, midőn trónját elvesztette. Richard akkor ezt mondotta szerencsés vetélytársának:

Országot, koronát neked hagyok,
Búm országát nem, itt király vagyok.

A fájdalom e büszkeségének vértetében a lesujtott lélek erőt gyűjthet a munkára, elvesztett jogainak visszaszerzése végett.

A mohácsi vész magyar kortársai még a katastropha után sem akartak a bánat országának polgárai lenni.

Sőt boldogoknak érezték magokat, hogy megszabadultak az idegen királyi háztól, oly vidámak lettek, mintha újra születtek volna. Nem sokat törődve a szörnyű vérvesztéssel, az ország kétségbeejtő helyzetével, azt hitték, hogy most végre felvirradt a magyar szabadság napja. A nagy izgalomban mindenki felvette az ősi ruhaviseletet és általánossá lett a szittya szenvedélyek tombolása.

Így tüztük ki mi is 1918 őszén a nemzeti zászlókat az erkélyekre, az őszi rózsákat a gomblyukakba és szilajkodtunk nem épen szittya módon. Nem törődtünk azzal, hogy mi minden veszett el, midőn a szent korona fénye elhalványult és nem hallottuk a lélekharangot, mely megkondult a régi Magyarország felett.

Nem fűzzük tovább a hasonlóságokat, mert arra gondolkunk, hogy az új Mohácsot nem csupán a régi bűnök okozták. Új bűnök is járultak a régiekhez, olyanok, melyek nem az ősi faj véreből származtak. De a régi bűnök által vert réseken hatolt az idegen ártalom a szervezetbe és ha e rések ki nem javíttatnak, bárhogy is védekezünk máskülönben, a vészes hatások útját el nem állhatjuk.

Mindenképen üdvös volna a nemzeti közélet régi és állandó gyöngéit egy minél rövidebb és mindent összefoglaló meghatározásban bemutatni. Úgy hiszem, hogy e meghatározást már feltalálta Szathmáry György, az okos esztergomi érsek, mikor, még mint II. Ulászló kancellárja, fogadta Pasqualigo, velencei követet 1510-ben. Szathmáry a beszélgetés közben azt mondta a magyarokról; hogy inkább a szenvedély, mint a megfontolás vezeti őket a közéletben. *Potius furore, quam ratione ducuntur.*

A főpap nemcsak önző szenvedélyekre gondolt, hanem nagylelkűekre is.

Gondolt olyan szenvedélyre, mint a minő Báthory András lelkét eltöltötte, midőn félévvel a mohácsi vész előtt csak a bátyjának letétele által szenvedett családi szegény megtorlásával foglalkozván, így kiáltott fel: „Még az mi házunk előtt is verőfény kelhet.” Nem hazánk, hanem házunk előtt, így mondotta Báthory András.

Gondolt a kancellár olyan szenvedélyre is, mint a minő Perényi Ferenczet, a hatalmas családból származó nagyváradi püspököt, az ékeztollú humanistát Mohács mezejére vonta, hol az ő kedvelt Senecájának stoikus nyugalomával és egy igaz magyar főúr büszke mosolyával fogadta a golyót, mely ifjúsága virágában a földre terítette.

Mert a kancellár felfogása szerint az államot nem az utolsó perczben kifejtett nagylelkű szenvedély menti meg, hanem csupán a fegyelmezett, a czélszerű munka, mely a bajokat megelőzi vagy legyőzi. A közérdekből czélszerű munkában kell az ő gondolata szerint keresnünk a hazafiság mértékét. Ez a munka több erkölcsi szigort és önmegtagadást követel, mint a nemes, de csak pillanatnyi felbuzdulás. És a hol e munka nincs általánosan elismerve a hazafiság mértékének, ott az önzés felburjánzik, magára öltve a hazafiság színeit.

Több mint háromszáz évvel Szathmáry kora után Széchenyi István is kereste a magyar közélet hibáinak meghatározását, midőn az ész és szív politikájának ellentétét magyarázta. Óva intette a magyart, hogy félre ne vezettesse magát a szív politikájától. Nem úgy értette a megkülönböztetést, mintha a nemes érzések és az ész útjai ellentétben volnának. A szív politikája Széchenyi nyelvén a gerjedelmek, az első benyomások, az ész által nem kormányzott nemes vagy önző szenvedélyek politikáját jelentette.

Midőn ennek az iránynak követéséért korholta nemzetét, ugyanazt mondotta, mint a mit Szathmáry György, a latin költők finom ízlésű olvasója, hidegebb nyugalommal, de szabatosabb rövidséggel fejezett ki.

Két vezetője a magyarságnak, a renaissance és a demokratikus átalakulás korában egyértelemmel a szenvedélyesség túltengését állapítja meg a magyar közélet gyökeres hibájának. Megállapításaik nagy válságok estéjén hangzottak fel, mintha vészkiáltások lettek volna.

Valóban a nemzet történetében csak szerencsés körülmények, vagy egy hatalmas egyéniségnek minden ellenmondást lenyugózó erélye és bölcsesége birták megelőzni a megfontolatlan szenvedélyesség súlyos következményeit.

Szabad-e javulást remélnünk? Remélhetjük-e, hogy kialakul egyszer oly magyar köz-szellem, mely egyetértő és czél-szerűen munkálkodó közérzéssel a nemzet számára gyümölcsöztetni fogja a hazafias szenvedélyek kincseit s lehetetlenné teszi a széthúzó elemek rombolását?

Lényeges átalakulások egy nemzet történetében nem lehetetlenek. Szinte természetes fejlődésnek vehetjük azt, hogy a vezető osztályok kimerült részét új, testi és lelki épségben még érintetlen osztályok váltják fel a vezetésben.

Közvetlenül a mohácsi vész után úgy látszott, mintha egy sokáig némaságra ítélt osztály szót kért volna a köz-ügyek intézésére.

Ekkor ugyanis a dunántúli parasztok fellázadtak a nemesség ellen és azt mondták uraiknak: ti vagytok az okai az ország veszedelmének. Nem tudunk biztosat e lázadásról; nem tudjuk, hogy a parasztok nem használták-e fel a csatavesztés zavarát a bosszúra Dózsa György koronázásának szertartásaiért?

Az sem valószínűtlen azonban, hogy a Dunántúl erős öklü népe azért emelte fel a kapát urai ellen, mert fel volt háborodva a könnyelműségen, mely az ő verejtékével művelt földet a pogányok kezére juttatta.

Talán a lázadók közül arra is gondolt valaki, hogy a föld népe óvatosabban vezetné az ország hajóját, mint a régi kormányzók. De az ilyen próbára még nem érett meg az idő, a lázadókat hamar leverték és így nem felelhettek arra a kérdésre, vajon a százados harc a létért kifejtette-e bennök oly mértékben az előrelátó és egyetértő munkának eredményeit, hogy az uralkodó osztály hibáit szerencsésen pótolhatták volna?

A parasztok támadásának híre bizonyára eljutott Panonhalmáig, a hol ekkor Nagyszombati Márton apát, a tudós latin költő, életének talán legutolsó évét töltötte el.

Az apát 1521-ben, Nándorfejérvár elfoglalása után, hazafias fájdalmát szépen gördülő distichonokba öntötte ki, a mikor látta, hogy a pogány komolyan fenyegeti forrón szeretett hazájának területi épségét.

Könyörgött a főuraknak, hogy hagyják abba a rút czivakodást, a szégyenletes tivornyákat és a szennyes kapzsiságot. Ne gyalázzák meg őseik emlékét, hanem embereljék meg magokat, mert a török legyőzhető, ha a magyar egyetért és magába száll. Nagyszombati szerette az aristokratikus kormányzatot, de csak az olyat, minő a Mátyás korabeli volt. Csodálkozó áhitattal beszél Mátyás királyról, a hatalmas urról, a kinek vas-marka összeroppantott mindenféle oligarchikus fészkelődést. Könnyek szöktek szemébe, midőn a legdicsőbb magyar királyra gondolt. Vajha könnyeivel fel bírná támasztani halottaiból, így sóhajtott fel, érezvén azt, hogy a Mátyás halála után felviharzott magyar szabadság hová viszi az országot.

Sejtelseiből szomorú valóság lett 1526-ban és ekkor bizonyára ő is azt mondotta a magyar nemeseknek, a mit a lázadó parasztok: Ti vagytok az okai az ország pusztulásának.

Nagyszombati nem szerette a parasztok urhatnámságát és hatalmaskodását, azonban nem kívánta elnyomni őket. Sőt korholta az urakat, mert zsarolják a szegényt; de Dózsa György csapatainak kegyetlenségeit nagyon megutálta. Szerette az atyáskodó földesuri hatalmat, azt gondolván, hogy Isten a parasztot a mezei munkára teremtette, de úgy, hogy ne csak urát táplálja, hanem maga is megélhessen szorgalma után.

Mindamellet Nagyszombati már megbecsüli az érdemet az alacsony ranguban is és nyomatékosan hangoztatja, hogy nem a születés, hanem a belső érték határozza meg az ember kiválóságát.

Vajon a lelki rázkódás a mohácsi vész után nem ébresztette-e föl fogékonyságát a dunántuli népnek hangulata iránt?

Elméjében talán felderengett az a gondolat, hogy a nép segítségével még visszaszerezhető az, a mit a nemesség elvesztett. Talán álmodozott arról, hogy az addigi vezető osztályok elvénült tagjaiba a népnek vére boldogabb jövővel biztató ifjúságot önthetne.

Midőn kolostorának az emlékektől megszentelt falai közt könyveit forgatta, úgy képzeljük, hogy elmélázott a nemzetnevelés egy nagy tervén, mely által úrnak és jobbagynak lel-

két közös érzésekbe kapcsolván, új nemzedéket kelthetett volna életre. Oly nemzedéket, mely vészben és viharban megacézolt idegekkel felemeli süllyedéséből a letaprott hazát, az édes hazát, mint ő szerette mondani.

Ki tudja, mi mindent álmodott és remélt a tudós benczés apát a mohácsi vész esztendejében?

Álmai és reményei századokon át bolyongtak mint árnyak s a legujabb harczmezőkön a magyar hősi vér meleg folyóin átsuhanva, most testet öltetni, élni és hatni vágyódnak.

ANGYAL DÁVID.

A PÁRISI BOLGÁR BÉKEKÖTÉS.

A békeszerződés, melyet Bulgária 1919 november 27-én Neuillyben aláírt, a fiatal balkáni állam történelmének leg-szomorúbb okmánya. A bolgárokat sok csalódás és csapás érte, mióta felszabadultak a török uralom alól és újból független állammá alakultak. Csalódást hozott nekik az 1878-iki berlini szerződés és súlyos veszteséget az 1913-ban létrejött bukaresti béke, de egyik sem sebezte meg a nemzet érzéseit oly véresen, mint a párisi béke-conferentia által reájok kényszerített neuillyi szerződés.

Mert Berlinben és Bukarestben csak nemzeti vágyak kibontott szárnyait nyesték le és áldozatokkal teljes évtizedek eredményeit semmisítették meg, Neuillyben azonban kegyetlen számításokkal hozzányúltak a bolgár nemzet élő testéhez és Bulgária ősi hagyatékából elszakítottak olyan részeket, melyek faji, nyelvi, vallási, földrajzi és gazdasági tekintetben természetes egységet képeznek az anyaországgal. A jogot és igazságot tekintve, egyetlen elfogulatlan bíráló sem helyeselheti, hogy a győztes hatalmak éppen azt az elvet dobták félre Bulgáriával szemben, a melynek fennn hangoztatásával a háború megkezdésekor rokonszenvet iparkodtak ébresztetni a kis nemzetek körében és a semleges országokban. Ez az elv a nemzetiségi aspirációk érvényesítése, körülményesebben: elismerése a nemzetek azon jogának, hogy idegen imperiumok alatt élő nyelv- és fajrokonáikkal egyesülhessenek. Ezzel a jelszóval és követeléssel bontotta ki a hadi lobogókat Olaszország, Románia, Szerbia és ezt az elvet szentesítették a nyugati nagyhatalmak, midőn szövetségeseik közé bevéve a cseheket, azoknak a magyarországi felvidékre támasztott igényeit egész terjedelmükben elfogadták.

Nem szorul bizonyításra, hogy a bolgár nemzetnek 1878 óta minden törekvése ezen elv megvalósítására irányult, a kenyiben azokat a területeket óhajtotta Macedóniában, Tráciában és Dobrudsában megszerezni, melyek lakossága vagy teljes egészében vagy tulnyomó többségében tisztára bolgár. Ha a románok occupatiója Erdélyben, Magyarországon, Besszarábiában és Bukovinában, a cseheké a magyar tót-földön és a szerbeké a Bácskában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában az Entente fölfogása szerint nem imperialista hódítás: miért minősítették annak a bolgárok hasonló kísérletezését? A nemzetiségi elv alapján Bulgáriának joga volt a hódításhoz. De töle nemcsak az egyenlő mértéket és elbírálást tagadták meg, hanem magát az elvet sértették meg azzal, hogy alattvalóinak egy részét idegen imperium alá rendelték. Az Entente részéről ez oly politikai hiba volt, melynek más magyarázata nem képzelhető, mint azon fölfogás felülkerekedése a béke-conferentián, hogy Bulgáriát, a háborúban való résztvevése miatt nemcsak büntetni, hanem mind területben, mind népességben gyöngíteni és szomszédai számára a stratégiai fölényt biztosítani kell.

A neuillyi szerződés igazságtalansága annál kirivóbb, mert éppen a nyugati hatalmak voltak azok, melyek 1912-ben, a balkani blokk megalakulása előtt elismerték, hogy a bolgárok jogosan követeljék maguk számára Macedonia és Trácia bolgárlakta területeit. A török háborút végleg befejező bukaresti béke átgázolt ugyan a bolgárok történeti és ethnographiai jogain, de az 1914-iki világháború kezdetén és későbbi folyamán az Entente újból elismerte e jogokat és a neutralitás vagy együttműködés recompensatiójául a bukaresti béke revisióját megígérte. Világos ennél fogva, hogy a béke-conferentiát nem a változhatatlan igazság és az emberiség nagy eszméi vezették, a mikor meghozta ítéletét Bulgária fölétt, hanem kicsinyes bosszú és szinte érthetetlen rövidlátás. Azt kell hinnünk, hogy a legfőbb bírák, noha kormányfői és diplomatiai minőségükben jártasaknak kellene lenniök a balkáni kérdésekben, melyek immár négy évtized óta foglalkoztatták a kormányokat és az európai közvéleményt, teljesen tájéko-

zatlanok a meglevő viszonyok tekintetében. Végigolvasva a békeszerződés szövegét, szinte hihetetlennek tűnik fel, hogy Párisban készítették, egy olyan testületben, melyben a föld leghatalmasabb nemzetei századok tapasztalatait képviselték, s a mely hivatva volt a sors által, hogy a halhatatlan elvek tiszteletben tartásával teremtsen új rendet Európában. Ha Bukarestben, Belgrádban vagy Athénben, a helyi szenvedélyek izzó légkörében és gyűlölködő fiatal államok népeinek meg gondolatlan elhamarkodása mellett jött volna létre a döntés Bulgária ügyében: még akkor is meg kellene döbbsenni az elkövetett hibán és igazságtalanságon.

Ez a szerződés föltétlenül meg fogja teremteni a Balkán újabb véres bonyodalmait. A balkáni problema szempontjából már az 1878-iki berlini szerződés is férczmunka volt; a helyzetet még jobban elmérgesítette a bukaresti béke, mely Bulgáriát megfosztá Dobrudsza déli részétől; mindezeket betetőzi a neuillyi szerződés, mely a régi Bulgáriából odaitélte a szerbeknek a Duna mellett a viddini kerület egy részét, a nyugoti határon a caribrodi és strumicai kerületeket, melyeknek közel százezernyi lakossága közt nincs még ezer szerb sem. Odaitélte Romániának az egész Dobrudsát, melyről a román parlament 1878-ban kimondotta, «hogy ethnographiailag idegen Romániától.» Elszakították Bulgáriától a háború alatt birtokába jutott Macedoniát és keleti Tráciát, a mely nélkül el van zárva az Aegei-tengertől.

A bolgár kormány hasztalan kérte a népszavazás elrendelését a békeconferentiától, melynek tagjai a nemzetek önrendelkező jogát hangoztatták, de csak addig, míg tartaniok kellett tőle, hogy a győzelem ellenfeleiké lesz. Egyetlen ellenérv sem talált meghallgatásra Párisban s a területi megcsonkításon kívül még két és egynegyed milliárd franc kártérítés megfizetésére is kötelezték a szerencsétlen országot, a mely összeg a bolgár valuta leromlása mellett tizenegy milliárd levának felel meg. Bulgária évi költségvetése a háború előtt 270 millió leva volt, ez évi budgetjének rendes kiadásai 1.500 millióra rúgnak; ha ehhez hozzászámítjuk a hadiadósságok körülbelől 400 millió arany franc (2 és fél milliárd

leva) kamatait: fogalmunk lehet, hogy a 11 milliárdos megterhelés mily rettenetes pénzügyi helyzetet teremt az alig öt milliós bolgár nemzet számára.

Azonban nemcsak az összes bolgárok, hanem a győzők országaiban is sokan meg vannak győződve, hogy a neuillyi béke ephemer alkotás. A mit bosszú, gyűlölet, ignorantia és erőszak kényszerített Bulgáriára és egykori szövetségeseire, maradandó nem lehet. A Balkán-kérdés tovább is foglalkoztatni fogja Európát, míg Bulgária jogai békés úton, vagy a mi valószínűbb, fegyveres erővel érvényre nem jutnak.

Jövőbeli törekvése nem lehet más, mint a multbeli: az ethnographiai határ helyreállítása. Ezt a czélt a világháború kezdetén, a mikor a középeurópai hatalmakhoz csatlakozott, világosan megjelölte. Nem édektelen megemlékeznünk arról, hogy a háború alatt jelent meg az a 40 térképből álló történelmi és ethnographiai atlasz, négy nyelven írott magyarázattal kiegészítve, melyet a bolgárok a párisi békeconferentián is előterjesztettek igazaik bizonyítására. A Balkán-kérdéssel és Bulgáriával foglalkozók számára oly nagy érdekű ez a mű, hogy szükségesnek tartom részletesebben ismertetni. Címe: *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen* (679—1917). Az előszót Rizzof D. berlini bolgár követ írta: az ethnographiai részt Isirkoff, a történelmit Zlatarski szófiai egyetemi tanárok.

Rizoff terjedelmes bevezetésében Bulgáriának, illetőleg a bolgároknak egész történetét adja dióhéjban, hogy ennek világosságánál bizonyítsa az ethnographiai határ helyreállításának jogosságát.

A Balkán-kérdés két évszázad óta okozója a balkáni népek, valamint az európai nagyhatalmak sok-sok viszályának. Különösen új viszályok magját vetette el az 1878-iki berlini congressus szerencsétlen határozata, a mikor a szabadságát visszanyert Bulgáriából több tartományt elszakítottak, hogy a szomszédok közt osszák föl: Macedoniát Törökországnak hagyták, Nis területét Szerbiához, a Dobrudsát Romániához csatolták, cserében az orosz által elvett Besszarábiáért, holott Dobrudsza sohasem tartozott Romániához, a melynek addig nem volt birtoka a Balkán-félszigeten, s ezzel csak újabb

hódítás vágyát oltották bele. A bolgárok észrevették a veszedelmet, a mely nemcsak nemzeti egységüket, hanem politikai létüket is fenyegette. Ezért 1885-ben proclamálták a két elválasztott ország, északi és déli Bulgária (a berlini congressus határozata szerint Keletrumélia) egyesítését, hogy határaikat Szerbia és Románia ellen jobban védhessék. A szerbeknek nem tetszett ez az egyesítés és a «balkáni egyensúly» nevében megtámadták Bulgáriát, de vereséget szenvedtek. A bolgárok követelték akkor a túlnyomólag bulgároktól lakott Macedonia autonomiáját, de Szerbia és Görögország ezt elleneztek. A macedóniai bolgárok ezzel szemben fegyveres fölkelést szerveztek. 1897-ben egyezkedni akart Bulgária Szerbiával Macedonia autonomiájának követelése ügyében; de Szerbia erről nem akart hallani, hanem azt kívánta, hogy osztozzanak meg a tartományon. 1903-ban kitört a macedóniai forradalom, a melyet rövid idő alatt véresen elnyomtak. A nagyhatalmak kényszerítették Törökországot, hogy Macedoniában nemzetközi reform-actio induljon meg, de ez azon hiúsult meg, hogy az 1908-ban kitört ifjú-török forradalom kormánya Macedoniában megszüntette az európai reform-munkát, inaugurálta azt a paniszlám politikát, mely a bolgár értelmiséget, általában a bolgárok többségét kívándorlásra kényszeríti s így a bolgárok kisebbségben maradván, az esetleges felszabadítási háborúnak nem lett volna jogszerűsége. E veszedelemmel szemben Bulgária ismét egyezséget kínált Szerbiának, a mi hosszú tárgyalások után sikerült; egyszersmind szövetségre lépven Görögországgal és Montenegróval, belefogott az 1912-iki háborúba, a mely 1913-ban tudvalevőleg azzal végződött, hogy Bulgária hódításainak egy részéről a bukaresti békében kénytelen volt lemondani, sőt Dobrudsából is újabb területet veszteni. A világháborúban Bulgária a Timok-medenczét is követelte, a mely szintén bolgár föld és Törökország csak 1833-ban engedte át Szerbiának. Annál inkább szüksége van erre Bulgáriának, hogy közvetlen határkapcsolatot nyerjen Magyarországgal; e nélkül Szerbia és Románia folyvást fenyegethetnék kereskedelmi függetlenségét.

Dobrudsát az 1878-iki bekebelezés után a bukaresti kor-

mány igyekezett románná átalakítani; megszüntette a bolgárok egyházi és iskolai önállóságát, kivándorlásra szorított sok ezer benszülött bolgárt, ellenben Romániából több mint 100.000 románt telepített le, úgy hogy a bolgár elemet kisebbséggé csökkentette. Így járt el Szerbia is a Timok völgyében és Nis környékén; megkezdtek ezt az 1913-iki béke után Macedóniában a szerbek; de a világháború kitörése miatt félbeszakadt a szerbesítés.

Bulgáriának Macedóniára, a Dobrudzsára és Nisre való követelése jogosságát kiváló európai tudósok is elismerték; munkáik és térképeik ennek bizonyosságául szolgálnak ebben az atlaszban. Törökország is, a mely évszázadokon át volt birtokában e területeknek, azokat mindig bolgárnak ismerte el. Különösen elismerte 1870-ben a bolgár exarchátus felállítását elrendelő fermanban. Elismerte nemkülönben a nagyhatalmaknak 1876—1877-ben Konstantinápolyban tartott értekezlete is.

És ezzel áttérhetünk az egyes történelmi és ethnographiai bizonyítékokra.

Az 1. térkép Európát a Karolingok korában ábrázolja. Ekkor Bulgária északnyugati határa a Tisza volt. A X. században (901—911.) Simeon császár uralma alatt az Adriához is útjuk volt a bolgároknak, de a bolgár határ még messzebbre nyúlt, mint a hogyan a térkép feltünteti. A mai Magyarországhoz tartozó részeket már Simeon császár alatt elvesztették a bolgárok (t. i. a magyar honfoglalás következtében).

A néhai Freemann oxfordi egyetemi tanár híres atlasza és Európa politikai történetét tárgyaló munkája négy időszakról adja Európa politikai földrajzának változásai közt Bulgária fejlődésének térképeit, a melyekből kiviláglik, hogy 910-ben, Simeon császár idejében, a mai Szerbia területe is Bulgária uralma alá tartozott. 1000 körül ugyan Byzanc hatalma alá került Bulgária 1184-ig, de akkor is Bulgária volt a neve.

Asparuch megalapítván a bolgár birodalmat, utódja Tervel (701—718.) kiterjesztette északi Trácia egy részére is, ugyanő az avaroktól elfoglalta a Timok torkolati részét (Negotin és Zajcsár Bolgárország területéhez tartoztak) nem-

különben Havasalföldet a nagy oláh árok vonalig, tehát a mai Románia déli részét, sőt Besszarábia déli részét is Aker-manig. Kruni király (802—814.) megvervén az avarokat, a Tiszáig terjesztette ki hatalmát, tehát a mai Magyarország Tiszán-túli része és Erdély területe is Bulgáriához tartozott; elfoglalta Sardikát (a mai Szófiát); utódja Omortag a frankokkal való szerződés alapján a Szerémség egy részét és a Száva torkolatát is megszerezte; az ott épült várat akkor kezdték Belgrádnak nevezni.

A bolgár birodalom gyorsmenetű megnövelése Pressiam alatt (836—853.) kezdődött, a ki kihasználta azt az alkalmat, hogy Theophilos byzanci császár harcban állt az arabokkal s így a határt az Iber folyóig és Albániáig kiterjesztette; délen pedig magába foglalta Kostur, Bitolia (Monastir) Moglen, Tikves és Strumica környékét, a Nyugoti-Rhodope hegységig. Boris, Pressian utódja (853—888.) szerződést kötött 864-ben a görög császárral, a ki határkiigazításul még egy keskeny földszívet engedett át a Struma és Meste folyók felső folyásánál.

Simeon (893—927) a nagy bolgár uralkodó alatt a bolgárok elvesztették a Dunán-túl levő birtokaikat, a meny nyiben a magyarok a Duna-Tisza völgyében megtelepedtek, míg a pecsenegek a mai Oláhországot és Besszarábiát foglalták el. Ámde Simeon, a ki a byzanci császárt adófizetésre kényszerítette, békés úton annectálta Dél-Albániát és Epirus északi részét; a 904-iki szerződésben biztosította az Adriai-tenger partjának egy részét is.

Miután 927-ben a byzanciak Bulgária keleti részét elfoglalták, a nyugati országfélben még ötven évig fenntarthatták függetlenségüket, sőt megszabadították Sámuel czár alatt (980—1014) a keleti országfél nagy részét is (Trácia bolgár részének kivételével), meghódították Szerbiát és majdnem egész Albániát. Sámuel alatt érte el Bulgária legnagyobb kiterjedését, ámde gyöngye utódai mindent elvesztettek. II. Karolinus byzanci császárnak 1018-ban sikerült Bulgáriát hatalma alá hajtania, mindamellett megtarthatták autonómiájukat, egyházi függetlenségüket, valamint országuk nevét is megerősíthették. Egyházi függetlenségük kifejezésre talált

abban is, hogy egyházfejedelmük, a ki Ochridában székel, «egész Bulgária érseke» czímet és «autokeptal» mellékcímet viselt. A bolgár patriarchaság egyházi térképe 30 eparchiát tüntet föl. A püspököktől választott érseket a byzanci császár erősítette meg.

A byzanci uralom ellen már 1186-ban sikeres fölkelést rendezett két fivér: Assen (később czár) és Téter. Assen alapította meg a második bolgár birodalmat Tirnovo székhellyel. Felszabadult ekkor északi Trácia is, de Macedóniában még nem sikerült megalapítania uralmát, mert orgyilkosságnak esett áldozatul. Testvére és utóda Kalojan (1197—1207) azonban, mialatt a keresztesek elfoglalták Konstantinápolyt, az összes bolgár területeket egyesítette. Nyugaton a Morvavidéket Belgráddal, Délnyugaton Macedóniát a Bisztrica folyóig. Szaloniki ostrománál 1207-ben meggyilkolták.

A bolgár nép teljes politikai és nemzeti egyetértése Assen fia II. Assen Iván (1216—1240) alatt ment végbe. Vetélytársát, Kornium Theodor epirusi despotát, a ki 1223-ban elfoglalta Szalonikit is és azt tervezte, hogy a latinokat kiűzve Bysancból, magát császárrá kiáltatja ki, Assen Iván 1230-ban a híres klotniczeai csatában (most Szemidzse falu Haskovo mellett) megverte és kíséretével együtt elfogta, országait Albániával együtt Bulgáriába kebelezte. (Az ország ekkori kiterjedését a VIII. térkép-lap tünteti föl.)

II. Assen Iván halála után Bulgária hatalma hanyatlásnak indult. Belső viszályok mellett külső ellenségek is egyre fogyasztották. Szerbia önálló lett és Dusán uralma alatt (1331—1335.) elérte legnagyobb kiterjedését. Macedóniában két kis önálló ország alakult. Ivan Alexander bolgár czár (1331—1371.) belső politikai okok miatt Vidint és környékét kénytelen volt átadni legidősebb fiának, Stracimir Ivánnak, a ki önálló országgá tette. Ép így elszakadtak a keleti tartományok is, a Dobrudzsa, Szilisztria és Várna. Így meggyöngyülve, Bulgária nam birt többé ellenállni a Balkán-félszigeten lábát megvető török hatalomnak.

E történelmi térképek után egy sorozat különböző nemzetiségű ethnographusnak és statisztikusnak térképe követke-

zik. Első ezek közt a cseh Safarziké, 1842-ből, a ki maga is beutazta a Balkánt s bár nem ad részletes néprajzi térképet, de az egyes népek területi elhelyezkedését jól meghatároolja; szerinte is Macedónia és Dobrudzsa török szigektől megszaggatott egységes bolgár nyelvterület.

Ami Boué francia származású utazó 1840-ben Párisban adta ki *La Turquie d'Europe* című munkáját, térképét maga rajzolta és alapos tanulmányaira támaszkodva különösen a bolgár nép nyugoti határát állapította meg szabatosan. Eszerint Macedónia északi része, a Morava-medencze Nissel, Pirottal stb., valamint a Dobrudzsa túlnyomóan bolgár-lakta terület.

Rizoff két szerb térképet is felhoz bizonyítékul arra nézve, hogy a bolgár nyelvhatárba beleesik Macedónián kívül Nis, Lesskovec, Vranja, Pirot, sőt Pristina is. Az egyik Davidovics Dimitrinek a szerb nép történetéhez csatolt térképe 1821-ből, a melyet Szerbia költségén francziára fordítva 1848-ban adtak ki az idegenek számára. Ennek alapján szerkesztette Dejardin belgrádi tanár 1853-ban a szerb nyelvhatárt feltüntető részletesebb térképét, a mely értékes bizonyító irat, annak ellenére, hogy a törököktől 1833-ban átengedett Timok-medenczét, a mely a szerbek története szerint nem tartozott soha Szerbiához, szerbek lakta, de Pirotot, Bela-Palánkát, Lesskovecet, Vranját és azután Macedóniát nem szerbek lakta területnek tünteti föl.

Lejean Guillaume, egyike a legbuzgóbb francia kutatóutazóknak, a ki kétszer is bejárta Törökországot, a francia kormány részére Törökország térképét szerkesztette meg. A térkép befejezésében meggátolta korai halála, de 1861-ben Gothában megjelent tőle Törökország ethnographiája, a mely értékes felvilágosítást ad a bolgárok lakhelyeiről és szerinte is Szaloniki kivételével majdnem egész Macedónia és Nis egész vidéke bolgár.

Az orosz szlavophilek kezdeményezésére 1867-ben Moszkvában szláv kiállítást rendeztek, a melyen az akkori leg-híresebb pánszlávok mind részt vettek. Ez alkalomra a szláv törzsekről külön térkép készült, a melyet a szlávoknak Moszkvában összegyűlt összes képviselői helyesléssel fogadtak.

Mirkovics orosz geographus és ethnographus szerkesztette s annyira népszerű lett, hogy 1897-ig három kiadást ért. Ezen az orosz térképen is Macedónia, Nis környéke és Dobrudzsa bolgár-lakta területnek van feltüntetve (természetesen az akkori viszonyokhoz képest török elemekkel sűrűn vegyítve, mert akkor még török uralom alatt volt Bulgária).

Ugyancsak 1867-ben adta ki két bátor angol utazónő, Mackensie és Irby asszony Törökországról és Görögországról szóló művét. A szerzők sok veszedelem közt bejárták egész Törökországot, adataikat a néptől és egyházi személyektől közvetlenül szerezték be. A munkát több nyelvre lefordították, Mijatovics szerb államférfiú szerbre is, a ki dicséri a szerzőnők pártatlanságát. Térképükön Nis meg Macedónia (déli partszegélyén kívül) egészen bolgár.

Reclus Elisée, a híres francia geographus, ismert nagy földrajzi munkájához csatolt térképei közt a Törökország népfajait feltüntető térképén Nis környéke, valamint Macedónia is, bolgár-lakta földnek van fölvéve. Részletességénél és gazdag helységnévtáránál fogta nevezetesebb Kiepert ismert német geographus és kartographus átnézeti ethnographiai-térképe. Ő maga járta be Kis-Ázsia mellett az akkori európai Törökországot, s akkor még jóval több török lakott Bulgária területén. Konstantinápolyban kapott adatok alapján több török és albán helységet sorol ugyan föl, mint a mennyi akkor a valóságban volt. Macedóniát azonban, görög lakósságú déli szegélyén és több török szigeten kívül, valamint Nis vidékét szintén egészen bolgárnak tünteti föl.

Görög térkép is van Bulgária bizonyítékai közt. Ezt a görög patriarchatus adatai alapján rajzolta 1877-ben a francia Synvet, a konstantinápolyi ottomán lyceum tanára. Ez határozott pártatlan bizonyíték Macedónia bolgár volta mellett; Szerbia mai szövetségei, a görögök, 1877-ben maguk megczáfolták, hogy Macedóniában szerbek lagnának, másrészt a görögök a maguk javára számították az ottani népet, bolgárul beszélő görögöknek nevezvén őket, azt állítván, hogy eredetileg görögök laktak Macedóniában, de a bolgárok rájuk kényszerítették nyelvüket. Ez az állítás nem helytálló, mert nem is lett volna lehetséges, hogy a magasabb művelt-

séggel dicsekvő görögökre egy «barbár» nép ráerőszakolta volna nyelvét; hiszen ötszáz esztendő alatt a török hatalomnak nem sikerült sem a görögöket, sem a bolgárokat eltörökösíteni; a mohammedán szerbek Boszniában megőrizték szerb nyelvüket, Macedónia és a Rhodope mohammedán bolgárai a bolgár nyelvet.

Érdekes Sax Károly volt osztrák-magyar consul 1877-iki ethnographiai térképe is. Sax szintén bejárta az európai Törökországot és személyesen gyűjtötte adatait. Ő megkülönbözteti vallás szerint is a bolgárokat, szerinte tehát ha különböző felekezetben is, de Macedónia nagyrészt, Nis környéke egészen bolgár lakosságú az ő térképén.

A szláv jótékonyági egyesület által Szt. Pétervárott 1890-ben kiadott ethnographiai térkép szintén beszélő bizonyíték. Értékességét emeli az, hogy az akkori szt. pétervári szerb követ, Szmics, Belgrádból egyenes utasítást kapott arra, hogy óvást emeljen az ellen, a miért Macedónia bolgárlakta földnek van feltüntetve és az orosz kormány a szerb kormány. felszólítására ki is vitte, hogy a szláv jótékonyági társulat a térkép második kiadásából a bolgár színjelleget törölte.

E térképek után Kancsoff Vaszil bolgár térképe következik Macedóniáról. Kancsoff sokáig volt a macedóniai bolgár iskolák felügyelője s mondhatni, Macedóniának minden faluját bejárta. Ebben részletesen megjelöli a görög és török nyelvterületek mellett a keresztyén és mohammedán bolgárok lakhelyeit. Az 1912-ben megjelent bolgár térkép, a mely már számot vet a Dobrudzsában megtelepített románokkal s részletesen berajzolja a török szigeteket, pontos hivatalos adatok alapján készült Isirkoff tanár vezetése mellett.

STRAUSZ ADOLF.

RENDÜLETLENÜL!

Most értsd a nagy szót: rendületlenül
És zengd és zúgd, mint vihar orgonája;
S míg elszántságod izzóvá hevül,
Most végre tettel mondj ámen-t reája!
Hiszékeny jámbor gyermeklelkeden
Most mélabúd is szent haragra váljon:
E zordon szó most hitvallás legyen,
Hogy van helyed még ezen a világon!

Riaszd föl, szent szó, Erdély bérceit,
Verj visszhangot rá, csöndes ősi Tátra)
Még messze út a jósolt végzetig,
Ti csahos falkák bőszip kopói hátra!
A Kárpátoknak minden orma áll még
És minket véd ott minden sziklaszál, —
Még ne ijesztgess, csalfa rémes árnyék,
Még ne kísértgess, nagyszerű halál!

— Most értsd a nagy szót, árva magyarom:
Halld, ezt zúgatják sűrű fejfaerdők;
Most ne mélázgass sápadt csillagon,
Most ércbe vésd a vérrel írt jövendőt!
Sirjuktól most a holtak is kikelnek,
A sírgöröngy is megelevenül, —
Tört sóhajából százezer kebelnek
Ez egy szót hallod: rendületlenül!

Ez intő szótul függ most végzeted;
Légy most, mint sorsod, zordon és komoly;
Bús zengéséből meg kell érzened:
Ki most jókedvű, Istent káromol;
Most forrjon benned szenvedésid árja, —
S ki koncra éhen közeleg feléd,
Villámmal égesd sápadt homlokára
A gonoszoknak Káin-bélyegét!

Megvédvén vérrel ősid örökét
Most állj ki érte igazsággal, ésszel;
Ha meg nem óvod minden kis rögét,
Halálos önvád bús tűzében égsz el!
Hályog van már az Istenség szemén is,
Ha most se tudna áldón nézni rád, —
Ó, akkor bűn már itt lent az erény is,
Ki van rabolva az egész világ!

Isten vagy ember, — mindegy már, ki volt,
Ki felgyújtotta ezt a bús világot;
Az életösztön harsányan sikolt:
Helyedet most kell sorsdöntőn megállnod!
Elbukni csúful? ... hess el, örület! ...
Még hinni kell, hogy jobb jövőnk derül ...
Mult és jövő, hit és becsület —
Most minden ez egy szó: rendületlenül!

SAJÓ SÁNDOR.

S Z E M L E.

Hét év kritikai irodalma.

Előadói jelentés a Kisfaludy-Társaság 1919. évi Greguss-jutalma tárgyában. — Második kritikai évkör (1912—1918).

A «széptan» néhai egyetemi tanára és rendszerének magyar írója, Greguss Ágost, 1882 őszén, mikor katedrájáról örök nyugalomra vonult, még egyszer megvalósította a szépnek két formáját, melynek a szép főformái közt az ő rendszerében oly nevezetes hely jut: megvalósította a nevét viselő jutalom végrendeleti megalapításával az összhang és a hűség szépségét.

Összhangba hozta halálát életével, a mint élete is összhangban volt tudományos elmélkedésével. A széptan tanára és elmélet-írója a gyakorlatban is szép életet élt. Halála után is állandóan szolgálni kívánt élte fő szenvedélyének, s mintegy örök-mécsset akart gyújtani a szép tiszteletének. Így tette alapítványát nejével, Kemény Máriával együtt, társaságunknál, melynek másodelnöke volt, az időnként létrejövő legkitünőbb festmény, szobor, épület, színiábrázolás és kritika jutalmazására. Hogy ezt a messzelátó gondolatot realizálta egy szép tényben, az volt az összhang élete és halála közt. De megnyilvánult e tényben a hűség szépsége is, a hűség élte eszménye iránt, és élettársa iránt, a kinek emlékét a magáéval együtt megörökítette, végül a Kisfaludy-Társaság iránt, a melyet az alapítvány kezelésével és a jutalom odaítélésével megbizott. Mi viszonzni törekszünk ezt a hűséget s összhangban kívánunk maradni ítélezésünkben a nemes alapító célzataival.

Most a második évkört kezdjük s a kritikai jutalom kiadása van soron. A cyclus ezúttal hét évre bővült, mivel a díj odaítélése a háború egyik évében szünetelt. A termést tehát 1912-től 1918-ig kellett számbavennünk. Az állandó Greguss-bizottságban annyi változás történt, hogy Alexander Bernát már nem működött közre. Továbbá a bizottság kritikai előadója, Angyal Dávid, ezúttal nem vállalhatta az előadói munkát, s a Társaság alkalmilag engem szólított be a bizottságba előadóul. Az elnök felkérésére, mint szakértő, Voinovich Géza is közreműködött. A bizottságnak deczember

hó elején és decz. 23-án tartott ülésein a fővárosból távollevő Berzeviczy Albert és gr. Bánffy Miklós bizottsági tagok nem jelenhettek meg s így a tanácskozásokban a többi szakértő vett részt: Beöthy Zsolt elnök, Riedl Frigyes, Angyal Dávid, Voinovich Géza és Négyesy László előadó. Az anyagot az előadó ismertette, a döntő indítványt Riedl Frigyes tette meg, ennek megvitatása és megszavazása Beöthy Zsolt elnök távollétében történt.

Hogy az elmúlt hét év kritikai tevékenysége, épúgy mint általában egész irodalmi élete, nem lehetett normális, arra nézve túlságosan elég okot adott az emberiségre s különösen a mi boldogtalan nemzetünkre szakadt katastropha. Éveken át más irányban voltak legnemesebb erőink megfeszítve, sok írókéz puskaagyat szorongatott, s mikor harcztéri összeomlásunk után még mélyebb örvénybe zuhantunk, a szellemi élet folytonossága is erőszakos megzavarást szenvedett, sőt az írók és kritikusok nem jelentéktelen része az örvény mélyére sodródott. Rendes viszonyok közt az egész irodalmi élet is, a kritikai munkásság is sokkal termékenyebb lett volna, kritikánkra tán felvirradt volna a rég várt újjászületés ideje, s a magyar irodalmi életnek egy már idülni kezdő válságán túl volnánk.

De másrészt a világháború nem csupán zavarólag és bénítólag hatott irodalmi termelésünkre, sőt a kezdetben észlelt apályt később — legalább az irodalom egyes ágaiban — nem várt emelkedés követte, s az olvasókedv, a könyvek kereslete megnövekedett. Ez volt az eset a mulattató, de részben az ismeretterjesztő irodalomra nézve is. Sajnos, ezt a conjuncturát első sorban az üzleti szellem használta ki. Olyan egyének fogtak kiadó-vállalkozásokba, indítottak szépirodalmi kiadvány-sorozatokat, készítették idegen nyelvekből fordításokat, a kiknek az irodalommal előzőleg semmi viszonyuk nem volt, a kik esetleg tegnap még mint ügynökök fejtettek ki közgazdasági tevékenységet, s a kiknek szemében a közönség olvasó kedvének æsthetikai és nemzeti irányban kíváncsi kielégítése közömbös, ha nem ellenszenves volt. Szépirodalmi társaságaink nem fejtettek ki irányító hatást. Utólag sajnálhatjuk, milyen alkalmat mulasztottunk el. Utólag tünődhetünk rajta, hogy mikor a lövészárók könyveket kért: nem kellett volna-e sietnünk és a piacot a nemzeti irodalom termésének legjava számára biztosítanunk? Nem kellett volna-e megtalálni a módját, a szerzői és kiadói jogok szövvényei közt megoldást keresve, hogy nemzeti irodalmunk használatlan, vagy kevésbé hozzáférhető kincseit forgalomba hozzuk, hogy élő íróink műveit a tömegfogyasztás czikkeivé tegyük? A nagy

szépirodalmi társaságok, mintegy a szellemi élet nagy bankjai, avatkozhattak volna be az irodalmi szükségletek kielégítésének irányításába, a helyett, hogy működésüket tisztán a régi keretek és formák közt, s még ott is összehúzódnva, folytassák, és összetett kézzel nézzék az élet hullámlását. Hogy a termelés és a terjesztés a szabad speculatio mellett nem a legkivánatosabb fejlődést vette, az természetes. Viszont azonban nem tagadhatni, hogy a selejtes termékek nagy tömege mellett, a melyek az irodalmi valutát lényegesen rontották, értékes alkotások is keletkeztek, s kiválóbb íróink is újra levegőhöz jutottak. Hasonlót mondhatunk jóban és rosszban a kritikai munkásságról is.

A mint a szépirodalmi termelés fokozódott, a kritikai értékelés is lépést tartott vele, legalább is mennyiség tekintetében. Megannyi alkalmul szolgáltak a bírálat megnyilatkozására a szépirodalom új jelenségei, vers- és novellagyűjtemények, regények, színművek megjelenése, színházi premiérek. Hosszú volna felsorolni csak a címét is azoknak a szépirodalmi kiadványoknak, melyek napi- és hetilapjainkban, havi folyóiratainkban és szemléinkben többé-kevésbé beható megbeszélés tárgyai voltak. Herczeg Ferencz, Molnár Ferencz, Gárdonyi Géza, Kozma Andor művei mellett Ambros Zoltán, Sebők Zsigmond, Rákosi Viktor, Móricz Zsigmond, Tormay Cécile, Kóbor Tamás, Surányi Miklós, Bródy Sándor, Szomory Dezső, Csathó Kálmán, Ady Endre, Babics Mihály, Kaffka Margit, Tarczai György, Erdős Renée, Szép Ernő, Ferenczi Magda, Balázs Béla, Pásztor Árpád és sok-sok más, részben jeles írónk kötetei és színművei foglalkoztatták a kritikát, s e körben is jól emlékezhetünk arra az élénk s rokonszenves visszhangra, melyet Vargha Gyula verseskönyve keltett. Hasonló érdeklődés fogadta, elsősorban az illető irány organumaiban, a Nyugat költőinek kiadványait. A háború specifikus költőjekép tűnt fel és áldozatakép tűnt el Gyóni Géza, a kinek költészete, egyenlenségei ellenére is, szokatlanul meleg megértéssel találkozott. Egykorú írók jubilæuma, mint a Kiss Józsefé 70-ik, Lévy Józsefé 90-ik születésnapja alkalmából, továbbá írók, művészek halála: Ágaié, Baksayé, Sebőké, Somlóé, Lévyé, ugyancsak alkalmat nyújtott pályájuk elméleti megvilágítására. Az emlékezésedek, melyek róluk az Akadémiában vagy nálunk elhangzottak, mint a Kozmáé Baksayról, Sajó Sándoré Dalmadyról, hogy csak példákat említsek, tartalmi és formai tekintetben gazdagodásai kritikai irodalmunknak. Baksay Sándor emlékét jeles essay-ken (pl. Zsigmond Ferenczén) kívül egy szép könyv is őrzi Kéky Lajos társunk tollából. Az Akadémia, a Kis-

faludy-Társaság, Petőfi-Társaság szépirodalmi pályázatai évről-évre a bírálati jelentések egész sorozatát hozzák magukkal, melyek gyakran túlnőnek az alkalmi és hivatalos jelentőség keretein. A zenei élet eseményei, minő a Wagner-cyclus rendezése volt, a képzőművészeti tárlatok, egyéni és collectiv kiállítások, az olyan mozzanatok, mint a Szépművészeti Múzeum gyarapodása a Pálffy-hagyaték átvételével, azután a színpad eseményei, mint a Nemzeti Színház vígjáték-cyclusa 1912-ben, jelentős anyagot adtak a szakfolyóiratok és napilapok kritikusaiknak. Régibb írók és művészek emlékünnepei a könnyebbfajta megemlékezések mellett a súlyosabb tanulmányoknak is nevezetes sorát szolgáltatták életre. Ebben az évkörben ünnepelte meg a nemzeti kegyelet báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Szigligeti Ede, Garay János, Erdélyi János, Vachott Sándor, Arany János, Tompa Mihály születésének százéves fordulóját. Különösen gazdag termést hozott Shakespeare halálának háromszázados és Arany születésének százados évfordulója. Teljes elégtétellel tölthet el bennünket, a kik irodalmunk nemzeti hitét valljuk, az a nagy és méltányló érdeklődés, melylyel az újabb kritika Arany művészete felé fordul. Mondhatni, hogy Arany szinte halála óta sem állott az értékelés és a megértés olyan magas fokán, mint napjainkban. Az irodalmi közvélemény az ő elismerése tekintetében mind egyhangúbbá válik. A jubiláris alkalom nemcsak a napi értékű megemlékezések, hanem a maradandó jellegű tanulmányok szép sorával gyarapította irodalmunkat. A hadvezér-költő, Zrínyi születése háromszázados évfordulójának megünnepelese félbeszakadt; sem kedvet az ünnepléshez, sem erkölcsi jogot az ő szellemének felidézéséhez az 1918-iki év vége felé nem éreztünk többé; de Társaságunk leróttá köteles adóját s az év elején tartott közülésén méltó jellemzésekkel áldozott a nagy költő szellemének és gazdagította a rá vonatkozó irodalmat. Ezek az emlékünnepek alkalmul szolgáltak arra is, hogy a régi értékeléseket átvizsgáljuk s az írók jellemzését újabb szempontok szerint módosítsuk.

Ez évkörben is jelentékenyen hozzájárultak a kritikai mozgalom élénkítéséhez az irodalom és a művészetek körében jelentkező újabb áramlatok érvényesülési törekvései. A «nyugatosok», simultanisták, modernek, futuristák a maguk programját nemcsak a művészet hatóeszközeivel terjesztik; hadállásuknak kritikai szárnycsapatai vannak, melyek élénk csatározást folytatnak. E mozgalmak jórészt ezeknek a szervezett, élénk mozgású kritikai szárnycsapatoknak köszönhetik terjedésüket. Ha a conservatív tábor, vagy a másféle újításra vágyó irodalmi csoportok hasonlóképp szervezték

volna kritikai ellenzésüket, nem volna annyi okuk panaszkodni az újítás gyors térfoglalása miatt. Csak egy rétegben lett volna a terjedés oly akadálytalan: az ítéletnélküliek, a könnyen elámulók és könnyen megfélemlők tömegében, de nem azokéban, a kik mélyebb és jogos szükségérzetből szomjaznak valami újra művészetben és irodalomban, s a kiket a kritika eddig nem világosított fel contradictorius módon, hogy ez-e az az újítás, a melyért epednek, ezek az írók és művészek-e azok a Messiások, a kikre várva-várnak, — avagy tovább kell még várniok, míg testet ölt az ige, valóra válik az irodalmi és művészi élet megváltó igéje, új kinyilatkoztatása? És megállapíthatjuk, hogy a magyar kritikát mulasztás terheli, mert — néhány mindenestre nyomatékos hozzászólást leszámítva — a nyugatosok mozgalmának természete, értéke eddigelé kellő tudományos készüllettel és kritikai elemzéssel megvilágítva nincs. Ebben a kérdésben maga az irodalom sem vetett számot magával, a közönség sincs megfelelően tájékoztatva. Oka lehet ennek a mulasztásnak a magyar kényelemszeretet, a kevésbevevő könnyelműség, a harczikedv hiánya, a felkészülés lassúsága. De bizonynyal nem kell már sokáig várni, hogy a magyar kritika megtartsa a főtárgyalást ebben a perben. Mi hát ez az irodalmi mozgalom? Értékes továbbfejlődés-e, egy forradalmi, de szükséges reform, vagy csak egy tévútra jutott kísérlet, mely az újítás természetes ösztönből indult ugyan ki, de lidérczfényt kerget és ingoványba csalja az újságra vágó lelkeket? A háború elején feltámadt nemzeti érzés fölöslegessé látszott tenni a kérdés megvizsgálását; akkor az a mozgalom, mely nemzeti értékeink lebecsülésével indult meg, elnémulni látszott. Később, a tömeg-psychosis ellenkező végletbe csapásakor, a nemzetietlen áramlatok, a defaitisták felülkerekedése idején visszanyerte agióját. A forradalom sikere után ezt tették hivatalosan az új Magyarország irodalmává, s az «új irodalom» képviselői vállalták ezt a szerepet, sőt vállalták a solidaritást a communismus eszmevilágával is. Az októberi forradalom után, a nemzeti és a demokrata jelszavak világában jelentették ki ezt az irodalmi csoportot először a nemzeti újjászületés előkészítőinek, a szabaddá lett Magyarország és magyar nép költőkarának. Csodálkoztunk akkor, hogyan kaphatott ilyen nemzeti és demokrata monopoliumot az a lyra, a mely a nemzetiség megtagadásával lépett fel, a melyet leglázasabb nemzeti válságunk egy költői sóhaj erejéig meg nem birt hatni, a mely a népjogokért sem szállott síkra, hiszen a közérdek kifejezését megvetéssel mellőzte, az egyéniség programja alapján legszemélyesebb hangulataival foglalkoztatta a közönséget,

s artistikus irányával mindentől távolabb állott, mint attól, hogy a magyar nép költői ízlésével találkozzék, abból fejleszsen művészi formákat és kifejezésmódokat. Akkor csodálkozhattunk ezen a szövetségen, illetőleg csodálkozhattunk volna, ha nem láttuk volna, hogy magában a politikai forradalomban a nemzeti és a demokratikus czégér nem őszinte, s hogy a társadalmi erjedés és az irodalmi mozgalom közt nem a magyarság és a népuralmi elv a kapocs, hanem a bomlasztó, a decomponáló, a multat megtagadó irányzat. Most az újabb nemzeti cursus bizonyynyal magával fogja hozni, hogy ennek az irodalmi áramlatnak a mivoltával, értékével, jogosultságának mértékével alaposan számot vessünk. Van-e benne, s mi és mennyi jó? Mert most is megvan a törekvés, hogy ez az áramlat felülkerekedjék. Egyes képviselői, a kik a communismus paripáján lovagoltak, most átnyergeltek és a nemzeti cursus lovagjaiként szerepelnek. Vagy közömbös a nemzetiség és a politika a művészeti haladás szempontjából, vagy nem. Ha közömbös, akkor miért vállalták a forradalmi szövetséget? Ha nem közömbös, akkor miért nem vonják le a politikai kudarczból a következményeket irodalmi céljaikra nézve is? Nem mondom, hogy az egész mozgalom compromittálva van; azt sem, hogy a mozgalom nem termelt æsthetikai értékeket: de itt az ideje, hogy ezeket az értékeket kimutassuk, tisztán lássuk; a mi rossz, azt kiselejtezzük, a mi jó, annak a méltó elismerést végre megadjuk. Együttal azonban emlékeznünk kell arra is, hogy a magyar kritikának becses erkölcsi hagyományai is vannak, s az irodalmi színilleszkedést, a mimikrit ki kell irtani.

Kritikánk ellen sok tipikus panaszt hallani. Részben elvtelenséget, részben pártoskodást, egészben véve iránytalanságot és felületességet vetnek szemére. Panaszolják, hogy a lapok kritikái megbízhatatlanok, de a komolyabb nembn sincs olyan irányadó kritikai tekintély, a minő például Gyulai volt. Nincs az irodalomnak — úgy mondják — ennél gazdátlanabb megyéje. Mind e panaszban van igazság, de van túlzás is. Hiányok mindig vannak s a hiány érzete könnyen ragadja általánosításra az embereket. Elmondhatni, hogy egészben véve az irodalom és művészet eszméletessége terjedőben van. Kritikával az irodalom és művészet terén annyian foglalkoznak, mint régebben soha. És ha nincsenek egy bokorban olyan kritikusaink, mint ötven-hatvan évvel ezelőtt Gyulai, Arany, Salamon Ferencz voltak; ha a philosophiailag legműveltebb kritikusoknál is bizonyos meggyőződéstelenséggel, a vélemények. sophistikus kormányozhatóságával találkozunk; ha a napisajtó kri-

tikaiban ma is dühöng a pajtáskodás és a viszontbiztosítás: de mindennek ellenére bizonyos, hogy kritikai termésünk nemcsak mennyiségileg nőtt, hanem a bírálatok átlaga a színvonal emelkedését is mutatja. A philosophiai alap ma is ritkaság; ha megvan, sokszor zavaros, mint volt az új világrend szolgálatába szegődött ideologok, Lukács György és Fogarasi Béla dolgozataiban; a bölcséleti felfogást gyakran az újabb æsthetika és irodalom-elmélet terminológiájának pipereszerű alkalmazása pótolja: de másfelől sem az irodalmi, sem a zenei, sem a képzőművészeti, sem a színi kritikában nem ritka a széleskörű szakbeli jártasság, az alapos ítélet és a biztos ízlés, és sokszor a napi bírálatokban is figyelemreméltó æsthetikai műveltséggel találkozunk. S bár a napi- és heti sajtó bírálatai közt is sok felülemelkedik az ephemer jelentőségen, a tartalmas kritikai értékelést az organumoknak egész sora szolgálja. A *Budapesti Szemle* e téren most is elülhalad. És el kell ismerni a *Nyugat* sokoldalú érdeklődését és kritikai rovatának eleven-ségét. A többi egyetemes jellegű időszaki iratok, mint a *Magyar Figyelő*, *Katholikus Szemle*, *Protestáns Szemle*, *Magyar Kultúra*, *A Cél*, *Huszadik Század*, *Élet*, *Uránia* mellett a szakfolyóiratok alapos bírálatokkal törekszenek a munkakörükbe vágó jelenségeket tárgyalni; így az *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Irodalomtörténet*, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, *Művészet*, *Zeneközlöny*, *Szimfonia*, *Zenei Szemle*, *Athenaeum*, a tanáregyesületek közlönyei, *Századok*, *Archaeologiai Értesítő*, *Építészet*, *Építőipar*, *Magyar Iparművészet* stb. Hozzávéve ehhez, hogy a folyóiratok nagy részének nem csupán a bíráló rovata foglalkozik értékeléssel és jellemzés-sel, hanem főczikkeik is nagyrészt a tágabb értelemben vett kritika körébe tartoznak: valóban igen tekintélyes az a mennyiség, a mely a lefolyt hét év kritikai termését teszi, s a kiválasztás nem csekély feladattá lesz, mikor arról van szó, melyik az a tanulmány, akár valamely író vagy művész, akár egyetlen mű æsthetikai méltatása, mely az elmúlt évkör legkiválóbb kritikai alkotásául tekintendő s mint ilyen jutalmazandó.

Egészbenvéve úgy látom, hogy a mai magyar kritikai irodalomnak nem az actualitásokra vonatkozó, hanem a történeti tárgyú része az értékesebb. Sokkal biztosabb eredményyel dolgozik ott, a hol az időbeli távlat, az előmunkálat és a kiválasztás már eleje dolgozott az értékelésnek.

Ezt mondhatjuk pl. a zenei kritikáról is, a hol az olyan dolgozatok, mint Molnár Antalnak Beethovenről írt kis műve (*Olcsó Könyvtár* 1917), *Mozart Zaidé-járól* írt ismertetése, Brahmsról szóló

tanulmánya, *A zeneköltészet szelleme* című kötete (*Olcsó Könyvtár* 1914), vagy Perényi Géza tanulmányai Beethoven egyes symphoniáiról a *Zenetudományi Közlöny* füzeteiben, Wajdics Károlyé Palestrináról ugyanott, Lichtenberg Emiléi *Händelről* (1917), Bach *Máté-passiójáról*, Mendelssohn *Éliás-oratoriumáról*, Járossy Dezsőnek *Liszt Ferencz és az egyházi zene* című úttörő értekezése (*Szent István Akadémia Értesítője* 1916), valamint a *Parsifal* *aesthetikája* cz. essay-je, Haraszi Emilé *Muszorszkijról* (1913), Lavotta Dezsőé *Wagner Richárdról* (*Élet* 1913), Isoz Kálmáné *Egressy Béni dalműszövegekönvéről*, Demény Dezső cikke a *Parsifalról* zenei irodalmunk szakbeli és æsthetikai fejlettségének örvendetes documentumai. Toldy László és Fabó Bertalan, mindegyik más-más módon, inkább történeti, Kabay Kálmán inkább zene-æsthetikai irányban működik. Haraszi Emil két terjedelmes és ritka alapossággal kidolgozott zenetörténeti jellegű monographiája: *Hubay Jenő élete és művei* (1913), *Wagner Richárd és Magyarország* (1916) közül az utóbbinak jeles értékelő fejezete is van. Az actualis zenei kritikát is számosan művelik jelentős érdemmel. Kern Aurél jelentése a Greguss-jutalom zenei évköréről becses összefoglaló munkálat volt. Járossy Dezső mint zenei kritikus is egyike a legmozgékonyabbaknak és képzetebbeknek. Hasonló buzgóságot fejt ki Kereszty István. Kacsóh Pongrácz, Molnár Géza, Sereghy Elemér bírálatai és tanulmányai sikerrel szolgálták zenei kulturánk ügyét. A zeneművészet új törekvései sem maradtak figyelmen kívül. Molnár Antal Debussyról, Kern Aurél Puccini, Debussy, Strauss művészetéről, Kacsóh Pongrácz a zenében nyitott új utakról értekezett.

Még sokkal terjedelmesebb a kritikai munkásság a képzőművészetek terén. Az újságírói színvonalat meghaladó nevek és termékek közül elég egynehányat megemlítenem. Teljes méltánylással tartozunk Éber László és Divald Kornél műtörténeti jártasságának, szerencséjének és ízlésének, a kik műemlékeink felkutatása és leírása terén maradandó eredményű munkát végeztek. Hekler Antal *A szobrászati stílus problémái* cz. könyvének (1915), *Antik terrakottagyűjtemény* cz. cikkének, továbbá a görög művészet istenideáljairól szóló kiadványának æsthetikai értéke mellett jelentős kritikai vonatkozásai és megállapításai is vannak. Műtörténeti módszerrel, de egyszersmind kiváló æsthetikai érzékkel és ítélettel dolgozott munka Gerevich Tibor terjedelmes monographiája a krakói Czartorisky-képtár olasz nevezetességeiről. Meller Simonnak *Leonardo da Vinci lovásábrázolásairól* írt tanulmánya mint a mód-

szeres műtörténeti kritika példaszerű terméke talált hazai és külföldi szakkörökben méltatásra, még azoknál is, a kik eredményét nem fogadják el és Szépművészeti Múzeumunk bronz-lovasát nem ismerik el a lángeszű olasz művészreformátor alkotásának. Szabó László a műtörténet és kritika megállapításának népszerűsítésében jeleskedik (*Magyar festőművészet*, Budapest, 1916.). Schoen Arnold Budapest művészetének a török hódítás utáni emlékeit írja le történetírói alapos-sággal és fejlett ízléssel (*A budavári szentháromság szobor-emlék*, Budapest, 1918)*; e célra egy művészeti almanachof is indított meg. Igen figyelemreméltó városépítészeti méltatás Kós Károlyé *Sztambulról* (Budapest—Konstantinápoly 1918). Az írás-művészetnek ebben a körben nem épen általános jelességeivel találkozunk Berzeviczy Albert *Délen* cz. könyvének művészeti tárgyú fejezeteiben és részleteiben és Kozma Andornak északi útjáról írt művében, a ki a szentpétervári Eremitage-zsal kapcsolatban Rembrandt méltatásához eredeti impressiókat és kritikai észrevételeket nyújt. Az activ művészet és műgyakorlat kritikai méltatásában legkiválóbb sikerrel Lyka Károly fáradozik, a kiben nem csupán a technikai, hanem az æsthetikai érzék is igen éber és biztos. Alexander Bernát és Éber Arthur dolgozatai, bírálatai a legjobbak közé tartoznak e téren. Fieber Henrik egyházi férfiú létére a művészet új fejlődési lehetőségeit vitatja erős temperamente-mal és széleskörű ismerettel, bár az æsthetikai alapvetésben nem egészen kiforrott ítélettel. Fülep Lajos mélybe hatoló fejtegetései, Feleki Géza tehetségre valló czikkjei sincsenek zavar híján. A termékeny tollak jó hosszú sorát idézhetnők még annak illusztrálására, hogy a kritikai érdeklődés a képzőművészetek körében minő széles mederben mozog. De legyen elég a Greguss-jutalomról készített három összefoglaló jelentést említenem: Berzeviczyét a festészeti (1913), Alexanderét a szobrászati (1916), Beöthyét az építészeti (1918) évkörről, melyekre a kor műtörténete bizonyynyal vissza-vissza fog térni.

A színészeti kritika is mozgalmas volt. Alexander Bernát Bálint Lajos, Ivánfi Jenő, Sebestyén Károly, Váradí Antal nevét csak példakép említjük a számos kritikuse közt.

Leggazdagabb mező mindenestre a szépirodalmi kritikáé, s a mi a Greguss-jutalom odaitélésében döntő fontosságú: a művészi forma itt sokkal gyakoribb, a stilistikai cultura általánosabb. De itt is kiemelkednek a történeti távlatú kritikai tanulmányok az actualis tárgyú bírálatokkal szemben, s az irodalmi essayeknek, írói jellemzéseknek, arcképeknek, monographiáknak, irodalmi korszakok

rajzának igen szép számát termelte, nemcsak cikk-, hanem még könyv-alakban is, a lefolyt hét esztendő. Ezek tartalmilag alaposabbak, formailag kidolgozottabbak, ítéletmondásukban függetlenebbek, mint — átlag véve — a friss termékekről írt kritikák.

Az utóbbiak rengeteg tömegében megkönnyíti eligazodásunkat két körülmény. Az egyik, hogy a legalaposabb, igazságosabb és maradandóbb jellegű bírálatokat általában azok írták az aktualitásokról is, a kik a történeti jellegű essayekben is kiváltak, mint Alexander Bernát, Alszeghy Zsolt, Ambrus Zoltán, Császár Elemér, Horváth János, Kéky Lajos, Kozma Andor, Szinnyi Ferencz, Várdai Béla, Voinovich Géza, Zolnai Béla, Zsigmond Ferencz és még számosan. A másik pedig az, hogy az actualis kritika művelői közül azok, a kik működésüknek maradandóbb értéket tulajdonítottak, többnyire külön gyűjteményekben is közzétették bírálataik legjavát, mint Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Salgó Ernő, Schöpflin Aladár.

Az actualis kritikának legzajosabb eseménye volt «Dunántúli» 1915-iki vitája a *Nyugat* íróival, egyrészt a Budapesti Hírlap, másrészt a *Nyugat* és a *Világ* hasábjain. A magyar szépirodalom és publicistika ősz bajnoka állt itt a kritikai sorompóba és mázsás fegyvereit a régi könnyedséggel forgatta, rápirítva azokra a fiatalabb kritikusokra, a kik kötelességüket mulasztották e harc megvívásában. Hiába állították be a másik oldalon a küzdelmet afféle című cikkekben, mint *Petőfi és az akkori Dunántúliak*, mert «Dunántúli» érzékét a művészet evolúciója iránt nem lehet egy színvonalra szállítani a Szeberényiek és Nádaskaiak okoskodásával, kivált, ha Adyt Petőfivel teszszük egy vonalba. «Dunántúli» fellépése a *Nyugat* elméletíróit programjuk szabatosabb kifejtésére és módosítására indította. Ez a módosítás most már addig a vallomásig megy, hogy a *Nyugat*-nak egységes programja nincsen, a mint hogy — mondják — olyan önálló írói egyéniségeket egységes program keretébe nem is szoríthatni; az ő programjuk csak a tehetség. Ez mindenesetre szép program, de nem új találmány s bizonyosan nem kizárólagos, szabadalmat venni rá nem lehet. Ha ők kizárólagosnak veszik, az önbizonyítványnak szép, de más csoportok írói értékét nem érintheti.

Le kell mondanom arról, hogy azt a nagyszámú, értékes tanulmányt ismertessem, a mely a tágabb értelemben vett kritika terén felmerült, s folyóiratainkban, lapjainkban összegyűjtetlenül hever. Alkalmi beszédek, elnöki megnyitók, essayk, megemlékezések, szakértekezések, bírálatok alakjában sok elismerésre méltó értékelés tör-

tént. Berzeviczy Albert, Binder Jenő, Császár Ernő, Elek Oszkár, Ferenczi Zoltán, Fest Sándor, Galamb Sándor, Gálos Rezső, Halmi Bódog, Heinrich Gusztáv, Herczeg Ferencz, Király György, Marót Károly, Oláh Gábor, Papp Ferencz, Pekár Gyula, Perényi József, Szász Károly; Tolnai Vilmos, Wéber Arthur, Zoltvány Irén neve mellett még sokakét kellene idéznem, kívált ha a nem-magyar irodalom értékeléseire is kiterjeszkedném, pl. Bleyer Jakab, Csengeri János, Eckhardt Sándor, Haraszi Gyula, Heller Bernát, Némethy Géza, Yolland Arthur és sok-sok más tudós és író dolgozataira, a kiknek nem említése nem jelenti mellőzésüket.

Azok közül, a kikről később könyvük kapcsán nem lesz szó, különös méltánnyal kell megemlékezni Horváth Jánosról és Várdai Béláról. Mind a ketten a harezos kritikának is bajnokai, nem térnek ki a küzdelem elől; az utóbbinál párt-tendentia is érvényesül, de a meggyőződés őszinteségével kapcsolatban. Mind a ketten finom ízléssel és erős ítélettel vannak megáldva, melyet alapos és széleskörű tanulmány támogat, Horváthnál inkább philologiai és irodalomtörténeti, Várdainál æsthetikai irányban. Kritikai czikkeik a kor szépirodalmi termésének értékelésére nézve becses támaszpontokat fognak a későbbi kutatónak is nyújtani. Horváth Jánosnak objectiv, igazát érző, bátor tolla a *Nyugat* főembereivel erős harcokat vívott; megállapításai egyéb irodalmi jelenségekről is maradandó elméleti értékűek.

A kötetekbe összegyűjtött kritikák szerzői a *Nyugat*-nak általán munkatársai. Kiválóan azok Babits, Schöppfin, Karinthy, de odatartozik Salgó, és összeköttetést tart fenn a *Nyugat* Ambrus Zoltán társunkkal is, hiszen nem zárkozhattak el annak belátása elől, hogy Ambrus írói culturája kiválóan francziás és ezen a téren megelőzte őket.

Ambrus Zoltán egymaga három gyűjteménnyel vesz részt az évkör kritikai munkásságában. A *Vezető elmék, irodalmi karczolatok* cz. kötetben többnyire azokat az essayket gyűjtötte össze, melyek a Klasszikus Regénytár kötetei előtt mint bevezetések jelentek meg, s külföldi nagyhírű írókról szólnak: Dickensről, Balzacról, a Goncourt-okról, Flaubertől, az idősb Dumasról, Daudetról, Zoláról stb. Biztos kézzel veti oda ez írók pályafutásának legjellemzőbb vonását; hasznát veszi a franczia kritika megállapításainak, melyeket önállóan appercipál és kiegészít. A tartalom komoly alaposságán kívül főjelességük e tanulmányoknak a szerkezet egysége és biztossága, a kifejezés világossága és tisztasága; mérsékelt fokú az egyéniség suggestiv ereje és a különben szabatos

tilusnak genuin magyarsága. Két gyűjteménye színbírálatokat tartalmaz idegen szerzők darabjairól. A *Színházi esték* (1914) 52 dramaturgiai tanulmányt ad. Sophoklestől és Plautustól kezdve Ibsenig és Hauptmannig. E tanulmányok néhány kivétellel régibb keltűek, egy hosszú kritikai pálya emlékjelei; nem egyenlő becs-
 vágygyal készültek, de nagy lelkiismeretességgel és biztos ítélettel. A kritikus bátorsága nemcsak a Knoblauch-méretű drámaírókkal, hanem Shaw-val, sőt Ibsennel szemben is megnyilatkozik. A színművek szövetét rendkívül avatott kézzel fejti fel, s a hol alkalma van rá, ironiájának, kedélye majdnem egyedüli közvetlenül megnyilvánuló módjának folyamát szabadjára engedi s akkor a finom, találó észrevételek egész rajában gyönyörködhetik az olvasó. A *Régi és új színművek. Színházi bírálatok cz. Magyar Könyvtárbeli füzet* 1882-től 1884-ig írt bírálatokat foglal magában, ezek közt a legbehatóbb és a szerző ironiájával legteljesebb a Wedekind *Franciskájáról* írt ismertetés. Ambrus mai színikritikusaink közt az első tekintélyek egyike. Öröndetes nála az ízlés aristokratikussága, mely a tömegtetszéssel nem törődik. Shawnak a közönség jó nagy részére való hatásáról pl. ezt írja: «Ezen nem csodálkozhatik az, a ki csak valamelyest ismeri a mai tömeglélek iránytűvesztettségét. És talán semmi se magyarázza meg ezt a hatást annyira, mint hogy a miképen az átlagos ember, gyöngeségének érzetében, örömmel hallja, ha rosszat mondanak a többiről, a sokaság lelkét is úgy lehet a legkönnyebben megejteni, ha rosszat mondanak előtte azokról az eszmékről, a melyekhez még nem tudott felemelkedni, és általában a megismerés, az emberi szellem nyugtalankodásának és fáradozásának tiszteletreméltó eredményeiről, mindarról, a mi a sokaságnak: csak gyanus idegen» (1912). Kár, hogy az összegyűjtött bírálatok eredeti színi termésünkre nem terjeszkednek ki. Ambrus azonban e gyűjteményeivel jogot szerzett arra, hogy a Greguss-jutalom jelöltjei közt az első vonalban álljon.

Babits Mihály 1917-ben *Irodalmi problémák* című kötetben tette közzé tanulmányait, melyekben — mint maga mondja — inkább kérdéseit tárgyalja irodalmunknak, mint jelenségeit. Az egyetemes irodalom nagy körére kiterjedő olvasottság, a nem közönséges formaérzéssel megáldott æsthetának reflectáló kedve, a jelentékeny philologiai műveltség s a mégis töredékes és jórészt műkedvelő æsthetikai gondolkodás adja meg a kötet jellemét. Sok-sajátos szempont, sok értékes észrevétel és ötlet, sok kiforratlanság s helyenként a gondolatfűzésnek és fogalmazásnak bizarrsága lepi meg az olvasót. Nincs az egész kötetben egy tanulmány sem, mely ne

vetne föl figyelemreméltó eszméket, ne keverné közhelyekkel, s compositio és előadás tekintetében befejezettnek, kiforrottnak volna mondható. A mit Ambrus oly jól eltanult franczia mintáitól: a gondolkodás világosságát, a szerkesztés és kifejezés szabatosságát, azt Babitsnál megközelítő mértékben sem találjuk meg. Nekem, személyesen, nagyon tetszik, hogy a szerző a formának — talán Crocétól felbátorítva — oly elsőrendű jelentőséget tulajdonít; magam is vallom, hogy az írói művészet jórészt a formán fordul meg s az egyéniség hangulata és sajátyszerűsége a kifejezésben érezteti magát legközvetlenebbül; szeretem olvasni, hogy a költő hangulat- és képzetvilágának a maga költői nyelve egyik legfőbb letéteményese s hogy a költői nyelvben tartalmi elem van. Tetszik nekem az a — talán 'pro domo' — rokonszenv is, melyet a szerző a magyar költői nyelv legnagyobb művészei: Vörösmarty és Arany iránt tanusít, melylyel Vörösmarty nyelvphantasiáját és lelki convulsióit elemzi. Arany érzékenységet, lelkének complex voltát érti és értékeli, általában mind a két nagy nyelv-művész költőnkben a lelkiélet differentiáltságát méltatja. Szívesen látom, hogy a művészet nemzeti jellegének jogát, sőt szükségességét (9., 25., 32. l.), az irodalmi folytonosság elvét (251., 255.) olyan meggyőződéssel fejtegeti, a mely a *Nyugat* egy vezérkari tagjától meglepetésszerűleg hat; igaz, hogy ez utóbbit 'pro domo', a náluk is újabb és nyakukra nőni akaró iskolával, a simultanistákkal szemben hangsúlyozza. Jól mutat rá, hogy a simultaneitás és a kosmikus együttérzés nem új jelenségek s nagy költőknél ősidőktől fogva megvoltak. Shakespeare és Katona lélekrajzában magam is régibb idő óta megállapítottam ezt a tünetet, s még régibb idő óta és sokszor hangsúlyoztam egyetemi stilus-gyakorlataimon is az irodalmi fejlődés két főtényezőjének: a hagyománytömegnek és az egyéni initiativának szükségességét és kölcsönös feltételezettségét. Élvezettel olvastam a kötetben a műfordításról szóló vallomásokat, a Vörösmarty költészetéről ejtett sok finom észrevételt. Helyesnek találom, hogy a szerző Vörösmartyra nézve olyan fejlődésrajzot kísérel meg, a mely a genius belülről való növést láttatná az irodalom-psychologia mai eszközeivel; ilyen terv engem is foglalkoztat. Egyáltalán annyi az érintkező pont, hogy szinte tűnődésbe esem: nem a szerző-e hát a conservatív s nem a 'modernnek'-e az orthodoxok? De mégis vannak eltérő véleményeink is. Sajnálom, hogy a szerző rikító túlzásokba esik és modernkodik. Kelletlenül látom azt a nehézkes mozgást és hosszadalmas petitio principii-t, melylyel a szerző a magyar irodalom világirodalmi helyzete kritériumainak felállításá-

hoz hozzákészülődik; sajnálom, hogy irodalmunk sajátosságainak a magyar karakterből való levezetése is inkább ötletszerű, mint módszeres erővel bizonyító; hogy egy-egy összetett gondolatszövevénynek oly kevésbé tudja kiemelni a főfonalát; hogy oly ritkán uralkodik az anyagon, a compositiót oly kevés esetben tudja tanulmányainak megadni, s hogy az a versben ritka virtuositásra és hajlékonyságra képes, és éppen azért műfordításra termett toll az értekező prózában annyira döcög s oly kevésbé engedelmeskedik a próza rhythmusának, melyet Kölcsey, Kossuth, Jókai, Gyulai és Mikszáth mégis csak kifejlesztettek már valamennyire. Részemről nem tudok lelkesedni az ilyen boglyas szerkezetekért (a külföldnek irántunk való érdeklődéséről van szó): «a költők — talán észrevesznek — udvarias fölényvel, vagy bámészan képzelődve, vagy hamisan idealizálva, mint exoticumot — törődve talán [!], hogy dicsérjenek, nem hogy ismerjenek — pedig ez kell, ez kell!» (7. l.); sem az ilyen maga után húzott lompokért: «A mi Petőfiben nagy, sokkal kevésbé veszik (!) el fordításban, mint például, a mi Aranyban nagy, Vörösmartyban» (8. l.); «hol német, angol, francia, olasz, orosz művészet együtt hallassa rokonhangjait, sőt a néger». A stilistikai gonddal nem tudom összeegyeztetni a «szabadna'-féle alak (170. l.), a «kívülről tud» szólás (105. l.) használatát, vagy az olyan képzavart mint: «S itt tapintunk az egész dolognak mélyére.» (171. l.)

Nem tudnám aláírni a szerzőnek sok félig átgondolt állítását sem. Mikor a vidékek hatását próbálja kimutatni az onnan származott írók költészetére, többek között azt mondja: «A Dunántúl Magyarország nyugoti vidéke, legculturáltabb vidéke, legközvetlenebb érintkezésben Nyugattal, előkelőbb vidék: s a dunántúli kovász adta mindig irodalmunknak az általánosabb, kevésbé népies, összefogó, előkelőbb, európaibb jelleget.» (53. l.) Ebből az következik, hogy Pálóczi Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor és Somogyi Gedeon voltak a modernebbek, a nyugotibb culturájúak, mint Kazinczy, Kölcsey és Szemere Pál; vagy talán ezek a dunántúliak s amazok valók az ország keleti feléből? A Felvidék részvételét a magyar irodalomban egészen a legújabb időkig szinte tagadja a szerző. De mit vétett akkor Balassi, Rimai, Gyöngyösi, Koháry, Kármán? Mit vétettek a felvidéki művelődési és irodalmi központok? Mit vétett a régi Nagyszombat, a XVIII. századvégi Kassa, és a XIX. század első felében Eperjes? A táj physikai sajátosságainak tükröződését a költőknek nemcsak tárgyaiban, hanem művészi sajátosságaiban is jó lenne már egy kis józan ellenőrzéssel fogadni. Babits az alföldi

szabad széttekintésből és teljes világításból azt következteti, hogy az alföldi írókból hiányzik a mysticum, a homály és a philosopháló elem. Mennyi hamis általánosítás! Hát az alföldön nincsenek éjtszakák, félvilágítás, homály, sötét? Nincs holdvilág, nincsenek phantastikus felhőalakok? És ezeknek nincs hatásuk a kedélyre és a phantasiára? Mivel kisebb Vörösmarty szülőföldje «levegőjének tisztasága, atmosphærájának csöndje», mint az alföldé? Vagy a *Bánk bán*nak nincsenek-e rejtelmesebb mélységei, mint Kisfaludy Károly darabjainak?

A szerző legeredetibb tétele alighanem az, mely szerint Petőfi és Arany közt lényegesen más az ellentét, mint a hogy akár az orthodoxok, akár a «modernek» képzelik. «Arany a beteges, abnormis genie és Petőfi az egészséges nyárspolgár.» Ezért többre is tartja Aranyt Petőfinél. Talán már túl lehetnénk azon a hóborton, hogy a geniének az egészség a megölő betűje, az abnormitás viszont lényeges kelléke. E szerint Goethe, ez a minden irányban kiválóan, példaszerűen épséges, egészséges, jól fejlett lélek ki van tagadva a geniek sorából. S nem érne nekünk semmit épen Arany véleménye, a ki Petőfit geniének tartotta, eredetisége hatalmát érezte s vele mint genievel szemben viselkedett? Azt hiszem, a szerző itt is csak félig gondolt el egy máskép fogalmazandó gondolatot Arany érzelmi állapotainak simultan s Petőfiének successiv sokszerűségéről. De lehet, hogy «pro domo» elmélet ez is, a Dunán-túl elsőbbségének bizonyítása is; az utóbbiban talán egy kis kanapé-versengés csillan meg. Nagy elégtétellel látom a könyvben Arany-nak mint æsthetikai gondolkodónak elsőbbségét kiemelve a milieu-elmélet és az eszményítés kérdésében a külföld műbölcselőivel, pl. Taine-nel szemben. De sokáig tartana, ha eltérő nézeteimet mind elsorolnám, s nem is követelhetném a magam nézeteinek elfogadását, noha úgy gondolom, számos esetben nem maradnék egyedül. Ekkora részletesség is elismerés legyen a könyv iránt és szolgálat a szerzőnek, a kit környezetének kritikátlan bámulata, úgy látszik, elkapatott.

Salgó Ernő és Karinthy Frigyes egy-egy könyve az impressionista kritikát képviseli, de más-más typusát. Mindegyik érezteti az impressionista kritikának azt az egyoldalúságát, hogy a műről nem ad sokoldalú képet és világos fogalmat, hanem csak alkalmul használja arra, hogy a szerző az olvasás nyomán támadt gondolatait megrögzítse. Salgónál (Írók és színdarabok) ezek a gondolatok inkább társadalom-ethikai okoskodások, Karinthy-nál intuitiók és hangulatok, sokszor, kivált poëtikai szempontból, értékes intuitiók, és

a szerző bizarr egyéniségét éreztető hangulatok. Karinthy cikkekcskéi (*Írások írókról.* 1914. *Tevan-könyvtár* 59—60.) inkább szép-irodalmi termékek, míg Salgónak nagy olvasottságra valló cikkeiben gyakran vesz a gondolat bölcséleti irányt. Salgó inkább akar kritikát írni és inkább törekszik objectivitásra. De az impressio nála sincs mindig arányban a tárgyalt mű jelentőségével, s a ki igaz képet akar nyerni művekről és szerzőkről, nem egyszer csalódik az ő könyvében. Karinthynál sincs meg az arány a tárgyalt szerzők jelentősége közt; de nála kárpótolnak bennünket a gyakran megkapó reflexiók. Egy neki nagyon tetsző költő nyelvéről ezt mondja; «Mindennek jelentősége van e versekben s a metaphorák nem külső hasonlatosságokat jelölnek, hanem a belső lényeg azonosságát . . . A két dolog egy, s valami közös forrása van, odaát az érzékfölöttiek dimenzióiban.» (8. l.) S ilyen van sok. Salgó könyvének 28 cikke megannyi hazai és külföldi íróval foglalkozik Aischylostól Szép Ernőig és Stendhaltól Móricz Zsigmondig. Széleskörű olvasottság igénykedés nélkül érvényesül bennök. Majdnem kizárólag a témát fejtegetik, ellenben a compositio, a pszichológiai felépítés, a jellemzés, a nyelv csak mellékesen kerül szóba. A szerző nem keresi az eredetiséget, de van mondanivalója, s ezt könnyen forduló, szellemes előadásban közli. Meg-megesik azonban, hogy a darabnak tulajdonított themai tartalom inkább a kritikus szellemében van meg, mint a tárgyalt műben. Kivált egykorú szerzőkbe, a kiket szeret, belenézi a maga gondolatvilágát, mely egyszer-másszor alighanem értékesebb, mint a méltatott darabé. A superlativusokkal sem fösvénykedik. «Senki a színpadon gyökeresebb, világítóbb és gazdagabb igazságokat ki nem nyilatkoztatott e magyar földről, a maga országáról és a maga korzakáról» — írja egy mostani szerzőnkről. Ki lehet a magyar naturelnak ez a kiváltságos rajzolója? — Bródy Sándor. Szépen, szeretettel mondja másutt egy szerzőnek drámai nyelvéről: «Különös beszéd ez. Gyakran mintha száz mérföldnyire járna a természetes köznyelvtől, és mégis csupa titkos következetességű természetesség, erő és jellemzés. Tele van a gondolat összevonásaival, hosszú képzetsorok, melyek egyetlen szóban bukkannak fel, kifejezések, melyeket jelkép rangjára emel a bennök összetorlódó értelem, és a melyek embereket festenek, és melyek vezércikkeket, életrajzot, emberi alakulásokat (mik ezek?) nyilatkoztatnak ki; mondatok, melyek alig szavak, annyi felé sugárzanak.» Melyik ez a bűvész; nyelvű darab? Bródy *Tanítónője*. «Igen! — mondja a kritikus. — Ez a legsajátabb Bródy Sándor, a nyelv boszorkánymestere, kinél a szavak nem sejtett súlyt, értéket és érvényességet nyernek. És

ugyanaz a gazdagság, a kifejezésnek ez a rakott bősége a festésben.» Lelkesen kidolgozott jellemzések az effélék, de néha tán inkább illenének másra, mint a kiről írva vannak. Herczeg Ferencz már sokkal hűvösebb megítélésben részesül. Benne csak a moralistát tartja értéknek a szerző. Hogy Herczeg nyelvében is van árnyaló és jellemző művészet (a Bródyénál fényesebb is), azt a kritikus már nem veszi észre, legfőlebb a szellemességet Herczeg előadásában. Szereti Ambrust, Szomoryt, Lengyel Menyhértet. Régibb írók iránt elfogulatlanabb és realisabb ítéletet mond róluk, pl. Stendhalról. Nem rossz azonban Móriczról az az észrevétele, hogy a Móricz falusi történeteiben voltakép a milieu, az idylli elem tetszik; ugyanaz a történet városi milieube átvéve kellemetlenül hatna; a kellemetlen alakokra is az idyll leple borúl s az teszi őket vonzókká.

• Schöpfung Aladár *Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok* című gyűjteménye (1917.) abban ellentéte Ambrusénak, hogy csak magyar írókról szól. Schöpfung főtere az actualis kritika, nem a történelmi értékelés, a melyben kevésbé erős. Nincs nála szorgalmasabb és írni később kritikus a napjainknak. Szeret belemerülni az íróba; szereti egységben látni hősének írói művészetét és egyéniségét, egyéniségét és társadalmi talaját meg irodalmi háttérét. Ennek a társadalmi talajnak és irodalmi háttérnek a kirajzolásában gyakran mélyen jár, erős, átható és átfogó értelmi munkával dolgozik és sok értékes megállapítást végez; az író testi és lelki képeinek megalkotása is gyakran kiválóan sikerül. Horváth János találóan mondja róla, hogy a művekkel kevesebbet foglalkozik, mint az írókkal. Csakugyan nem annyira az egyes alkotások kritikai értékelésében és æsthetikai jellemzésében erős, mint az írói egyéniségek rajzában. Egyik legjobb írói arcképe a Vajda Jánosról szóló, melyben igen jól rávilágít ennek a szabálytalan és töredékes tehetségnek mind erejére, mind fogyatkozásaira s fogyatkozásainak okára; Vajda világnézetét és philosophiáját ilyen jól jellemezve még nem olvastam. Mikszáth-cikke is tele van találó jellemvonásokkal. Jól mutatja ki benne az író attitude-jének változását azokkal a társadalmi körökkel szemben, a melyekkel foglalkozik, levezetve e változást az életkorok különbségéből, melyekben Mikszáth e társadalmi körökkel viszonyba került. Érdekes elméletét adja Móricz Zsigmondnál azoknak a fokozatoknak, melyeket a magyar paraszt irodalmi felfogásában és ábrázolásában megállapíthatóknak tart. De sem a jellemzésben, sem az értékelésben nem mindenütt tudok vele egyetérteni. Így *A két Vörösmarty* cz. sokaktól dicsért cikkével sem, a melyben a szabadságharcz

utáni *Előszó*, *Vén cigány* alapján azt állapítja meg, hogy ez más Vörösmarty, ez modern, tépett lelkű, dissonantiákkal dolgozó poéta, nem az a legfőbb szabadelvűségig melegező, magamérséklő táblabíró költő, a ki a forradalom előtt volt, s a minőnek Gyulai könyvéből ismerjük. Ez a merev elkülönítés és typizálás teljesen hamis. A költő fejlődésének figyelmes vizsgálata mindenkit meggyőzhet arról, hogy Vörösmartynál a dissonáns hangok ősi sajátságok, már ifjúságában jelentkeznek, mint *A szív temetése* cz. költeménye mutatja, s a szabadságharcz előtt, 1846-ban, «Az emberek» keserű accordjaiban is ezek zajlanak. Nem találom egészen arányosnak sem a szerző értékeléseit. De viszont örömmel látom, hogy a magyar irodalomnak nem egy régi kiválósága és hagyománya iránt annyi elismerést tanúsít, a melynél többet az orthodox táborban sem kívánhatni, s hogy Gyulairól, Eötvösről, Sebőkről, Baksayról, Bárd Miklósról, Vargha Gyuláról olyan szellemben ír, hogy szinte azt kérdezi az ember, mi hát az elvi különbség közte és mások közt? Ez a különbség alig tűnik fel másutt, mint mikor Adyról, Móricz Zsigmondról, Kaffka Margitról ír, a kiknek javára nézetem szerint részrehajló. Egészen véve a *Nyugat* tartalmasabb kritikusi újabban nem kicsinylik a magyar költői hagyományt, inkább igyekeznek magukat tüntetni fel e hagyományok jogos örökösének és fejlesztőinek.

Azok sora, a kik önálló kiadványokkal gazdagították a magyar kritikai irodalmat, magában is tetemes. Dézsi Lajosnak *Tinódija* és *B. Jósika Miklósa* a Történeti Életrajzokban becses és jó időre elég kimerítő monographiák, főleg életrajzi és művelődéstörténeti szempontból. Még részletesebb, mert nagyobb anyagból készült mű a tavaly elhunyt Váczy János nagy *Kazinczy-életrajza*, melynek csak első fele jelent meg; a Költők és Írók sorozatában egy kisebb-méretű, de befejezett *Kazinczy-életrajzot* mégis adott ugyanez az érdemes szerző, találó és kiforrott jellemzéssel. Ugyancsak Váczytól vettük ez évkörben *Tompa* legrészletesebb életrajzát, melynek apparátusa is leggazdagabb. De a *Tompa-életrajzok* közt művészibb compositiójával Kéky Lajos műve nyerte el annak idején Társaságunk koszorúját; ez a mű is ebben az évkörben jelent meg s méltán foglalhat helyet a Greguss-díj jelöltjei közt, épúgy mint Kékynek említett *Baksayja* vagy *Arany János epikájáról* írott *Tanulmányai*, melyekben Arany kisebb epikus alkotásait szervesen és philologiai alapossággal illeszti bele a költő művészi fejlődésébe. *Bajza Józsefről* is monographia számba menő szép életrajz jelent meg Szücsi (Bajza) Józseftől, iskolázott, helyes ítélettel. Derék munka e mellett Farkas Zoltán *Bajza-életrajza* is az *Olsó Könyvtárban*, *Mikszáth Kálmán élete és művei* Rubinyi Mózesről ügyes vonások-

ban nem szegény, de nem is minden keresettség nélkül írt könyv. A korán elhunyt Madarász Flóris újabb elbeszélőinkről és színpadi szerzőinkről (Herczegről, Gárdonyiról stb.) írt jeles tanulmányokat. Egy másik időelőtt elhunyt irodalomtörténétíró, Vértessy Jenő *A magyar romantikus dráma* történetét írta meg egy szép, szellemes, itt-ott subjectiv színezéstől és túlzástól sem ment, de az évkör kimagasló termékei közé sorozandó könyvben. Pintér Jenő nagy magyar irodalomtörténetének megjelent a Bessenyei György fellépésétől Kazinczy Ferencz haláláig terjedő része két vaskos kötetben, mely részben mára kritikai értékelés is mind sűrűbben és nyomatékosabban szóhoz juthat. Földessy Gyula kis könyve: *Arany János az ember és a költő* (1917.) sok jó és meleg részletet tartalmaz, csak túlságosan schematizálja Arany költői egyéniségét, mikor a conservatív költő típusául mutatja be Petőfivel, mint forradalmi költővel szemben. A philologiai kutatás módszeres alaposságá és éber kritikai érzék jellemzi Alszeghy Zsolt tanulmányait (*Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája, Tóth Kálmán lyrája, Tóth K. drámaköltészete, Epigon lyrikusaink*). Külön füzetekben napvilágot láttak Kozma Andornak is művészileg eleven, de reálisan is találó írói arczképei, Gyulai Pálról, Baksayról, B. Eötvös Józsefről, Kiss Józsefről, a melyeket szintén bizvást Greguss elé terjeszthetnénk, mint koszorúra érdemes kritikai alkotásokat. Szinnyei Ferencznek a magyar novella és regény történetére vonatkozó jeles tanulmányai közül a *B. Jósika Miklósról* írt akadémiai székfoglaló jelent meg önállóan. Nem egy fiatal kutató is előbb vitte egy-egy lépéssel íróink helyes megítélésének ügyét, mint Eckhardt Sándor, Balassi Bálint költészetének nemzetközi kapcsolatai alapján való jellemzésével.

Se tevékenyebb, se eredményesebben dolgozó irodalomtörténet-írónk nincs ma Császár Elemérnél, a ki mint essayista, bíráló, kutató és feldolgozó, egyes írók arczképének és történeti összefüggéseknek rajzában egyaránt jeleskedik, s biztos tudományos módszerrel, helyes ítélettel és fejlett műérzékkel dolgozik. Tanulmányai Garay Jánosról (1912), Vértessy Arnoldról, Barcsay Ábrahámról, Orczy Lőrinczről, a deákos költőkről, Toldy F. kritikai munkásságáról, Eötvös regényeiről, Bárd lyrájáról, Arany Jánosról, könyve Ányos Pálról, életrajza és emlékbeszéde Katona Lajosról, A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században cz. nagyterjedelmű értekezése, részint úttörő, részint összefoglaló jelentőségű dolgozatok a maguk tárgyáról. *Shakespeare és a magyar költészet* cz. tanulmánya pedig ezek sorában is kiválik, mind tárgyának jelentőségével és anyagának gazdagságával, mind vilá-

gosan kitűzött szempontjaival, következetesen érvényesített módszerével és tudomásunkat lényegesen gyarapító eredményeivel. Általában Császár dolgozatait az inkább okos és józan, mint nagyon meleg műérzék jellemzi, s előnyük a tárgyalás irányelveinek szabatos kitűzése, az anyagon uralkodás és az előadás előkelősége. A nevezett tanulmányok inkább irodalomtörténeti, mint kritikai jellegűek, de a *Shakespeare* gazdag æsthetikai vonatkozásainál fogva a Greguss-jutalomra nevezendő művek közé tartozik.

A Madách-irodalom ez évkör folyamán egy monographiában érte el a maga fejlődésének egy nevezetes állomását: Voinovich Géának *Madách Imre és az Ember tragédiája* című kötetével, mely a Kisfaludy-Társaság kiadásában 1914-ben jelent meg. Ez a mű az irodalmi lélektan módszerével világítja meg az Ember tragédiája létrejöttét, a műnek viszonyát a költő élményeihez és Madách előző alkotásaiban az Ember tragédiájához vezető nyomokat. Lehetne tán a magyar eszmélődésnek az emberi haladás problémája felé fordulását is méltatni a mű előzményei közt, de a drámai költemény szerkezetének és eszmei tartalmának fölfejtése szinte mindenre kiterjedő készüllettel történik, a vitás kérdéseket velősen és mégis könnyed biztossággal intézi el, s nevezetesen a költemény eredetiségét érvényesen tisztázza. Megállapításai az alapeszméről, a műnek valódi vagy vélt mintáihoz való viszonyáról ép úgy kitűnnek alaposságukkal, mint az æsthetikai ítélet éberségével és megbízhatóságával. A philologiai apparatus teljessége társul a szerkesztő erő aránytartásával és a Gyulai iskolájára valló írásművészet eleveenségével, szabatosságával és kellemes folyásával. A szerző egyetemes irodalmi műveltségétől nem marad el sokoldalúsága sem, a mi például Zichy Mihály cartonjainak műkritikailag is becses elemzésében tűnik szembe. Nem tudok minden kétséget elnyomni az Ember tragédiája problémájának itt adott megoldásával szemben; de ez nem lehet akadálya annak, hogy e művet az elmúlt cyclus legérettebb, legkifejlettebb kritikai alkotásai közé ne sorozzam.

A Greguss-jutalom jelöltjei közt alig lehet az új jelenségek közt kiválóbbakat említeni, mint Riedl Frigyes tanulmányait: a *Három jellemzést* (Toldy Ferenczről, Greguss Ágostról, Katona Lajosról), *A kurucz balladák hitelességét* s a *Shakespeare és a magyar irodalom* cz. essayt. Ezek nem nagyterjedelmű könyvek, de tartalmilag és formailag kristályos alkotások. A kurucz balladáról szóló bírálat az æsthetico-philologiai módszernek egyik remeklése s ebben a feltűnést keltő kérdésben az irodalomtörténeti közvéleményre döntőleg hatott. Ennél jelentősebb kritikai esemény a

lefolyt évkörben kevés volt. De a Greguss-jutalomra még Riedl művei közt is a *Shakespeare*t merném legjobban ajánlani, mint a mely kis terjedelme ellenére Shakespearenek is velős és önálló értékű jellemzését adja, a magyar irodalomra tett hatását is lélektani és történeti szempontból igen szellemesen és magvasan állapítja meg; tömören és csiszoltan fogalmazott eredményei mintegy gyöngyszemek vannak a gondolatmenet fonalára fűzve. A mű anyaga láthatólag évtizedeken át gyűlt és érlelődött az író szellemében s az ő jellemző stilművészetével van előadva.

Zajtalanul jelent meg a múlt év elején új kiadásban Beöthy Zsolt könyvecskéje, *A magyar irodalom kis tükre*. Nem egészen új jelenség; eredetileg a millenniüm alkalmára készült s a szerzőnek az egyetemen akkor tartott előadásai vezérfonalául szolgált; de élő, ható, munkáló könyv, a magyar irodalomról való felfogásnak legolvasottabb codexe. Címét nem hiába vette a szerző Losonczy István régi híres könyvétől, a harmincznál is több kiadást ért *Hármas kis tükrötől*; a könyv kapóssá lett s mostani bővített kiadása már az ötödik. Nincs benne kétség, hogy ez a magyar irodalomtörténet legkedvesebb kézikönyve. Rövidsége mellett a legértelmesebb, alapossága mellett a legvonzóbb. A tudományos felfogás mélysége, a szempontok emelkedettsége és eredetisége egyesül benne a legegényibb és a mellett nemzeti bélyegű írásművészettel. Nemzeti irodalmunk fejlődésének vázlata kíván lenni, legfőképp magyarsága szempontjából. Szerzője a fejlődés folyamatát oly éles szemmel ismeri fel s oly biztos kézzel formálja mintába, oly friss rhythmussal vezeti a tárgyalást, oly eleven, újdonszint ad a legismertebb irodalomtörténeti jelenségeknek, olyan eredeti associációkat fűz minden mozzanathoz, oly suggestiv erővel nyilvánul meg tárgyszeretete, előkelő ízlése és nemzeti érzése, hogy a könyv tartalmi és művészi értéke kivételesen igazolja ritka népszerűségét. Az olvasó érzi, hogy a mit a szerző ad, az nemcsak egy gazdagon fejlett szellem érett termése, hanem annak is a lepárolt tartalma. a szerző hosszas irodalomtörténeti és æsthetikai vizsgálódásának az ereje, zamata és illata. Beöthynek sikerült a magyar irodalom folytonosságában élő nemzeti lelket megmintáznai, szervezetet, idegrendszert adni neki, izmot és húst rakni, ékes, himes ruhát adni reá, úgy hogy csak azt kell neki mondani: kelj fel és járj! s ez a történeti egyéniség kilép a könyv kereteiből és megszólal. De tán a tartalomnál is becsebb a forma. *Materiam superabat opus*. Ha lehetségesnek tartom is, hogy valaki még reálisabb képét tudja adni a fejlődésnek — bár ez nagy vívmánya lenne irodalomtörténetírásunknak s ahhoz is ez a mű lesz a lépcső — de azt alig

tartom elkövetkezhetőnek, hogy a könyv formai, főleg nyelvi előnyeit egy más irodalomtörténet belátható időn belül homályba borítsa. Beöthy íróművészetének legsajátosabb ereje a nyelvi kifejezésben van, a mely spontan működő nyelvphantasiát, harmonia-érzékét és a legjobb példákon nevelt stilistikai képességet mutat. Az értekező prózában lehetnek világosabb, szabatosabb előadású írónk, de árnyalóbb, többrejtű, képesebb szólású írónk nincs. A kifejezésnek ez a képzelettel és hangulattal telített módja oly egyéni adománya Beöthynek a prózában, a mi emlékeztet bennünket nagy nyelv-művész költőink phraseologiaújító, nyelvfejlesztő tehetségére.

A bizottság decz. 23-iki ülésén Riedl Frigyes indítványt tett, hogy a Greguss-jutalmat *A magyar irodalom kis tükrének* ítélje oda a Társaság. Az indítványozó hangsúlyozta, ép annyi lelkességgel, mint humorral, hogy nem akar a Bánk bán pályabíráinak sorsára jutni, a kiknek kritikai vakságát minden irodalomtörténet hirdeti. Lehetetlennek tartja, mondá, hogy a bizottság hallgatással boycottálja Beöthyt, a ma élő legelső magyar prózai stilistát és kritikust s épen a kritikai jutalom odaítélésekor épen a mestert mellőzze. A *Kis tükr* egy ékszer, egy remekbe készült ötvösmű, melyben az anyagi értéket még felülmulja a kidolgozás művészete. Greguss intentiójának nem felelhetnénk meg jobban, mint ha ennek a tartalmilag is, formailag is elsőrendű műnek ítéljük oda a jutalmat. Az indítványt — az érdekelt szerző távollétében — a bizottság tárgyalás alá vette s egyhangúlag abban állapodott meg, hogy bár az újabb hét év terméséből számos mű méltó lenne a kitüntetésre s nevezetesen Ambrus Zoltán kritikái, Császár Elemér több tanulmánya, főleg Shakespeareje, Kozma jellemzése, Kéky Lajos Tompája, Riedl Shakespeareje, Három jellemzése, Kurucz balladái, Voinovich Madácha mind egyenként rászolgáltak a jutalomra, s bár ezek közt is a bizottság nem érdekelt tagjai Riedl Shakespearejét és Voinovich Madáchát emlegették mint a kritikai jutalomra az új termékek közt legméltóbbakat: de a *Kis tükr* mind tárgyának jelentőségénél, mind eszmei gazdagságánál és kidolgozásának művészeténél fogva a többi fölött áll s ezért elfogadva Riedl indítványát, azzal a javaslattal járult a Kisfaludy-Társaság elé, hogy az 1919. évi Greguss-jutalmat, tekintet nélkül arra, hogy a jutalmazandó a Társaság elnöke, Beöthy Zsolt művének, a *Magyar irodalom kis tükrének* ítélje oda. Ezt a javaslatot a Kisfaludy-Társaság decz. 29-én, a Greguss-pár frigykötése napján egyhangúlag magáévá tette s a Greguss-jutalmat Beöthy Zsolt nevezett művének ítélte.

Négyesy László.

ÉRTESÍTŐ.

Segítsetek!

Végyári: *Segítsetek!* Hangok a végekről. 1918—1919. — Kiadja: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája. — 1919. Ára 3 korona.

Tavaly tél óta névtelen versek kezdtek átszivárogni hozzánk Erdélyből, az ottani magyarság keserű sorsát panaszolva. Bennök, darabos formában erős hazafi érzés szólalt meg; szívhez szólottak; csakhamar mindenki beszélt rólok, s egy pár közismertté vált. Az ismerteket újabbak követték, jók és gyöngébbek vegyest, egy-néhány a hírlapokban, almanachokban is megjelent, s a névtelen poéta egyénisége ismerős lett, bár nevét fátyol borította. Legutóbb e fátyol is fellebbent, midőn híre járt, hogy a költőt a románok halálra ítélték, s midőn e hírt Raffay Sándor, e versek buzgó terjesztője, megczáfolhatta. A verseket most a területvédelmi liga egy kis füzetben adta ki, hogy szítsák az elfojtott tüzet. A füzetke elé Raffay Sándor, a liga irodalmi bizottságának elnöke, írt néhány bevezető szót. Azt mondja ebben, hogy «Petőfi óta kevés költő ajkán szólt tüzebben a szó, izgatóbban az indulat, maróbban a keserűség, megragadóbban a háborgás, mint Végyári e szabadon hömpölygő soraiban», s, hogy «a magyar génusz teremő ereje a magyar verselés nemes egyszerűségével kevés költőnél párosul fenéségebben». — Sajnos, ez az ajánlás inkább árt, mint használ Végyári verseinek, mert e magasztalásnak nem bírnak megfelelni, s az olvasót csalódás várja. E versekben hiába keressük azt a tüzes szót, a szenvedély keserűségét s háborgását, miről az előszó beszél. Nagy részök — a kifejezés fogyatékosága miatt — inkább száraz, mint tüzes, s a «verselés nemes egyszerűsége» sokszor inkább nehézkés járatlanság. A füzet első verse például, mely *Mene Tekel* czímen a falra író láthatatlan kéz régi képét újítja föl, azzal végződik, hogy ír egy szót a zsarnokok falára is.

Egy szót, amely nem hosszú,

Egy szót csupán: Bosszú!

Az ilyesmi verselésben nem egyszerűség, hanem ügyefogyottság, s ily sorokból tűz sem igen csaphat föl. A költő maga is érzi a

verselésben való gyöngeségét s többnyire rhapsodia-szerű szabad formákban ír, de titkon itt is keresi a rímet, csak hogy kedvéért lépten-nyomon csonka sorokat kénytelen közbeszúrni, vagy hírlapi pongyolasággal hátul vetni a jelzőket, másképp nem tud megbirkózni a gondolattal és a nyelvvel.

Nemcsak a rimmel küzdök, hanem a mértékkal is. Elég egy példa, a *Segítetek!* versnek egy szaka:

És elfogyunk, mint az olvadó hó,
Népünk elpárolog és szerte hull.
Félőve még e város magyar volt,
Ma félve csendül a szó — magyarul.

Ki tud itt mértéket találni az 1. és 3. sorokban? Az utolsó versszak arról szól, ki küldi ezt az éneket:

Én, az utolsó walesi énekes,
Én, Erdély földjén az utolsó bárd.

A gondolat is sántít: mért volna ő az utolsó walesi énekes? — hiszen nem egyedül éneкли a siralom dalát; — s az utolsó sor csupa spondaeus.

A nyelv, mint látni, sok helyt merő próza. A *megtagadott eskü*-ről szóló különben szép versében pl. oly kitételek vannak, hogy az esküt megtagadók «passzív hősök», — s hogy e «Nem!» a lélek mélyén «új kavernát ás». Ez nem csak próza, hanem szinte hírlapi nyelv.

Korántsem akarnánk Végvári verseitől az érdemet megtagadni, csak azt találjuk, hogy az ajánlás rossz helyen keresi e versek érdemét, midőn a szó tüztét s a verselést dicséri.

Végvári érdeme tárgyaiban van s érzése igazságában és erejében, habár ritkán tudja ezt méltóan kifejezni. A nemzeti katasztrófából oly jellemző eseményeket ragad ki, a melyek szívhez szólnak, s a hol rajzának — hogy úgy mondjuk — roppant mélysége, távlata van. *Köszönt egy ember...* című versében egy idegennel találkozok, s rövid szóval köszöntik egymást.

A szemünk összevillant hirtelen,
A szívünk dobant, megzajlott a vérünk,
Pedig nem történt semmi, semmi sem,
Csak jól esett, hogy magyarul beszéltünk.

Ez egyszerű, hű és igénytelen kép, s mégis sokat jelent. Ilyen a *Vándorló város*, melynek képéhez *A költözők* címmel külön lyrai hang fűződik. Ilyen kép a felgyülő könnyeké, melyek tengerre

nőnek és mindent elborítnak. Az ily képbe valódi szenvedélyt tud önteni, mint *A hadbiróság épülete előtt* cz. versébe, hol boszút lihegve suhan el a komor ház előtt. Az ily képek sikerülnek Végvárinak legjobban, az ily leíró formát tudja leginkább betölteni érzése és művészete.

De vannak egészen lyrai, szilajan szenvedélyes költeményei is, melyeket külső kép segélye nélkül, csak vérző lelkéből merít, s melyek hév szenvedélye, égő gyűlölete keserű bánattal vagy izzó elkeseredéssel szólal meg. Ilyen az *Én még szabad vagyok!* fenyegetőzése, melyben a költő gyűlölete szinte félelmes hatalommá emelkedik; e vers szárnyalóbb, tüzeesebb nyelven megrázó hatású lehetne. Ilyen a *Mindent felírunk!* — melynek gondolata, érzése általános, — kár, hogy a vége hanyatlik. Ilyen főképen az *Eredj, ha tudsz!* — mely előszóval s kéziratban rég elterjedt országszerte, mielőtt még a füzet megjelent. Elegia-szerű hangokon indul, de az ódáig, sőt fogadalomig emelkedik, s az egészet mintegy megkoronázza az «én itthonn maradok» egyszerű kimondása.

Mindent összevéve, e kötet — néhány gyöngébb darabját leszámítva — valódi tehetség tükre. E tehetségnek erős hazafiság s mély érzés a fővonásai, a költői kifejezés eszközei kevésbbé vannak hatalmában. Nyelve s rhythmusa nem mindig lágyul zeneivé, de sokszor ezeket is megolvasztja az érzés heve. Érzése s tárgya mindig nemes, ebből fakad hatása. Mély hazafisága szívhez szól, s a gyűlölet és dacz, a remény és elkeseredés húrjain játszva, változatos is. Az író az események és hazafi fájdalommal tették költővé; ezek biztosítják hatását. Megvan benne az a lehellet, mely élesztheti a lappangó tüzet. A területvédelmi liga e füzetben jó szövet-ségest talál feladata teljesítéséhez.

g.

Új verses könyvek.

Lendvai István: *Köszöntő*. 1918—1919. Budapest, Táltos kiadása, 1920. Kis 8-r. 63 l. — Sik Sándor: *Maradék magyarok*. Versek. Budapest, Szent István-társulat kiadása, 1919. Kis 8-r. 60 l. Ára 6 korona.

E két vékony füzet tartalmát azok az ítélet-idők sugallták, melyek maguk után döbbenetet és pusztulást hagyva száguldottak el dúlt országunk s tépett nemzetünk fölött. Katastrophánk fordulatainak költői visszhangjai vernek felénk belőlük, lelkesítő vagy bús emlékeiül e rendkívüli éveknél.

Lendvai Ady költészetének folytatójául tekinti magát. Egyik versében maga mondja e viszonyról: «Halott a bátyám, vad hege-

döstök, a titkok lelke belém szakadt.» Sokszor csakugyan a titkok lelke szól belőle s titokban marad, mit akar mondani. Eszméi tekintetében bizonyos együttérzést mutat a közérzéssel, mindenestre nagyobb harmóniát, mint Ady; de a kifejezésbeli homály, affectatio és modorosság ép oly bántóan harsog ki verseiből, mint Adynál.

Költészetének egész jellemét mintegy tipikusan mutatja kötetének első verse, mely Petőfi szelleméhez van intézve. Kétségtelenül erős felindulás ejti izgalomba, de ez annyi keresettséggel jut kifejezésre, oly nagy dagályt ver föl, a költő annyira cifrázza és komplikálja mondanivalóját, hogy a költemény egészében kelletlen és zavaros hatással van, sőt az sem igen világlik ki belőle, hogy mit akar mondani a költő. Kódós az egész vers; csak annyit látunk, hogy a költő nagyon haragszik, de nem tudjuk, miért. Ezt kénytelenek vagyunk bevallani, ha «vattás fülű agg»-nak mond is bennünket a költő.

A kifejezésnek ez a dagálya sokszor valóságos titázkodás hatásával van ránk s néha egyenesen a mély érzés szemérmes szűkszavúságának vagy az ízlés tiltó parancsának ellenére nyer hangot. Egyik versben (*Hazám*) a haza szerencsétlen és elesett állapotát oly útszéli és undorító képekkel részletezi, a milyeneket igaz keserűség és mély bánat nem halmozhat a legszentebbnek megbélyegzésére, a ki iránt úgylis csak megbocsátó érzés szakad föl szívéből. Természetesen nála is lépten-nyomon belebotlik ez a dagály abba a kőbe, a melyen nyakát szokta szegni: a képzavarba. E mellett tömérdek különczködés van kifejezéseiben. Ime egy pár az említett első versből: magunkat «csonttá krisztusított»-nak s «férfiharag síma heréltjé»-nek mond, Petőfit per «Sándor, Sándor» szólongatja, «holt parittyás»-nak, «gyönyörű szláv»-nak nevezi s «szláv szemeit» emlegeti, «örömebb látvány»-ról szól s í. t. A kifejezéseknek sokszor nem tudja megadni azt a súlyt, melyet akar s kisszerű vagy komikus hatást tesz az, a mi a fenséges igényével lép föl. Mikor ilyesmit olvasunk: «Urísten kezében csörömpől a mérleg» — ez inkább egy toporzékoló fűszerest idéz képzeletünkbe, mint az ítéletet tevő Urístent.

A versek legnagyobb része politikai, de nem tudunk belőlük egységes felfogást venni ki, egy nagy eszményt, mely, mint égő láng, éles világításban mutatna mindent. Nem látjuk, milyen képet alkotott a szerző költői ábrándjai és sovárgásai közt a nemzet jövőjéről, mit követel e jövő érdekében sorstól és emberektől, nincs állandó alaphangja, mely minden változatban ott zengene. Erős és

szenvedélyes magyar érzés fel-felvillanásait látjuk, de egy egységbe foglaló nagy szenvedély híján a versek mégis chaotikus és kódos hatással vannak. Mily kristálytisztasággal csillog ki ezzel szemben pl. Petőfi politikai költészetéből az az eszmény, melyet a magyarság jövőjéről alkotott magának.

A kötetből nem ezeken a hangos és dagályos politikai verseken keresztül áramlik felénk valamelyes költői fuvallat, hanem inkább egy pár népies tárgyú és színezetű darabjából. Még kevésbé népies költeményeibe is szívesen be-betűz egy-egy népies fordulatot, egy-egy kecses, egyszerű képet. De e tekintetben is sokszor letér a művészi útjáról, nagyon sallangossá válik s a kifejezés cifrázgatása közben egészen elsikkad a tartalom. Van azonban egypár verse, melyekben van bizonyos kedves hangulatosság, valami naiv báj (*A székely kapu, A medeséri szép leány balladája*), valami bensőséges áhitat, melylyel boldog karácsonyt kér a magyarra (*Könyörgés Bethlehembe*) vagy a falu egyszerűsége és tisztasága után sóvárog (*Fölajánlás*).

Sík Sándor csupa hazafias költeményeket bocsátott közre gyűjteményében a maradék magyarok számára, kik túléltek a nagy viharokat. E versek egy része még a háború előtti időkből való. Azok közt a viszonyok közt, melyekben születtek, inkább csak költői gyakorlatoknak, stílusutánpótlásoknak, bizonyos hangulatok utánéléseinek tetszetek; de most olvasva őket, az izgató, aggódo költői lélek jövőbe látásának tépő bizonyosságaiul látszanak. Alighanem ez volt közrebocsátásuk indoka s talán aggódo, fölsíkkoltó intelmekül vannak szánva a jelen magyarságnak is.

A versek nagyobb része a világháborúhoz fűződik. Egyikben szinte a költő Zrínyi gondolatkörébe kapcsolódunk bele: a mártírvér tesz eleget Isten előtt a kishitűségbe, tunyaságba és bűnökbe hanyatlott nemzetért s küzd ki méltóbb jövőt számára (*A vér himnusza*). Ebben sok van azoknak a forró napoknak perzselő mámorából. Mégis azok a versei legszebbek, melyekben a háború gyötrelmeitől tépett szívvel és felzaklatott képzelettel elfordítja tekintetét a vérbeborított földről az ég tiszta kékje felé irgalomért s enyhületért. Ezekben, különösen az *Ének minden emberhez* címűben, meleg, nemes, könnytől fátyolos érzés rezeg végig.

Az új napkeltét köszöntő két vers zárja be a füzetet, mely így bizonyos történeti egymásutánba foglalja ez emelkedett hangú, nemes felfogású, formában gondos, minden szertelenségtől jó ízléssel tartózkodó költeményeket. Természetesen ezek között is vannak kevésbé sikerültek, melyekben nagy szavakat hallunk, de a vers

nem emelkedik, sőt ellenkezőleg: fárasztóvá, egyhangúvá lesz. Bizonyos mértékig a mesterkéltség hatását teszi ránk egyik-másik vers túlzott archaisálása, régies kifejezések és fordulatok mozaik-szerű összeszerkesztése. De egészében a kis füzet rokonszenves és hivatottságról tanúskodó kifejezője egy mély érzésű magyar szív felindulásainak.

Sík Sándor ódát írt a paraszthoz, Lendvai István megátkozza Pestet, a bűnös Behemótot. A költő csónakját korának árja ragadja s ez árban sok minden úszik. Unos-untalan halljuk a bűnös Budapest megbélyegzését s a szertelen hízelgést a parasztnak. De vajjon van-e az országnak városa, hol annyit szenvedtek volna s éppen a legjobbak, hol oly gyötrődő arcokat világított volna meg a kísérteties vörös láng, melyben az ország égett, mint a szerencsétlen Budapesten? S elég ok-e ódára az, hogy a paraszt rejtelmesen hallgatott a nagy összeomlásban s nem tulzó egyoldalúság-e arról énekelni, hogy a jövőben minden csak a parasztból fejlődhet, csak a parasztnak lesz mondanivalója? A politika uszíthat, de a magyar hazafias költészet hagyományai közt teljesen ismeretlen a falunak és városnak ez elidegenítése egymástól s ez új indíték egyáltalán nem kívánatos gyarapodása költészetünknek.

—sz.

A HÁBORUS FELELŐSSÉG KÉRDÉSE.

Csaknem egyidőben a világháború kitörésével merült már fel azon kérdés, hogy ezen, az egész világot mérhetetlen szerencsétlenségbe döntő csapásért kit terhel a felelősség. Mintha már az első percztől fogva arra gondoltak volna a háborúba keveredett népek felelős vezetői, hogy előbb-utóbb, bármikép végződjek is a nagy küzdelem, számot fog kellene adniok nemzetük előtt arról, vajon megkíséreltek-e minden lehetőt a fenyegető vesz elhárítására. Különösen ellenfeleink részéről volt kezdettől fogva észlelhető a törekvés, hogy a felelősséget a háború kitöréséért a központi hatalmakra hárítsák és ezen oldalról mitsem mulasztottak el, mi a világot arról győzhetné meg, hogy a háborút a központi hatalmak kívánták és azt megfontolva, jó eleve elő is készítették.

Ma, a midőn a kedélyek, még egykori ellenfeleink táborában is, lassankint csillapodni kezdenek és a szenvedély mindinkább engedni kénytelen a higgadt belátásnak, eljött már az ideje annak, hogy a felelősség kérdését teljes tárgyilagossággal és kellő nyugalommal mérlegeljük, és ennélfogva talán nem lesz érektelen, a háború előzményeit feltárva, azon valódi okokra rámutatni, a melyek ezen elkerülhetetlen összeköttetéshez vezettek.

Azon kérdés felvetésénél, hogy kit terhel a felelősség a háború felidézéséért, mindenekelőtt egy újabb kérdés merül fel az elfogulatlan bíráló előtt: annak kérdése, vajon egyes politikusok egyéni felelősségéről lehet-e egyáltalán szó ilyen vonatkozásban, vagy csakis egyes nemzetek egyetemleges felelősségéről? Érvényesülhet-e manapság egyáltalán — bármely vezető helyről is — oly erős egyéni befolyás, mely egy egész nemzetet, annak kifejezett akarata nélkül, saját elhatározásá-

ból oly mélyreható mozgalomba sodorhat, mint a milyen egy jelenkori háború, hogy vajon elképzelhető-e egyáltalán manapság, a midőn a nép maga oly nagy mértékben vesz részt sorsa intézésében, oly erős egyéni akarat, mely saját elhatározásából cselekedve, magához tudná ragadni és teljesen kezében is tartani a politika irányzatát, azt egészen abba a mederbe terelve, a melyet egyéni meggyőződése neki helyesnek megjelöl.

Érett megfontolás után tagadólag vagyunk kénytelenek ezen kérdésre válaszolni. Ugyanis a történelmet tanulmányozva azon tapasztalatra jutunk, hogy mentől messzebbre nyulnak vissza a multba tanulmányaink, annál inkább uralkodik a történelmi eseményeken egyes kimagasló egyéniségek akarata, annál egyénibb jellegű a történelem. Mentől közelebb jutunk azonban kutatásainkkal a jelen időkhöz, az általános eszmék, a nép uralmának korszakához, annál jelentéktelenebb szerepet játszanak, annál kevésbé érvényesülnek az egyéni törekvések az összesség akaratával szemben. Ezen fokozatos fejlődés az egyéni akaratnak majdnem korlátlan érvényesülésétől, mely az ókori történelmet jellemzi, egészen az egyéniségnek majdnem teljes háttérbe szorulásáig, szemben az uralkodó közhangulattal, mely mint a nép akarata nyilvánul és mely mai viszonyainkra annyira jellemző, csaknem lépésről-lépésre követhető az évszázadokon át. Az átmenetet azon korszak jelenti, mely nagyjából a középkor végére és az újkor elejére tehető, a midőn egyes eszmék ugyan megkapják már a tömeget, mozgásba is hozzák, a tömegnek azonban még nincs kellő fegyelmezettsége és szervezettsége, tehetetlenül és céltalanul vesztegeti erejét, hacsak egy erős egyéniség nem támad, mely az eszme — jegyezzük meg jól, az uralkodó eszme, nem a saját eszméje — szolgálataiba lépve, élén nem áll és akaraterejét ezen eszmének szentelve, céltudatosan diadalra vezetni nem törekszik, gyakran egyszersmind saját egyéni céljai megvalósítását is keresve. Így jutott egy Richelieu, egy Wallenstein, egy Gusztáv Adolf, egy Napoleon hosszabb-rövidebb időn a világesemények élére, egy eszme szolgálatában, mely nem tőlük eredt, melynek ők csak kifejezői és eszközei voltak, vagy melyhez legalább is

alkalmazkodni kénytelenek, hogy saját egyéni céljaikat ez uton elérhessék, de mely eszmének semmi esetre sem ők maguk a felidézői, míg egy Nagy Sándor, egy Julius Cæsar még a saját eszméi szolgálatába tudja állítani egész népe erejét. Azt látjuk tehát, hogy a legrégibb időkben az egyéniség visz döntő szerepet a történelemben, majd az emberiség általános culturalis fejlődésével karöltve mind döntőbb tényezővé válik a népakaratban kifejezést nyerő általános uralkodó eszme, mely azonban még hosszú időn át csak úgy tud érvényesülni, ha megfelelő egyéniség lép szolgálatába, míg ma már jóformán tisztán az uralkodó eszme játszik vezérszerepet a történelemben és az egyéniség hatása mindinkább háttérbe szorul. Ma az eszme szüli emberét, nem az ember az eszmét. Avagy lehet-e meggyőződéssel állítani, hogy csakis Bismarck egyénisége teremtette meg a német egységet, és hogy ha ő nem élt volna, Németország ma is azon particularismusban senyvedne, melyből a mult század harmadik negyedének eseményei kiragadták? Nem állunk-e közelebb a valósághoz, ha azt állítjuk, hogy a német egység eszméje volt az, mely Bismarckot az ügyek élére állította, hogy ő csak eszköze volt az eszmének, melynek szolgálatában állott és melynek megvalósulását nagy tehetsége ugyan kétségtelenül siettette, de mely eszme előbb-utóbb nélküle is megvalósult volna?

Jelen korunkban, melyben a népösszesség részvétele az államhatalom gyakorlásában mind tágabb tért nyer, bátran lehet állítani, hogy az egyéniség csak másodrangú szerepet játszik. Hozzájárul ehhez a jelenkor civilisatiójának általános jellege is, mely az egyéni műveltség színvonalát ugyan eddig még soha el nem ért magas átlagra emeli, de ugyanakkor, épen sokoldalúsága következtében, az egyénre nivellálóan és ezáltal a tömeg felett messze kimagasló egyéniségek kifejlődésére bénítólag hat. Avagy nem jellegzetes-e azon körülmény, hogy a világháború a maga óriási, soha nem látott méretei ellenére, melyek jóformán az egész világot felölelték, nem vetett a felszínre egyetlen egy oly kimagasló egyéniséget sem, mely a helyzet felett urrá tudott volna lenni, mely azt céljaira felhasználva, kormányozni képes lett volna. Azon

vezetők között, kiket a háború népeik élére állított, találunk nagy akaraterejű, vaskövetkezetességű, szakmájukban kiváló erőket minden oldalon, de sehol a sok-sok millió között, mely a háború eseményei által közvetve vagy közvetlenül érintve volt, nem támadt egyetlen egy mindent felülmuló egyéniség sem, mely erős kezébe ragadva a vezetést, akaratához tudta volna idomítani az eseményeket és azokat saját céljai szolgálataiba állítani. Nem képzelhető, hogy a génieknek ezen feltűnő hiánya véletlenség műve volna; valószínűbb, hogy korunk, mely az általános műveltség kora, éppen ezen oknál fogva nem alkalmas kivételes, mindent felülmuló egyéniségek fejlődésére és érvényesülésére.

Ha helyesnek ismerjük el azon tételt, hogy csakis ilyen mindent felülmuló egyéniségek képesek önakaratukból oly mélyreható eseményeket előidézni, mint a minő a lezajlott világháború, és ha evvel szemben leszögezzük azon tényt, hogy ezen háború előtt és annak egész tartama alatt nem vetődött a felszínre egyetlen egy ily kiváló egyéniség sem, nem igen lehet téves azon következtetés sem, hogy az adotti körülmények között személyes felelősség a háború előidézéséért senkit sem terhelhet, bármely táborban keressük is ezen felelősséget.

Ezek után tehát a második kérdés bírálatával lehet csak foglalkozni, tudniillik azon kérdéssel: vajon egy egész népet, nemzetet, terhelhet-e ezen felelősség? Való, hogy már a világháború kitörését megelőző utolsó 10—15 év alatt a nemzetközi politikai légkört oly nyugtalanság, izgatottság töltötte el, mely az ebben a légkörben előkben rég feltámasztotta az aggodalmat, hogy ennek a feszültségnek kitörése előbb-utóbb elkerülhetetlenné válk. Triviális kifejezéssel élve, a levegő már rég puszkaporos volt. Legközelebbi feladatunk, tárgyilagos vizsgálat tárgyává tenni ezen feszültség okait és azt, vajon egyik vagy másik nép céltudatosan és különös mértékben hozzájárult-e annak gyarapodásához, hogy e réven terhel-e valamely népet különös felelősség, és ha igen, vajon mely indokok terelték az illető nép politikáját ily veszedelmes mederbe. Tagadhatatlan, hogy a háborút megelőző évek nemzetközi politikáját tanulmányozva azon benyomást nyerjük,

mintha egyes államok, ha nem is egyenesen célul tűzték ki maguk elé a háború előidézését, azt mégis bizonyos mértékben előkészítették vagy legalább is, mintha mint elkerülhetetlen és céljaiknak kedvező tényt számításaikba beállították volna. És kezdve attól a pillanattól, a melyben a gyarmati jellegű és ennél fogva Európát általánosságában csak közvetve érintő lybiai háború kitört Olaszország és Törökország között, tüzes csóvát vetve a puskaporos hordók közé, tényleg szakadatlan sorban következtek be az egyes robbanások, melyek végeredményükben lángtengerre csaptak össze, vérrel borítva az egész világot.

De vajon mi volt az egyes nemzetek indító oka, a midőn, mindig nagyobb erővel készülődván az előre látott nagy mérkőzésre, végül is elvesztették hatalmukat a saját maguk által felidézett rém felett? A felületes szemlélő könnyen talál választ ezen kérdésre. Rámutathat a francia nemzetben közel ötven év óta ugyanazon fékezhetetlen erővel élő revanche eszmére; a német nép korlátok közé nem szorítható terjeszkedési és hatalmi ösztönére; Oroszország kényszerhelyzetére, hogy erkölcsi és anyagi sikerrel kecsegtető hódító háború délfábos képével csalogatva elterelje a nemzet figyelmét azon szomorú belállapotokról, melyeket a haldokló — mert idejét mult — csárizmus gyógyítani már nem volt képes; az olasz nép sentimentális, nacionalista hagyományaira; Románia, Szerbia, Bulgária nagyhatalmi álmaira, ezen pozitív tényezőkkel szemben pedig Nagybrittania, Ausztria-Magyarország és Törökország önfentartási ösztönére, mely ezen államok erőbeli állapotának megfelelően az elsónél támadó, a két utóbbinál pedig védekező politikában nyilvánult. Látszólag valóban egész sorozata olyan okoknak, melyek bármelyike egymagában is elegendőnek tetszenék a háború előidézésére. De ha ezen okok tényleg oly súlyosak voltak, mért nem idézték elő már rég a fegyveres összeütközést? Hiszen ezen surlódási felületek nem újabb keletűek, az eszmék, melyek ezeket előidéztek, azon törekvések, melyek ezen eszmékből vették eredetüket, már évtizedek óta éltek az illető nemzetek lelkében. A francia nép negyvenhárom év óta szakadatlanul áhitozta Elsass-Lotharingia visszaszerzését, a német világhatalomra való törek-

vés harmincz év óta éreztette nyomását Európa többi államalakulataira, az orosz czári rendszer ugyancsak harmincz év óta feküdt lassú agóniában, az irredentismus eszméje közel egy század óta uralkodott Olaszország közvéleményén, a Balkán-államok szűk határok közé szorított ifjú életereje ugyancsak már évtizedek óta kereste a biztonsági szelepet, melyen át erőfeleslegét kibocsáthassa, Nagybrittania, Ausztria-Magyarország és Törökország önfentartási ösztönében gyökerező védelmi politikája pedig természetszerűleg ezen államok létezésével egyidős tényező. Ha mindezen régóta felhalmozott gyűlékony anyag mégsem idézte elő már évtizedekkel előbb a tűzvész kitörését, bár ahhoz utóbb kétségtelenül nagy mérvben hozzájárult, annak oka épen abban keresendő, hogy ezen tényezők, bármennyire mélyen gyökereztek is az egyes népek lelki világában, még sem bizonyultak elég erőseknek arra, hogy az egész világot mozgalomba hozzák, legfeljebb helyi kitöréseket voltak képesek előidézni. A világháború tulajdonképeni oka ezeken kívül keresendő, egy sokkal nagyobb, sokkal súlyosabb ellentétben, melynek csak keretébe illeszkedtek be a fentemlített törekvések.

A háború ezen tulajdonképeni felidézőjére való rámutatásnál szabadjon a természetből vett példával élni. Talán nem tulságosan merész azon állítás, hogy miként az élő egyedek egyes alkatrészek nagy tömegéből állnak, melyek mindegyike külön egyéni életet is él, akként az egyes emberi egyedek tömegéből álló emberi közösségek is nagyobb egyedet alkotnak, mely ugyancsak a természet által megszabott keretek és lehetőségek között meghatározott szabályok szerint saját egyéni életét éli: támad, fejlődik, elagg, elhal. És épen úgy, mint a hogyan egy bizonyos körülhatárolt területen csakis egy fa képes teljes erejében kifejlődni, és ha a véletlen nagyon is közel ülteti el egymáshoz a magot, az azokból kinövő fák között idővel elkeseredett harcz fejlődik ki a levegőért, nedvességért, napért, a talaj tápanyagaiért, mely harcz csak akkor ér véget, midőn az erősebbnek sikerült a gyengébbet végleg elfojtani: épen úgy egy körülhatárolt területen — földünkön — csak meghatározott számú és erejű népegység lephet akadálytalan fejlődési lehetőséget. A meddig

a magasabb műveltség még Európában is csak kevés nemzet tulajdona volt, addig ezen néhány kiváltságos nemzet nem érezte a fejlődése és érvényesülése rendelkezésére álló körzet határoltságát: ha fejlődésének gátat vetett is némely oldalról egy hasonló életerejű és műveltségi fokú idegen nép-egyed ellennyomása, más irányban még mindig akadálytalanul terjedhetett vagy legalább is kiterjeszthette befolyását alacsonyabb fejlődési fokon álló idegen nemzetekre, mintegy bevonva ezeket magasabb műveltsége zománczával és így saját hatáskörébe vonva azokat. A minő arányban azonban az általános emberi művelődés a XIX. század folyamán mind tágabb körben kezdett terjeszkedni, mind több nemzetet emelve magasabb fejlődési fokra, egyben ezek nemzeti öntudatát is mindinkább felébresztve, ugyanabban az arányban váltak egyre szűkebbekké az egyes népegyedek terjeszkedési lehetőségei is, mind több oldalról és mind szilárdabb akadályokba ütköztek az egyes nemzetek expansiv erejének nyilvánulásai. És végelemzésben ebben a korlátoztóságban, tehát physikai okban keresendő az utolsó évtizedek háborús feszültségének valódi oka; ezen korlátoztóság volt az, mely a legprimitívebb indulatot, az életfentartási ösztönt ébresztette fel a nemzetekben, mely indulat viszont a lét-lehetőségért való küzdelemre ösztönzött. Ezen, kezdetben öntudatlanul folyó küzdelem gigási méreteket öltött, midőn a hatalma és fejlődése tetőpontján, uralkodó állásban lévő angolszász népegyednek váratlan vetélytársa támadt a tünelmenyes gyorsasággal fejlődő, az övével azonos életerőről, szílvösségről és terjeszkedési hajlamról tanuságot tevő német népben. Két ily hatalmas nép-egyedet egyidőben táplálni nagyon is szegénynek bizonyult földünk, ép úgy, mint az ókorban az akkori ismert világ nem volt képes Rómát és Carthagót egyidőben táplálni, hanem egyiknek pusztulnia kellett. Megindult a verseny a két óriás között, kiknek szűk lett a tér, megindult a küzdelem a levegőért, a tápanyagért, a napért, az élet-halál küzdelem a pusztta létért. Ezen két nép küzdelme többé-kevésbbé titkos rugója az utolsó évtizedek nemzetközi politikájának, ezen nagyságában mindent felülmúló ellentét köré csoportosulnak, abba illeszkednek bele a

többi nemzeteknek törekvései, ennek a küzdelemnek utolsó felvonása a világháború is. A két főszereplő Nagybrittania és Németország, a többi szereplő csak egyszerű kő abban a nagy dramatikus játszmában, mely ezen kettő között folyik a megélhetésért. És csak a midőn ezen gigási küzdelem utolsó phasisához, az erőszakos végleszámoláshoz ért, csak akkor látják a többi nemzetek elérkezettnek az időt, hogy saját egyéni törekvéseikkel is előtérbe lépjenek. Csak akkor látja az orosz csarizmus elérkezettnek a percet, hogy aláásott tekintélyét hódító háború által újból helyreállítsa és így időre-órára meghosszabbítsa haldoklását. Angolország ösztönzi erre, segítő társát látva benne. Megmozdul az orosz diplomatia minden rugója és Ausztria-Magyarországra uszítja a szerb nemzetet, mely már évek óta lesi a kedvező pillanatot, hogy nagy pártfogója engedelmével megvalósítsa nagyhatalmi álmát. Csak akkor tör nyíltan utat magának a franczia nép visszafojtott régi vágya, megboszúlni azon sebet, melyet Bismarck és Moltke ejtettek testén. Az olasz, a román, a bolgár irreidentismus csak akkor tép szét minden bilincset, mely mozgási szabadságában addig gátolta, csak akkor mer egyenesen célja felé törni. Az évtizedek óta lappangó erők mind csak akkor szabadulnak fel, mintegy varázs-szóra, akkor tör ki a világháború. Mindezen különböző célokért folyó küzdelem háttérében ott áll, minden egyebet árnyékba szorítva, a maga óriási méreteivel a legtragikusabb, az elkerülhetetlen létért való küzdelem a két népcolossus között. Ez az igazi indító oka a vésznek; ha ez a küzdelem elkerülhető, addigi lappangó állapotában marad meg beláthatatlan ideig a többi ellentétes törekvés is.

De szabad-e egy népet felelősségre vonni azért, mert élni, mert fejlődni akar? Bűnül lehet-e felelőni egy nemzetnek, ha minden áron biztosítani akarja magának létfenntartása lehetőségét? És ha igen, kit terhel a felelősség, a győzött-e vagy a legyőzöttet, kik mind a ketten egy és ugyanazon kényszer hatása alatt cselekedtek? Nem, a katastrophának be kellett állnia, mert indító okai kívül állottak az emberi hatáskörön, nem voltak elháríthatók; és ebben a ténymegállapításban benfoglaltatik a válasz is a felelősség kérdésére.

GRÓF CSÁKY IMRE.

SZINYEI MERSE PÁL EMLÉKEZETE.*

Köszönettel fogadtam a tisztelt kormány és a rendezőség fölszólítását, hogy elhunyt mesterünkről, Szinyei Merse Pálról e gyülekezetben megemlékezzem. E fölszólítás fölment attól az aggodalomtól, hogy a közel rokoni és baráti viszony, mely hozzá fűzött, talán az elfogultság gyanúját fogja fölszólalásomra háritani. A közrészvét, a művészvilág, a sajtó egyhangú megnyilatkozása s az itt egybegyültek száma mutatja, hogy lélekben mindnyájan vele rokonnak éreztük magunkat, s hogy legalább művészi egyéniségét mindnyájan, emberi egyéniségét mind, a kik közelebbről ismertük, szerettük. Művészi és emberi egyéniségének képéhez akarok én is, ki annak fejlődését serdülő korától kezdve figyelemmel kísérhettem, néhány vonással a kegyelet ez ünnepének keretében hozzájárulni.

Első közös emlékeink a jernyei úrilakhoz fűződnek, a melyből művészi géniusa szárnyra kelt. Valódi mintakepe volt az a jómódú magyar felvidéki gentry azon otthonainak, a melyek a szabadságharcz viharai közt és az azt követő korszak elnyomatása alatt híven őrizték meg és örökitették át az új nemzedékre a hazafias hagyományokat, a tót nép s a germanizáló politika közepett is az erős magyar érzést és a tiszta magyar szót. A jernyei otthon még azonfölül a magasabb szellemi törekvések forrásává is lett, mert az atya, a későbbi nagytekintélyű alispán és főispán, Szinyei Merse Felix mellett az anya, Jekelfalussy Valéria, ritka szellemi adományokkal megáldott nő volt s különösen költői és művészi hajlamú; legelső költőinkkel levelezett, maga is költött és énekelt; a művészi hajlam majdnem általános volt a csa-

* Berzeviczy Albert emlékbeszéde a f. évi április 11-én tartott Szinyei-emlékünnepeken.

ládiban; Pálnak süketnéma nagybátyja festegetett, két öcsce vitte, mint tisztán naturalista, nem kis tökélyre a hegedű-játékot; ő maga is gordonkázott a családi zenekarban.

A fiatal Pál rajzai már a hatvanas évek elején elterjedtek a rokoni házakban. Ránk, ifjabbakra, egész szokatlan, nagy eseményként hatott a hír, hogy a már nagyváradi tanulóévei alatt a festéshez komolyan hozzáfogott ifjút művészi kiképeztetése végett Münchenbe küldték.

Az Isaar-Athén művészi egén akkor Kaulbach és Piloty alkották az uralkodó csillagzatot. Színei korai művészi önállóságának jele, hogy bár ő is a figurális festés pályáján indult meg s képein csak lassanként tört előre a tájkép mint uralkodó elem, bár Piloty színkezelése erős hatással volt a kezdőre, compositióiban soha, egy perczig sem állott a Piloty színpadias, pompázó, szélesen elbeszélő vásznainak, még kevésbé a Kaulbach idealisáló irányának hatása alatt. Pedig, ha otthoni szerepére gondolt, eszébe kellett jutnia, hogy nálunk akkor a kiegyezés utáni alkotmányos korszak elején az újra megindult nemzeti élet szinte szomjúhozta a történeti festészetet. De ő már 1865-ben tisztában volt magával az iránt, hogy reá a tájképfestés terén várnak sikerek. Tanulótársai közül Leiblrel és Maxszal rokonszenvezett leginkább; utóbb a nála idősebb Böcklin, kivel barátságot kötött, szembetűnően befolyásolta művészi modorát; de szeme messzebbre látott és magába fogadta a francia festészet akkori úttörőinek, különösen Courbetnak és a barbizoni iskolának hatását is.

Bizonyos, hogy magukra pályatársaira is szinte zavaró meglepetésként hatott, mikor több mythologiai és modern életképpel aratott kisebb siker után, első nagy vásznával, a *Majális* képével az 1873-iki világtárlaton megjelent. Hogy nálunk, hol akkor még művészi élet alig volt, nem értették meg, azt csodálni nem lehet. A nemzetközi kritika sem látta, hogy kivel van dolga; fejcsóválva fogadták a colorismusnak ezt az új nemét, ezt a merész kísérletet, mert legfőlebb annak tekintették; csak évtizedek múlva látta mindenki, hogy ő már akkor művészetének majdnem zenithjét érte el. Magam láttam a bécsi kiállítás műcsarnokának teleaggatott falán oly szédítő magasságban lógni a képet, a hol annak szépségei

legkevésbé sem érvényesülhettek. Ez a bánásmód s a művészvilág és közönség közönye első nagyobb alkotása iránt annyira elkedvetlenítették Szinyeit, hogy képét hazavitte Jernyére és szakított a művészi élettel.

Azonban ennek az elhatározásának megítélésénél nem szabad felednünk, hogy Szinyei első bécsi balsikere oly külső körülményekkel találkozott, melyek ránézve a visszavonulást nagyon kellemessé tették. Haza mehetett falura, hová épen akkor szép fiatal feleséget vitt magával, azt, a kit kevéssel később a lilaruhás hölgy alakjában örökölt meg. Jól esett odahaza gazdálkodnia, lovagolnia, vadásznia; elhitette magával, hogy ő ezeket a foglalkozásokat és kedvteléseket magukért szereti, pedig voltaképen a természetet szerette, azt a felvidéki természetet, melyet már müncheni műtermében emlékezete és képzelete varázsolt vásznaira; annak ölni ringatódzhatsz most, annak szépségeivel szívhatta teli művészlelkét, hogy velök megtelve, azokat lelkén átszűrve, egyszer majd kiárasztassa mind képeire.

S azután, ha ki is szakadt a művészi környezetből, falusi tartózkodása nem jelentette Szinyeire nézve ekkoriban művészi munkássága teljes és tartós szünetelését. 1873-tól 1883-ig évről-évre kimutatható, hogy csak olyankor, mikor betegség vagy haláleset a családban, építkezés és költözködés vonták el a festőállványtól, pihentette ecsetét egészen; tervezett párisi útját azért ejtette el, mert magát egészen beteg atyja ápolásának szentelte. Ebben az időszakban azonban sok oly kisebb képe és tanulmánya keletkezett, mely utóbb nagy elismeréssel találkozott.

Atyjok halála után, 1876-ban, a Szinyei testvérek megsztoztak, s miután az atyai kastélyt szép, régi parkjával közakarattal közéleti szerepre hivatott legifjabb testvéröknek szánták, Pál, kinek szintén a jernyei birtok egy része jutott, a régi udvar és kert mellé épített egy egészen az ő ízlése és kényelme szerinti új, verandás udvarházat és alakított hozzá új kertet. Ez az udvarház, a maga oszlopos verandájával, ez a kert, a maga szingazdag lomb- és virágdiszével, meg a környező dombok, mezőknek majdnem minden részlete azóta az ő ecsete által lett a művészetben közismertté.

Hogy Szinyei falusi letelepedésével nem akart búcsút mondani a festésnek, azt az is tanúsítja, hogy lakóházával egyidejűleg kertjének egy félreeső, csöndes zugában műtermet is építtetett magának.

Hanem azért mégis majdnem tíz évnek kellett eltelnie, míg a jernyei földesúr megint rászánta magát, hogy mint művész a nyilvánosság elé próbáljon lépni. A közvetlen indítékot erre az adta, hogy Szinyei 1882 őszén családjával egy időre Bécsbe költözött s itt szorosabb baráti viszonyba lépett az akkor az osztrák székváros művészi életében királyként uralkodó Makarttal. Habár a két művész természete és iránya nagyon különböző volt, ez az összeköttetés mindenestre serkentőleg hatott Szinyeinkre, úgy hogy nemcsak buzgóbban festett, — bécsi időzése alatt keletkezett a pacsirtáról nevezett nagyobb képe, — hanem négy képét ki is állította a művészház tárlatában.

Művei fölfedezés számba mehettek, mert hiszen az újakat nem ismerték, a régieket pedig már elfelejtették; azonban a hatás most sem volt az, a melyet joggal várt; a művészek most sem értették meg, a kritika pedig egyenesen visszaütötte azt a festési modort, a melyet a magyar vendég képviselt. Látva, hogy Béccsel nincs szerencséje, Szinyei áthozta képeit a budapesti kiállításra; itt a fogadtatás mindenestre rokonszenvesebb volt, de korántsem olyan, hogy az önértékében sokszorososan sértett művészt kielégíthette volna. Ekkor látott napvilágot Keleti Gusztávnak az a bizonyos, „Delirium colorans”-t emlegető kritikája, melynek szigorát és élet kissé túlozták a későbbi commentárok, de a mely mindenestre alkalmas volt arra, hogy kevésbbé hivatott bírálókat még ridegebb állásfoglalásra indítson s azt mondassa velök, hogy Szinyei művészi képessége hanyatlott az első bécsi próbálkozása óta letelt tíz év alatt.

Ez a második csalódás lesújtóbb volt az elsőnél; a művész ismét falusi magányába temette fájdalmát s most aztán csakugyan a meddőség hosszú évei következtek, melyeket családi viszonyainak változása s gazdasági gondok is súlyosbítottak. A műterem most már csukva volt, csak maga a gazdája járt néha belé; már akkor környezete is inkább

hitte, hogy az a házikó eltemetett álmok, mintsem hogy nagyratörő remények rejtekhelye. A családban csak óvatosan, suttogva beszéltek róla, hogy: ma a műteremben volt, ma festeni ment a kertbe vagy a mezőre. Olyan volt ez a tárgy, mint egy fájó titok, a melyet mindenki félt érinteni. A kíváncsiság bosszantotta, a biztatás, bátorítás sértette, a szemrehányás már épenséggel fölláztatva volna Szinyeit. Egyszer-másszor egy műértő, közös rokonunkkal együtt engem is bebocsátott a titkos szentélybe; csodálva éreztük, hogy idő haladtával a jól ismert képek mind modernebbül hatottak reánk. Rendetlenül heverték és függtek ott, szinte elfeledve, vázlatok és megkezdett festmények, melyeknek birtokaért alig egy évtizeddel később a legválogatóbb amatőrök versenyre keltek egymással.

Hanem akkor még éreztük mindnyájan, hogy őt ne nyúlj-hozzám természetével magára kell hagyni. Azt a belső tusát neki magának kellett végigküzdenie. A művészi hivatás érzése mint vulkáni erő tört lassan fölfelé, míg a csalódás és keserűség, a megszokott tétlenség, a kishitűség ránehezedett terhét végre diadalmasan áttörni bírta, hogy új érvényesülést keressen.

Későbbi méltatói a mester pályájának ezt a kétszeri, nagy fennakadását fölötte tragikus színben tüntették föl, éles szemrehányásokkal illette annak összes okozóit. Nekünk ma, mikor Szinyei művészi nagysága teljes tisztaságában áll előttünk, kötelességünk elfogulatlanul vizsgálni az esetet és megállapítani, hogy az a mód, a hogy a művész életének ezeket a válságait magára nézve megoldotta, nagy részben természetének s kivált elsőízben akkori helyzetének is következménye volt, s hogy, ha az munkássága folytonossága s összeredménye szempontjából sajnálatosnak tekintendő is, művészi egyénisége kialakulásának nézőpontjáról ítélve, bizonyos tekintetben üdvösnek is bizonyult.

Szinyei művészi és emberi egyéniségét külseje, lényeg ritka őszinteséggel fejezte ki. A mint beszélő szemeiben az álmatag ábrándozás valami vidám pajzánsággal vegyült, úgy beszédmódja is a nehézkesség és kifejezőképesség sajátságos vegyülete volt. Irtózott minden szónokiságtól és rá nézve

valóságos gyötrelem volt, mikor egy időben — szinte akarat ellenére — képviselőséget kellett vállalnia s a választási mozgalmak alatt elkerülhetetlen fölszólalásokkal volt kénytelen megbirkózni. De azért épen nem volt kellemetlen társalgó vagy elbeszélő; a szavak nehezen törtek ki ajkain, de ha egyszer kitörtek, volt bennök valami elemi erő, a mely, a hogy azokat hűsös keze széles taglejtéseivel kísérte, s jóízű kacagásával megtoldotta, plasztikusabban fejezte ki azt, a mit mondani akart, mint sok fürge nyelvű csevegő előadása.

Egyéniségének ezeket a külső vonásait szemünk előtt kell tartanunk, ha belső lényével akarunk tisztába jönni. Beszédjéhez hasonlóan nehézkes és lassú volt mozgása, cselekvése s elhatározása is. Volt benne erős hajlam a tétlenségre, melynek leküzdésére nagy sikerek és remények villanyozó hatása volt csak képes. Egy fiataalkori bizalmas levelében bizonyos túlzással mondja; «A restség életem átka, egyetlen ellenségem.» Volt benne sok dacz és makacsság, de kevés harcziaság; nem hódolt be könnyen, de nem is vette föl szívesen a küzdelmet. Ha megértésre nem talált, inkább elzárkózott és visszavonult, mintsem hogy a megértetésre törekedett volna.

Ha Szinyei rá lett volna kényszerülve művészi pályája folytatására s ha küzdelmesebb természet lett volna, talán fölveszi a harczot az érvényesülését gátló akadályokkal s talán korábban diadalmaskodik, talán idő előtt letörik. Ha simulékony, alkalmazkodó lélek lett volna, talán megváltoztatja művészi credoját, úszik az árral és ki tudja, el nem merül-e? Hány művészi tehetséget látunk napjainkban szemeink előtt leromlani a változó divatok és jelszavak hajszolása-, az évadról-évadra való modor-változtatások megörlő hatása alatt. Mesterünk kétszeri félrevonulásával elérte azt, hogy tisztán és épen őrizte meg művészi meggyőződését, hitvallását, csak épen bevárta, a míg utólérte a kor, melynek elébe vágott; a míg díszére vált, Dante szavaival élve:

«Averti fatta parte per te stesso»,

hogy maga alkotott pártot magának.

1890-ben, tizenöt évi vajúdas után Szinyei elkészült végre atyjának azzal az arczképével, melynek megfestésére mindjárt annak elhunytá után a megye közönsége kérte föl;

a képet ünnepélyes közgyűlés keretében a következő év tavaszán avatták föl. Ekkor tehát Szinyei nyolcz év óta ismét, ha csak korlátolt nyilvánosság elé is lépett ecsete munkájával.

Időközben azok a körülmények, a melyek életfolyására a megelőző évek alatt borút vetettek, más irányban kezdték hatásukat éreztetni. A művészi szempontból tétlen falusi és családi élet nem ölelvén őt többé oly ellenállhatatlanul marasztaló karokkal magához, mint azelőtt, könnyebben szárnyra kelt a vágy: újra megízlelni a művészi alkotás és hatás gyönyöreit s azok kedvéért esetleg daczolni a közönnyel, sőt az ellenmondással is.

Az 1893. év földijét és festőtársát, Zemplényi Tivadart hozta útjába, a ki nem rég tért haza Münchenből s át volt hatva az ott időközben maguknak utat tört új, realistikusabb művészi irányoktól. Mondják, hogy Zemplényi utasítást kapott volna, hogy Szinyeihez hozzáférkőzzék s őt újabb tevékenységre ösztökélje. Nehányan művészi, mások kormánykörök megbizását föltételezik. A kik ismerték boldogult Zemplényink szerény, kedvesen félszeg lényét, azok kételkedni kénytelenek abban, hogy őt bárki ilyen diplomatiái küldetésben részesítette volna; valószínűbb, hogy ő maga vonzódott a félrevonult mesterhez, ki őt jernyei házában szíves vendégszeretetben részesítette, s hogy a fiatalabb pályatárs fáradhatatlan szorgalma, nagy természetszeretete és becsületes művészi technikája kellemes suggestiv hatással voltak Szinyeire, mely elől nem akart kitérni.

Tény, hogy most a jernyei műteremben megindul a munka; egymásután keletkeznek az «Oculi», a «Rococo», a «Patak», melyeket a művész felküld az 1894-iki téli kiállításra, a hol azok tetszést aratnak s az «Oculi» című vadászképet a király megveszi. A jég meg volt törve. A következő év téli tárlatán már ott láttuk a «Hóolvadás»-t és a «Pipacsok»-at, mint a művész munkássága folytonosságának örvendetes jeleit.

A millennaris kiállítás bizonyos tekintetben retrospectiv is lévén, alkalmat nyújtott Szinyeinek régibb képeivel is újra előállani s mintegy megfelebbezni a tiz és húsz év előtti igazságtalan ítéletet. A hatás minden várakozást fölülmúlt;

a forrongó fiatalabb művészi gárda egészen föllelkesedett a Szinyei képeinek láttára; a «Majális»-t most már elragadtatással nézte mindenki, az állam megvette, a «Pacsirta», a «Patak» is azonnal vevőre talált, festőjük egyszerre ünnepelve látta magát.

Lázár Béla a mesternek nagy szeretettel megírt életrajzában elmondja azt is, hogy Szinyeinek e fölfedeztetése alkalmával a művészek vendéglőjükben tanakodván a fölött, hogy hát tulajdonképen ki az, a ki ezeket a gyönyörű dolgokat festette, egyik társuk, mint jól értesült, fölvilágosította őket, hogy Szinyei valamikor régen Münchenben tanult, azonban már évek előtt meghalt. És ekkor egy ismeretlen úr a szomszéd asztalnál fölkaczagott s közéjük lépven, ráczáfolt a saját halála hírére. Nem tudom, egészen így történt-e a dolog, vagy csak művészkörökben szárnyaló legenda-e az egész? de bármint legyen, mély symbolika rejlik benne. Szinyeinkre valóban szó szerint ráillik az, a mit Arany János a fiatal Toldinak ad szájába, mikor Bencze útján üzeni anyjának, hogy most:

«Egykorig nem látja, még nem is hall róla,
Eltemetik hírét, mintha meghalt volna.
De azért nem hal meg, csak olyaténképen,
Mint midőn az ember elrejtezik mélyen,
És mikor fölébred bizonyos időre,
Csodálatos dolgot hallani felőle.»

Hát bizony csodálatos volt az a váratlan, hirtelen, általános elismerés, a mely az oly soká észre nem vett vagy meg nem értett művészt egyszerre környezte, mintha hályog hullott volna le mindenki szeméről. Csak most tűnt ki, hogy az a művészi pálya, mely mindig elakadni, elveszni látszott, voltaképen mindig egyenes irányban haladott; hogy az a jóslat, a melyet, mikor elhangzott, senki meghallani vagy megérteni nem akart, most, hogy igaznak bizonyult, mindenkinek a fülében cseng.

Innen kezdve Szinyeinek pályája egyetlen diadalút; munka és siker nála egyet jelent; bár szorgalmasan dolgozik, alig tudja kielégíteni vevői mohóságát; de nem is akarja, mert mint igazi művész, ellen tud állani a csábításnak, hogy piaczi árút szolgáltatson.

Egymásután készülnek el önarczképe, mely most az -
 tífizi arczképes csarnokában függ, a *Pipacsok* új változatai,
 a «Veranda», színpompás őszi képei, a nyírfák, az útszél, a
 szurkos fenyő, Capri szigeti tartózkodásának benyomásai.
 1905 januárjában Budapesten collectiv kiállítást rendez mű-
 veiből, miután már előbb Münchenben elnyerte a nagy arany-
 érmet. Ez a collectiv kiállítás mintegy csúcspontja művészi
 pályájának; siker, elismerés, kitüntetés azontúl is bőven te-
 rem, de az már nem emelheti őt magasabbra, mint a hová
 művészi önyrejének e legteljesebb bemutatása által emelkedett.

Már ott elismerve láttuk őt, mint legnagyobb élő táj-
 képfestőnket, a ki előtt öregek és fiatalok egykép meghajol-
 tak. A mint egykor el kellett viselnie azt, hogy azok sem
 értették meg és méltányolták kellően, a kikhez művészi fel-
 fogása legközelebb állott, úgy most meg kellett érnie azt,
 hogy olyanok is reá esküdjenek, a kiknek az ő egyszerű,
 nemes, tiszta és őszinte művészetéhez vajmi kevés közük van.
 Ő sohasem volt probléma-kereső; maga mondja egyik vallo-
 másában: «A képnek sohasem szabad érthetetlennek lennie,
 mert daczára az uralkodó ellenkező felfogásnak, azt hiszem,
 a laikusnak is megvan a maga természetszemlélete, a mely
 őt a kép megbíralására jogosítja. Ez a joga tiszteletben is
 tartandó és a nagy művészet mindig tiszteletben is tartotta.
 A legújabb időben a közönség és a művészet közötti hézag
 épen a festők hibája, a kik egyes részletproblémákat haj-
 hásznak s a kik ezáltal művészet helyett tudományt adnak, a
 mely azután persze nehéz és érthetetlen».

Nem mondható impressionistának sem a szó modern
 értelmében, habár vannak vázlatai, melyek Manet hatására
 mutatnak; de ezek épen csak vázlatok; a mint egy kép tár-
 gyába beleélte magát, azonnal az átérzés lesz uralkodóvá a
 pillanatnyi benyomás fölött. Nála a mély és meleg művészi
 érzés az a prizma, a melyen át a természet benyomásai a
 képre átsugározódnak. Azt a megkülönböztetést, melyet több
 méltatója a nyolczvanas évek előtti és utáni festési modora kö-
 zött tesz, s a melyet ő egyes nyilatkozataiban maga is be-
 vall, a mennyiben magát előbb inkább idealistának, később
 inkább a természet hű tolmácsának mondja, szintén nem

lehet általánosítani. Igaz, hogy regényes képtárgyak, ideális tájak csak fiatalabb korában fordulnak elő, de ugyanabban az időszakban találkozunk nagyon gondos természetmegfigyelésre és közvetetlen impressióra valló képekkel is. Ő maga, már mikor a Piloty iskolájából kilépett, azt írja szüleinek, hogy ezentúl csak a természetet fogadja el tanárának. Ép ily önállóan lép szembe művészete a plain-air fogalmával. A luministák föllépése, a fényproblémák fürkészése már készen találta Szinyeit. Ő kezdettől fogva plain-airista és luminista volt, de ő a fény bomlasztó erejének nem áldozza föl szeretett színei üde, tompítatlan erejét; neki az ő átlátszó és tiszta sárosi levegőjében a napfény fokozója, forrása a színeknek, nem összeolvasztója; soha a tónusos festésnek föl nem áldozza a színekben való kéjelgését.

Tájképi fölfogását e kifejezett colorismusa mellett a tárgyak egyszerű keresetlensége s a conventionálisan festői elrendezéstől való idegenkedése jellemzik. Majd alacsony szemhatár mellett szinte egész vásznán eget ad, majd merész rálátással a zöld lejtőre, beéri egy keskeny égsávval. Ezekben a kép-elrendezésekben kezdettől fogva egészen forradalmár s talán ez is nehezítette meg sokáig művészetének megértését.

Egy még fiatal kert, póznákhoz kötött gyümölcsfákkal, léczkerítéssel, útkákkal, egy út melletti mesgye, egyenes mezőszél, kietlen vízmosás az agyagos szántóföldek között: neki nem megvetett tárgyak, ő ezek iránt is tud érdeket kelteni, tud hangulatot, költőiséget lehelni beléjük. Mikor aztán rátér kedves fáira, a vadgesztenyére, nyírre, szurkos-fenyőre, fehér-juharra, rátér pipacsaira és a lombok őszi színsymphoniájára, — akkor egészen költővé lesz, akkor természetszeretete lángban ég és lángoló szeretetet kelt nézőjében is, a ki mindig maga előtt akarná látni ezt a képet. Modern festőink között alig van egy is, a ki az egyszerű eszközökkel sokatmondás művészetét úgy értené, mint ő. Ruysdæl óta senki olyan beszélő fát nem festett, mint az ő jernyei szurkos-fenyője.

Helyesen mondták őt conservatívnak művészetében; nem változott, mert mindig önmagát adta képeiben, az eredetiséget tartotta «a művész legnagyobb kincsének, melyet féltékenyen kell őriznie, mert legkönnyebben elveszíthető». Ön-

magát adva, szabadon és hiven tárhatta ki lelke, természet-imádása egyszerűségökben gazdag kincseit, megállapodott, zavarhatatlan harmóniáját, s abból fakadó, derült optimizmusát. Innen ered közkedveltsége s az, hogy neki még a népszerűség sem árthatott. Mindenki természetesnek találta, hogy képei közismertek, közszeretet tárgyai, sokszorosításokban gyorsan terjedtek s azért mégsem váltak közhelyekké, mégsem tudja profanálni őket népszerűségek; egyszerűen az történik velök, a mi a legnagyobb költők műveivel, a kiknek dicsőségéből semmit sem von le az, hogy a legtöbb közszájon forgó szállóige az ő gondolataikat emeli szárnyra.

Az 1905-iki collectiv kiállítás utáni korszak mérőföldjelzőinek már csak a legfényesebb bel- és külföldi elismeréseket tekinthetjük. Művészetének tárgykörébe némi új elemet hoz be utolsó éveiben többszöri nyári időzése a Balaton partján. Viszont erőteljes egészségének hanyatlása kissé csökkentette munkaerejét; egyik szemének látóerejét majdnem egészen elvesztette s csodálatos, hogy ez a baj képeinek távlati hatását egyáltalán nem befolyásolta. Ha művészetének még mindig üdén zöldelő fáját így meg is tépte a haladó kor vihara, törzse új rügyet is fakasztott. Gyöngéden szeretett leánya szép művészi tehetségének és szorgalmas tanulmányának már kiállításokon is adta oly jeleit, melyek a legszigorúbb kritikát, az atyáét is kiállották.

Szinyei Pál képviselősködésének meg volt az a haszna a művészet ügyére nézve, hogy képzőművészeti oktatásunk reformja tárgyában szerkesztett emlékirata így megértőbb fülekre talált a döntő körökben, a melyek csak a magyar művészek közvéleményének feleltek meg, mikor őt 1905 végén a Képzőművészeti Akadémia élére állították.

Az 1909-iki müncheni kiállítás már előkészítője volt a Szinyei 1910-iki berlini nagy sikerének, a mely a külföld osztatlan elismerését szerezte meg mesterünknek. Ezt szentesítette képeinek tüneményes hatása az 1911-iki római kiállításon, mely után az olasz kormány fölkérte, hogy küldje be arczképét a flórenczi Uffizi-galleria művészi arczkép-csarnoka számára.

A dícsoszorúzott mesternek természetesen saját hazája

is igyekezett megadni mindent, a mivel egy ország a művészetnek hódolva magát megtisztelheti. A fejedelmi kitüntetések, a művészvilág, az irodalom, a sajtó dicshymnusai közt szót kért Szinyei szülőmegyéje is, és az ősz mester megértette e szót, mely még az elkényeztetettnek is jól esett. 1912 augusztusában Sáros megye, ősi székházában, ünnepi közgyűlés keretében, a budapesti művészvilág lelkes részvételével avatta föl nagy fiának Ligeti Miklóstól készített s a megyei múzeumnak szánt kitűnő mellszobrát. Az ünnepeltől magától szónoklatot senki sem várt, de megindulástól túlcorduló szíve mégis e szavakat adta szájára: «Ez a nap életemnek legszebb napja . . .»

Azóta nagyot fordult a világ. Nincs többé örömnép szép Magyarországon; megnehezült az idő, a gyötrelmes jelenből lelkünk a multba vagy a jövőbe menekül, bár a visszaemlékezés is fájdalmas, a remény is csak bátortalan. A mai nap is a fájdalmas visszaemlékezés ünnepe.

Mikor utólszor láttam a mestert, a mult év augusztusának derekán, itteni lakásának salonjában, már betegeskedve, hálóköntöseben állott a festőállvány előtt; egy kis vázlaton dolgozott, valami régibb tanulmányát vette elő: egy darab sárosi természet volt az. Arra a földre, a mely már akkor idegent uralt, oda álmodta magát vissza, oda vágyott is vissza. A vörös uralmat együtt szenvedtük itt át; neki nem is volt erre az élményre szüksége, hogy megutálja Budapestet és a politikát; már az első, Károlyi-fele forradalom óta nem vett újságot a kezébe, hanem annál szorgalmasabban olvasta legkedvesebb íróját, Nietzschét.

Közös szándék vezérelvén mindkettőnket, megbeszéltük hazautazhatásunk módját; mert mióta a bolsevismus Magyarországon megbukott, a megszálló csehek és románok gördítettek nehézségeket útunkba.

Végre sikerült minden akadályt elhárítani s ő hazautazásának viszontagságai között is megőrzött annyit humorából, hogy az utazókat a határon megmotozó cseh katonákkal mókázva beszélt sárosi tót nyelven. De mikor hazaért Jernyére, kijelentette, hogy ő többet Budapestre vissza nem megy . . .

Hát nem is ment többé vissza. Betegsége kevéssel hazajövele után aggasztó fordulatot vett. Nehéz napok következtek, a mikor a kór kínos káprázatokkal, lázképzetekkel zavarta lelkének mindig oly derűs nyugalját, míg végre az élet végső partjára ismét a béke, a megnyugvás, a szelid visszaemlékezés vetette engesztelő rózsafényét. Bár szeretett élni, nem utasította el magától az elmúlás gondolatát. Puritán egyszerűségéről ismeretes atyja, halála előtt megtiltotta, hogy neki sírkövet állítsanak: «Vágjatok — úgymond — erdőben egy tölgyfából keresztet a síromra.» A kereszt most is ott áll, romlatlanul, a falu végén levő kis családi sírkertben. Erre gondolva Szinyei Pál szinte tréfálva mondta: «Talán akad még számomra is egy tölgyfa...»

Az utolsó napok csodálatosan megélesítették emlékezetét; néha gyermekeit is meglepte pontos visszaemlékezése oly dolgokra, melyeket már ők is átéltek és már ők is elfelejtettek. Napvilágot, virulást szomjuhozó lelke a téli napok, a nagy változás, a félrevonulás ráborult homályából visszakalandozott a múltba: ott kereste a fényt, a színeket, az életet, melyek művészetét megtöltötték s emlékezetökkel még végnapjait is földerítették...

«Leáldozó nap sütése alkonyodó égről:

Régi dal, régi dal régi dicsőségről...»

Mikor az az egész országra világot vető nagy láng utolsót lobbant, a szerencsétlen körülmények okozták, hogy a magyar nemzet és a magyar művészet el se kísérhették Szinyei Pált sírjába. És így történt, hogy pályáját úgy végezte, a hogy kezdte: a család, a rokonok, szomszédok, a falu és vidék még most is meghatóan ragaszkodó népe temették csak el, mintha épen csak jernyei földesúr lett volna, nem világhírű művész.

Hanem a csendes falusi temetés nyomán, a mint a hír szárnyára kapta az elhunyt nevét, egy nemzet kebeléből szakadt föl a fájdalmas sohaj; egy sorsüldözött, letiport, megalázott, megrabolt, meggyötört nemzetéből, a mely a maga ezer vesztesége, sebe, baja-gondja, gyásza közepett is fölsírva érezte meg a sorsnak ezt a külön tördöfését: szeretett messterének kimúltát.

Neki talán jókor halt meg, belétemetkezve az általános, nagy összeomlásba; nekünk rosszkor! Hát azzal a — legalább mostanra — elszakadt földdel el kellett veszítenünk annak nagy szülöttjét is? a felvidék virányos völgyeivel együtt azok bájainak legékesszólóbb művészi tolmácsát? Nemzeti életünk büszke verőfényének letüntével le kellett tűnnie annak is, a ki borús napunk derült vigasztalója lett volna? ...

Hanem azért ő csak pihenjen nyugodtan sírjában.

Az óriási, szomorú változások közt is változatlan fog maradni az, a mit az ő művészi lelkének forró szeretete magába ölelt és újra teremtett. Csöndes sírja fölött ott, szülőföldjén ugyanaz a kék ég fog boltozni, rajta ugyanazok a vándorfelhők fognak úszni, hantját ugyanaz a tavaszi virágdisz, ugyanaz a nyári kalásztenger, az a gazdag őszi színpompa fogja környezni, a melyet a megértés és szeretet csodás alkotó erejével varázsolt vásznaira. És ha az ő szégyen hazáját ma majdnem világszerte ádáz gyűlölet, sőt igazságtalan megvetés környezi, legalább az, a mit hazája földjéből művészi ecsetével megörökített, tovább is az egész művelt világ szeretetének és vonzódásának tárgya lesz.

És sírba szállva tovább fog ő élni közöttünk alkotásai-ban. Nemzete, mely későn, de egészen megértette és csodálattal méltányolta, hálásan fogja emlegetni nevét; művein új meg új nemzedékek lelke fog felüdülni. A mint képmását magába fogadta az Arno-parti Athén művész-Pantheonja, úgy fogja nevét, művészi egyéniségét, élete munkáját magába fogadni a művészet örökéletű birodalma. És mi, a kik ismertük és szerettük őt, híven fogjuk őrizni és ápolni egyszerűen nemes emberi egyéniségének emlékét.

BERZEVICZY ALBERT.

GONDOLATOK GRÓF TISZA ISTVÁNROL.

A világháború és világforradalom zivatarainak közepette, a külső és belső álbéke átmeneti napjaiban, minden socialis és nemzetközi rend forrongó ujjaalakulásának viharos időszakában él e sorsüldözte nemzedék. Nemzetek lesznek s nemzetek vesznek és semmi sem maradandó, sem a győzelem, sem a pusztulás. Egy világ-anarchia felé forrongó chaos kellős közepén, egy lassan vajudó új világ fermentatiójának eldöntetlen napjaiban, a Végzet romboló és teremtő munkájának szenvedő tanuja e sokat szenvedett nemzedék. Ez egyetemes rombolás és teremtés napjaiban, egy régi világ összeomlásának s egy új világ kialakulásának históriai nagy napjaiban a teremtés titkai előttünk mintegy megnyílnak, s nemzetek nagyságának és nemzetek vesztének végzetszerű törvényszerűségei feltárulnak.

A Végzet vastörvénye a nemzetek viszonyaiban a nemzetek számára írva van. Bölcs nemzet, mely olvasni tudja az írást, a mely elolvasatlanul hagyva, a bibliai írássá válik a falon: Mene tekel. Boldog nemzet, a melynek számára a vastörvények elviselhetők s lelke legmélyebb érzelmeibe sem ütköznek. De a nemzeti lélek is a körülmények productuma, a nemzetet multja, harczai, csalódásai és sikerei a maguk képére formálják. És az események nem ismerik a relativitást. Abszolút érzések abszolút igazságok illúzióit keltik; és az abszolút szükségkép mindig türelmetlen.

A nemzet körülményeinek és a nemzeti léleknek emez összeütközése minden nemzetnek tragikus korszakait idézi elő. A nemzet lelke mintegy a Végzet törvényeivel száll szembe és szükségképen összetörik.

Eljön néha a nagy államférfi a sors különös és ritka

kegyelméből. Eljön, és a Végzet vastörvényét a nemzedék számára elolvassa. Bölcs nemzedék, a mely megérti; boldog nemzedék, a mely el tudja viselni parancsait.

De az államférfi szava gyakran csak a pusztában kiáltó szó lesz, a mely a pusztaságban elvész nyomtalanul. És a nemzet tragikumát betetőzi az államférfi tragikuma: szükségkép szembe jut nemzetével, s szükségkép el kell véreznie.

Széchenyi István nemes nagy alakja a meg nem értett államférfiúi bölcsesség mátyrkoszorújával áll a késő nemzedék előtt.

Tisza István az utolsó azon nagyok között, a kik nemzetükkel szemben merész lélekkel vállalták a Végzet törvényeinek odiumát. Egy világbékében bizó közvéleménynyel szemben a fegyverkezésnek parancsoló szükségét. Egy bomladozó ország és bomladozó birodalomnak ellenséges világok egyesülési epochájában is széthúzó tendenciáival szemben az összetartás, fegyelem parancsait. Egy elháríthatlan vérzivatar előestéjén az önvédelem keserű kötelességét. Kitartást egy oly szövetséges mellett, a melyhez a viszonyok végzetszerűleg hozzákovácsoltak s oly küzdelemben, a melyből menekülnünk nem lehetett.

A tömeg benne látta a háború okozóját. Primitív ösztöne e harcias, kemény, merész, férfias egyéniségben látta csak az okot. Ennek az egyéniségnek aggodalmas lelkiismeretességét, harci dicső vágytól ment mély emberiségét nem ismerhette.

A forradalom napján szembe került a viharral. A régi Magyarországot a régi magyarság legnemesebb hagyományainak megtestesítője képviselte s a forradalomnál is méltó repræsentánsaiban mutatkozott. A hogy rátámadtak: szervezve, többen, akkor is félve fegyverétől, a hogy szembe állt, egyedül, nyugodtan, letéve fegyverét: két korszak állott szemben, két korszaknak két repræsentans typusa. A negyvenes évek ideáljainak elszigetelten álló egyik utolsó képviselőjével szemben az «új Magyarország».

Akkor, a mikor készülni kellett a harcra, fegyelemmel, fegyverkezéssel, összetartással kellett volna elkészülni: a monarchia nem értette meg a Végzet parancsait. Akkor, a mikor

a harc utolsó stádiumában, belső solidaritással kellett volna a magyarságnak az egyetemes bomlásban egységként állnia: Magyarország a forradalomba süllyedt. És elsüllyedt az egységes, nemzeti, magyar királyság is azon a napon, a melyen elesett Tisza István.

«Én a régi monarchiát a sirba viszem magammal — mondhatta volna Mirabeauval — a pártok osztozni fognak foszlányain.»

... Azóta egy év mult el. A forradalom a maga munkáját befejezte. Ezer évig tartott a régi Magyarország: az új atomjaira bomlott egy esztendő alatt.

Csak egy éve, hogy elesett Tisza István. És mintha egy egész évszázad mult volna el.

Egy világ omlott össze azóta — és a lelkünkben összeomlott egy egész világ.

* * *

Ez a pár sor nem életrajz, teljes jellemrajz sem; csupán egy nagy egyéniség problémájának bonczolása. Elfogultság nem vezet szavaimban; tudtommal soha az igazságot hajszálnyira is meg nem sértem. Hibáinak őszinte jellemzésében meg nem akaszt az iránta érzett mélységes szeretet. Nem azt írom, a mit érzésem dictál, hanem azt, a mit a száraz analysis. Csak a kicsinyek emléke nem bírja meg az egész igazságot. A nagy egyéniségek helye a történelemben van; és a történelemben tiszta igazság nélkül nincs tiszta kegyelet.

Ez a pár sor nem jellemrajz. Adat csupán egy jellemrajzhoz. Egy nagy egyéniség némely lélektani problémájának vizsgálata. Célom nem arczkép, csupán arczképe megvilágítására egy sugár. Egy pár vonás feljegyzése és egy pár lélektani problema vizsgálata. Magyarázat-keresés egy pár jellemző jelenséghez, melyek a jövő történetíró számára a legnehezebben lesznek megérthetők. Ennyi az egész...

A többi a történetíró joga és feladata.

Talán eljön majd egy új Kemény Zsigmond, a ki megfesse egy erőteljes faj e hatalmas sarjának hozzá méltó képét. A ki leírja geszti ősi szülőházát, józan, realis, és mégis patriarchalisan meleg és nemesen puritán szellemével.

Leírja a szenvedélyes, erőszakos nagyapát és szelid élet-társát; charakteristikus eseményeit és hibáit az egész családnak, melynek Tisza István oly tipikus képviselője volt.

Megrajzolja az apa jellegzetes egyéniségét. Gyakorlatias, minden lendület nélküli, józan, puritán egyéniségét, aczél-keményiségét és aczélos hajlékonyságát, a hajlékony taktikust és a kemény autokratát. A harcokat, a melyeket vívott, a támadásokat, a melyeket el kellett szenvednie. A fiúnak e támadásoktól mélyen sértett szívét; harczos természetének kiforrását. Meg fogja rajzolni Tisza Istvánt, apja keménységével, apja hajlékonysága nélkül; lelkében a romantikus érrel, a mely apja egyéniségétől oly idegen s a mely az Ő egyénisége és tragikus nagyságának ép egyik oka. Megrajzolja e hatalmas, zárkózott, meleg férfias egyéniséget. A geszti földesurat patriarchalis együttérzésben a föld népével; a mint asztalhoz ülteti, a mint gyógyíttatja, a mint meggyőzni igyekszik a nép emberét. A fáradhatatlan gazdát mindent meglátó s számon tartó szemével. Az edzett, fegyelmezett, vakmerő sportembert, minden férfias sportnak szenvedélyes szeretetével. A meleg szívű családtagot, a gyermekek barátját és játszópajtását, a mint egy ellenséges világ szenvedélyes tombolásáról elfelejtkezve együtt érez velök.

Megrajzolja az államférfit is, atyjának sokban ellentétét és sokban mását. Megrajzolja az apát és a fiút, s koruknak egyéniségükkel ellenkező irányzatát. A sorsnak csodálatos megtévedését, mely nem a fiút helyezte abba a korba, midőn a nemzet lelkére egy nagy egyéniség nemes idealismusának még hatnia lehetett; és nem az apát abba a korba, a mely inkább diplomatisálást, taktikázást és transzигálást kívánt.

A jövő történetírója Tisza Istvánban nemcsak családjának, hanem fajának, osztályának és felekezetének is tipikus képviselőjét fogja megrajzolni. A nyugodt, egyensúlyozott, derült józan alföldi magyarságát. A magyar birtokos nemesi osztály és a magyar calvinismus tipikus megtestesítőjét.

Lelke az alföldi magyarság lelkéből való. Azzal érezte magát egynek; annak a népét szerette s értékelte végtelenül. Ez alföldi magyarság józan iudiciumára tartott oly sokat

népének művelődésétől s helyes irányba fordulásától várta a jobb jövődőt.

Az ideális magyar földesúr szeretetével, együttérzésével volt a nép iránt; a nagyváros népét sem nem értette, sem nem értékelte. Kosmopolitikus, félművelt, hitetlen, kiforratlan elemeivel nem tudott rokonszenvezni. Mindvégig annak a magyar nemesi osztálynak tipikus képviselője volt, a mely a harminczas és negyvenes évek nemes altruismusával eltelve küzdött nagy ideális célokért; s a melynek lehanyatlásával pari passu hanyatlott Magyarország. Ebben az osztályban Tisza István a régi ideális tradícióknak elszigetelten élő és küzdő képviselője volt.

Erős calvinismusa egyéniségének ép oly integrans része. A formák iránti érzéketlenségtől a végletekig menő őszinteség, nyíltság szeretetéig; a hajthatatlanságtól és puritanismustól a praedestinatio világnézetig.

Mindezen hatások — a faj, az osztály, a felekezet, a családi vonások hatásai — adják azt az anyagot, a melyből egy nagy ész erős öntudatával, vasfegyelemmel és vasakarattal formálódik egy nagy egyéniség, mely hivatva van országának és uralkodója egész birodalmának sorsát irányítani. S vezetni azt világtörténelmi jelentőségű megpróbáltatások végzetteljes napjaiban.

Ez az így kialakult egyéniség problémája. (Problema, a melyet oly kevéssé tudtak és oly kevéssé akartak megérteni.) S a mely, mint minden nagy lélek problémája, ezer és ezer finom szálból szőtt szövet, melynek a gyűlölet nem látta és nem akarta meglátni az árnyalatait.

Sokszor mondták Tisza Istvánt középkori embernek, a ki a modern kort nem értette meg. Ez a mondás így képtelenség. De a kor modernjeinek jóhiszeműi ösztönszerűleg helyesen éreztek meg itt valami, tőlük idegen vonást.

Tisza István régi ember volt. Nem eszméiben, hanem érzelmeiben conservatív. Nagyon jól ismerte a kor mozgató eszméit, culturáját, — szükségleteit lelkiismeretesen tanulmányozta. Erős esze behatolt a kor tudományos és politikai gondolkodásába, s annak irányzatával tisztába jött. De dogmatikus természet volt. A kérdések bizonyos sora előtte nem volt problema.

Traditióból vette át, mint magától értetődőt. Gondolatvilágának rétege ssége, mely egyensúlyozott lelkével oly ellentétben volt, épen innen eredt. Különböző hatásos idők különböző rétegeket hagytak maguk után; összhangba hozva egy erős elme compræhensiv ereje által, de nélkülözve az érzelmi egységet.

Eredményeket, elveket, intézményeket így vett a multból át. Apja pártját és némely oly politikai módszerét, mely egyéniségével oly kevéssé egyezett. Apja egyéniségének puritanismusa tiszteletre méltóvá tett előtte mindent, a mi tőle eredt. Oly pártpolitikai eszközöket is, a melyektől rigorositása másként elfordult volna. Oly egyéneket is, kikkel szemben egyébként súlyos ellenszenvet kellett volna éreznie. Positív természete az intézmények és módszerek egész sorát mint adott értékeket tekintett, a melyek helyességének vagy helytelenségének kérdése nem is problema. Nem hogy elutasította volna magától e gondolatot, de azt hiszem, előtte fel sem merült.

A választási visszaélések rendkívüli erkölcstelenségét — bár a többi párt választási harcának módja ép oly erkölcstelen volt — soha más okból eltérni nem tudta volna. Számító politikus szemében a végzetes veszélyek, a melyeket közjogi és nemzetiségi szempontból így lehetett csak elhárítani, talán eléggé igazolták volna ezen eszközöket. Széchenyi István vagy Bismarck habozás nélkül nyult volna hozzájuk. De Deák Ferencz erre nem lett volna képes. Ha az 1843-iki országgyűlés meddőségének az volt is az oka, hogy Deák ebben hajthatatlannak bizonyult: Deák későbbi intact tekintélye is — és minden, a mi ez által teremthető volt — ezen a magatartásán alapult.

Épen ezért természetes volt, hogy az ország egy része nem tudott Tisza Istvánnal hinni abban az erkölcsi rigorositásban, mely ily visszaélésektől vissza nem riadt, s ellenfelei a velük szemben megnyilatkozó erkölcsi szigor ellen fellázadtak. Pedig ez az erkölcsi szigor igazán őszinte volt, becsületesen alkalmazta mindig önmagával szemben is. De az a politikai párt és rendszer, a melyet öröklött, nem volt összhangban vele.

Ezekben az öröklött értékelésekben volt csupán csak iga-

zán conservativ. Úgy, a mint a magyar paraszt conservativ minden szokásában, erkölcsében, s az élet minden dolgának öröklött értékelési módjában. A hogy az alföldi magyar paraszt magát az 1848-iki év radicalismusát is conserválta s megváltozott viszonyok között is sokáig megtartotta. A hogy a republicanus Kossuthnak fiához a dynastikus ember hűségével és vakságával ragaszkodott.

A magyar faj ösztöneinek és érzéseinek ez a conservativismusa, ez a legnemesebb értelemben vett földhözragadtsága -- mint az angolnál -- e faj életerejének ép egyik titka. A gyökértelen individuumok modern typusa a magyar faj lelkétől idegen. Vidékének, családjának, felekezetének, fájának typikus képviselője volt minden erősebb egyénisége. Tradíciókban, öröklött értékelésekben mélyen gyökerező. És az ily egyéniség ép úgy nem lehet egyöntetű, mint például a történelmi alkotmányok. A mult a jelennek integráns része s annak minden részében érezteti nyomát.

Ilyen értelemben, ösztönei, érzelmei szerint volt Tisza István conservativ. Ebből eredt, hogy mint a magyarság nagy része, megőrizte egy elmúlt korszak liberalis és demokratikus ábrándjait.

Conservativ volt abban is, hogy a hit embere volt.

Elsősorban a vallásos hité. Nem azé, mely dogmákban, hanem azé, mely a szivekben és tettekben nyilatkozik. A prædestinatio nem dogmája, hanem világnézlete volt. A mikor a harctérre ment, a mikor — éveken át — orgyilkosok golyói fenyegették, súlyos politikai crisisek idegrázó válságai között, a félreismerés és a gyűlölet tombolásai közepett: nyugodt egyensúlyában, derült világnézetében ez tartotta meg. Ez a világnézet, a mely Orániai Vilmosnak s annyi nagy egyéniségnek fenntartó lelke volt, az ő mindig optimista lelkének békéjét mindig megőrizte. Az angol puritanismus sötét, komor érzésvilága előtte idegen volt. Az életöröm jogának e megtagadása, a világfájdalomnak e keserősége az ő egyéniségétől idegen. Erejének és kötelességteljesítésének boldog tudatában diadalmas harczosként járta az élet útját, mindig leverve ellenfelét s, mindig csak a sors keze által veretve le.

Politikája bukásának az idejében is a prædestinatio hite tartotta fenn. Sokszor és sokan hallottuk ezt a felfogását. Teljesíteni azt, a mit a kötelesség parancsol, mindent feláldozni érte, ha kell; és azután nyugodtan, bizó hittel várni és tűrni, a mit a Gondviselés hoz. Ez volt felfogása. A kik komor, sötét puritánnak hiszik, nem ismerik azt a bizó hitet, a mely minden balsorsban a Gondviselésnek czél-tudatos és jóra vezérlő kezét véli láthatni. A kinek megadott ez a legnagyobb optimismus, az a sors csapásaival szemben sérthetetlen. És csak ez az erős vallásos hit tehette képessé még ezt az erős férfit is, hogy a magánéletnek és a közéletnek annyi súlyos csapását úgy viselje. Élete végéig megőrizte ezt a hitet, s lelkének csodálatos frissességét és derűjét. Tisza István a hívő ember typusa volt. Nem csak vallásos értelemben. Hitt az eszmékben. Hitt az emberekben is. Egyéniségének és hibáinak nagysága egyaránt ebből ered, vagy ebben nyilatkozik.

Egészen sajátságos, szinte páratlan jelenség ez, az emberismeretnek azon hiánya, a mely jellemezte. Ilyen egyéniségnél valóban probléma.

Az emberismeret bizonyára ritka. Teljes emberismeret nincs is és nem is lehetséges. De a nagy államférfiak rendszeren bírnak e tulajdonsággal. Hogyan lehetséges, hogy ez a tisztán látó erős ész nem látta, a mit annyi kisebbek megláttak?

Az emberismeret hiánya legtöbbször az ítélőképesség vagy a jellem gyengeségéből vagy labilitásából ered. Gyöngé judicium hibásan, ingadozó jellem változékonyan ítéli meg az embereket; labilis egyéniségben hol az ész, hol a képzelet benyomásai uralkodnak. Gyöngé judicium gyakran nem lát meg hibákat s ezért idealistának játssza magát; mintha az ítélőképesség hiánya erkölcsi nagyságot jelentene. Ingadozó jellemek napról-napra változó képet alkotnak embertársaikról, önző érdekeik vagy hangulataik szerint, és az új képet jobbnak s változékonyaságukat haladásnak hiszik. Labilis egyéniségek külső ok nélkül változtatják az ítéleteiket, s az állandó meggyőződés emberében konokságot és elfogultságot látnak. Ilyen esetekben természetes az emberismeret-hiány. De Tisza

Istvánban természetes, világos nagy ész erős jellemmel párosult, mely a labilitást nem ismerte soha. Ezért volt oly csodálatos a nála mutatkozó emberismerethiány.

Hogyan volt ez lehetséges?

E probléma vizsgálata a jelen tanulmány legfőbb feladata. Mert ez a kérdés lesz a jövő történetírók szempontjából a legfontosabb.

Azt, hogy Tisza István nagy államfértői tehetség volt, el fogja mindenkik ismerni, elismerték még életében ellenségei is. Azt, hogy nagy egyéniség volt, érezték életében is. De a politikai életben oly végtelenül fontos emberismeret hiánya probléma fog maradni s a jövő irányzatos jellemzői tehetsége vagy egyénisége rovására fognak keresni magyarázatot.

Ezért szükséges, hogy azok, a kik ismerték, igyekezzenek megadni a tárgyilagos magyarázatot. Azt, a mely sem a gyűlölet, sem a szeretet elfogultságát ki nem elégíti, de a mely megállapítani igyekszik a tiszta igazságot.

Az emberismeretnek vagy hiányának a problémája mélyen levezet az illető egyéniségének legmélyebb gyökereihez. E kérdés vizsgálata rendre az egész mentalitás és jellem vizsgálatához vezet s megoldása az egész egyéniség problémájának megoldása.

Ezekhez járulni egy pár vonással e sorok feladata.

E gyökerekre rámutatni, ez eredetre rávilágítani, hozzájárulni egy probléma megoldásához, mely a történetíró szemében legnehezebben lesz megoldható: ennyi feladatom.

Nagyon egyszerű, nagyon primitív az a magyarázat, a mely a Tisza István emberismerethiányát az elfogultság vádjával vagy a jóság mentségével magyarázza csupán.

Hiszen van benne része az elfogultságnak, van benne része a jóságnak is; de a kérdés sokkal bonyolultabb természetű. Az árnyalatok egész sora mutatkozik itt, s mint minden nagy lélektani problémánál, az árnyalatokban van a lényeg. Ezeknek megértéséhez szükséges a kérdés részletes analysise.

Pascal megkülönbözteti a geometriai elmét a finom elmétől (esprit de finesse), Renan pedig a finom elmét az erős

elmétől. És azt mondja, hogy e két tulajdonság egymást rendszeren kizárja. Ez a distinctio egy finom elme distinguálása s a hozzá fűzött megállapítás az adott esetben tényleg igazolódik. De valójában a legnagyobbaknál az elme ereje és finomsága egyaránt megvan; és éppen finomságában van legnagyobb ereje.

Napoleont vagy Bismarckot eszük csodálatos finomságai tették képessé az inponderabilis tényezők teljes megértésére. Alkotásaik hatalmas ereje ezen alapul.

Mert az emberi lélek végtelen szövevényeiben hajszálnyi tévedések végzetes félreértésekre vezetnek; a léleknek egyetlen rezdülése katastróphális külső hatásokat idézhet elő.

Sokszor s mély érdeklődéssel hallgattam Tisza Istvánnak emberekről és dolgokról való vélekedéseit. Emberekről és dolgokról sokszor hallottam vitatkozni. Az államélet mély problémáiról, a diplomatia bonyolult kérdéseiről. És mindig arról győződtem meg, hogy Renannak annyiban mégis igaza van, hogy az elme ereje és finomsága csak a világtörténelem legnagyobbjainál nem összeférhetetlen.

Elméjének rendkívüli világossága, ereje, józansága mindig megkapott. Bonyolult álokoskodásokat sokszor egyetlen mondattal ketté vágott. Az apró finessekkel és érvekkel szemben gyakran egy mindent átfogó argumentummal leszámolt. Mindig eszembe jutott Mommsen egyik jellemzésének e prägnans szava: «Minden álokoskodással daczoló férfias logikája.»

Ez az elme csupa erő és logika; de az árnyalatok iránt többnyire érzéketlen. Phantasia nélküli erős logikus ész.

A képzelet — igaz — nem mindig s nem kizárólag segíthet emberismerethez. A Kossuth és Jókai képzelete impressionabilis ingatag jellemük s a judiciummal szemben való aránytalanságuk miatt nem adhatott emberismeretet. Viszont Tisza Kálmánt sceptikus kritikai eszének józansága, judiciumának érzelmeiktől befolyásolatlan stabilitása, képzelet nélkül is kitűnő emberismeretre képesítette a politikai élet ephemer küzdelmeiben. De a nemzeti nagy mozgalmak psychológiáját s ellenszereit nem tudta megéreztetni. A phantasiát intuitio nélkül megérteni, inventio nélkül ellensúlyozni lehetetlen.

A Tisza István emberismeret-hiányának a képzelet e hiánya volt egyik oka. A képzeleté, a mely mások lelki világába bele tudja képzelni magát s az irracionális tényezőket megérti. Tisza István soha sem érezte, hogy a közélet embere szinpadon áll; puritán egyénisége megvetett minden hatásvadászatot. Sohasem törődött vele, minőnek látszik valamely actiója vagy politikai gestusa s hogyan hat a kívül állókra. Abból a színészvérből, a mely Napoleont, Mirabeaut vagy Chathamet jellemezte, az ő puritán egyéniségében nem volt egy csepp sem. A képzelet embere azonban, ha nem hajlandó is játszani szerepet, azt mindig látja, hogy mely szó, mely tett, mely situatio, milyen hatással van a nézőkre. Bismarck élete e képességének számtalan bizonyosságait mutatja.

Tisza István a közéletben sohasem érezte magát szinpadon. A magánember pose nélküli egyszerűségét vitte oda. Azzal beszélt, a kivel éppen beszélni valója volt, azzal polemizált, a kinek valamely állítását nem helyeselte. A hiúságok, a látszatok iránt nem volt érzéke. Végzetes hiány oly korban, a melyben a rúgók fontossága oly óriási s a melyben a látszatok és hiúságok emberei csupán lelki rokonságuk által értik meg a decadens közélet lélektanát. Végzetes időszak, melyben e tulajdonságok uralkodnak, míg eljön az államférfi, a ki az emberi lélek minden húrján egyformán játszik s phantasiájával megérint oly érzéseket s hibákat is, a melyekben maga nem osztozik.

A phantasia hiánya Tisza Istvánban Deák Ferenczcel közös. Visszásnak s idegenszerűnek látszhatik a passivitas e nyugodt képviselőjének összehasonlítása a legactivabb politika képviselőjével; a végtelen nyugalom megtestesítőjeé a szenvedélyes harczoséval. De nem is a jellemek hasonlóságáról van szó — e tekintetben kettejük nagy idealismusában van csupán közös alap, — hanem eszüknek természetében. Nemcsak árnyalatok iránti érzék, hanem az inventio és intuitio hiányában is. Az inventio és intuitio hiánya a phantasia hiányából ered s bizonyos árnyalatok e nélkül nem érthetők. Ezek a qualitasok hiányoztak volt Deákban is.

Deák eszének e sajátosságai ejtették kétségbe — Kossuth ellen vívott küzdelmei közt — Széchenyit. A Széchenyi kép-

zeletének kialakító sugallata megérezte Kossuthban a forradalmi lélek embrióját. Árnyalatok iránt fogékony finom értelme a közhangulat helyesen indokolt jelszavaiban is megérezte azoknak a helyestől való — szemmel még alig látható — elhajlását. És inventiója utakat-módokat látott egész pályája folyamán, hogy tudjon alkotni ott, a hol Deáknak úgy látszott — lehetetlen.

Tisza István merevségének, hajthatatlanságának egyik oka az inventiónak Deákhhoz hasonló hiánya volt. Látta, — a mint mások nem látták — hogy a monarchia védképessége életérdek; érezte, hogy azt megteremteni kötelesség. Deák resignáltan félre állt volna; Széchenyi inventiója megtalálta volna a célravezető utat; Tisza István ment előre a legegyszerűsebb úton. Temperamentumbeli mély okokon kívül elméjük e természete formálta ekkép jellemüket.

Az tette merevvé, a mi Deákot passivvá: az inventio hiánya. A temperamentumok különbözősége miatt ugyanaz a vonás ilyen különbözőképen nyilatkozott. Az egyiknél az erőszak ilyen merevségében, a másiknál a jogi álláspont merevségében. Az egyiket quietismussal, a másikat makacssággal vádolták ezért; mintha az ember lelke nem ezer szálból volna szöve, a melyek szövevénye együtt alkotja egyéniségét.

A phantasia és a lelkiárnyalatok iránti érzék hiánya volt Tisza Istvánban az emberismeret hiányának egyik oka. Emberismeret — milyen óriás probléma! Mások mentalitását felismerni, mások lelkivilágába beleélni magát, megérezni az idegen egyéniség psychéjének minden árnyalatát, egy szóból vagy tekintetből megconstruálni egy lelkiállapotot, előre látni egy situationnak egy egyéniségre való lelki hatásait: minő óriási nehézségekbe ütköző feladat. Az elme és jellem milyen sajátos tulajdonságai szükségesek s a tulajdonságok milyen sajátos aránya és egyensúlya. És minő óriásivá nőnek e nehézségek a hatalom embere számára, a ki előtt majd mindenki szerepet játszik. Milyen nehéz különösen tisztán látnia annak, a kinek egyénisége a vele szemben állóra — a hatalom mellett — a nagy ész és a lenyűgöző akarat kettős prestige-ével nehezül.

Ily helyzetekben a phantasia és az intuitio nyújthat

támogatást. A phantasia, a mely a mások helyzetébe, egyéniségébe, pillanatnyi hangulatába bele tudja élni magát. Az intuitio, a mely a lélek egy villanásából megérti annak mélységeit. A melyek erejéből egy Széchenyi megérzi a Kossuth egyéniségének forradalmi voltát, már akkor, a mikor az még magában Kossuthban is csak öntudatlanul él. A melyek erejével egy Bismarck távol nemzetek mentalitásába csalhatatlan ösztönnel betekint.

Az emberismeret másik alapja: a lelki árnyalatok iránti érzék teljessége lehet. Az a lelki dispositio, a mely nem moralisál, mikor psychologisál; s az a képesség, a mely az árnyalatok végtelen jelentőségű finomságait megérzi. Nem csak jó és rossz emberek vannak. A jó és rossz tulajdonságok csodálatosan bonyolult szövevénye teszi az ember lelkét. És a mikor vizsgáljuk, nem a moralista szigorú vagy a szerető ember elnéző értékelése, hanem a természetvizsgáló objectiv megállapításai szempontjából kell néznünk mindent. Jó és rossz tulajdonságainknak gyakran ugyanegy gyökere van; ugyanegy körülményből vagy tulajdonságból gyakran a legkülönbözőbb tettek sarjadznak. Ugyanaz a lélek annyszor annyi különböző színben mutatkozik, váltakozik az időkkel és körülményekkel a nap érdeke s hangulata szerint.

Annak, a mit Tisza Istvánban elfogultságnak mondtak, elfogultságnak barátai és ellenségei iránt — részben a fent elmondottakban rejtett az oka. Nem a jellem valamely fogyatkozásában, hanem részben értelme természetében.

De megvoltak okai jellemében s élete körülményeiben is. Megvoltak jellemében. Csakhogy nem oly primitiv okokból, a hogy ellenségei hirdetik, a kik a fennebbi hibába esve moralisálva psychologisálnak, a nélkül, hogy meg volna az a mentségük, a mi Tisza Istvánnak: egy absolut erejű, moralis alapon épült egész egyéniség.

Dogmatikus természet volt. Ez nem csak gondolkozásmódot, hanem jellemvonást is jelent. Mindig az volt a benyomásom, hogy a jó embereivel szemben való skepsist szinte bűnnek tartotta. Az ő lelkétől egészen idegen volt az a kritikai nézés; a skepsis jellemzi az emberekkel szemben a Bismarckokat és Széchenyiket. Nem bizalmatlanság. Ez

érzelmi dispositio volna csupán. Hanem bizonyos skepsis az érzelmeink által nyert impressiókkal szemben. E kritikai irány nélkül hiába minden tapasztalás. Mert az nem igaz, hogy a tények beszélnek. A tények csak felelnek azoknak, a kik kérdik s a kik meghallgatják feleletüket.

Embertársaink tettei magukban nem nyújtják egyéniségük képét. Az emberi természet vizsgálata nyilván mutatja, hogy egyforma tettek milyen különböző motivumokból eredhetnek. És ennek folytán valamely tettnek különböző motivumokat tulajdonítunk érzésünk, felfogásunk, egyéniségünk szerint. A ki kritika nélkül, skepsis nélkül — nem az emberekben, hanem az érzelmek tisztánlátásában való kétkedés nélkül — nézi az embereket, azok tetteit — legnyilvánvalóbban jellemző tetteit is, — a maga subjectivitása és nem a való tényállás szerint fogja megítélni és így végletes esetek kivételével — maguk a tények sem fogják megczáfolni, néha még meg is fogják erősíteni subjectiv ítéletét.

Ez a subjectivitás — bár egyként megtévesztő — egyéniség szerint különböző. Nobilis, erős, nagy lelkekben feltétlen bizalomként; csalódott, gyanakvó, vagy gyöngé lelkekben bizalmatlanság formájában nyilatkozik.

A Tisza István nagy lelkében mindig a bizalom érzése uralkodott. Ellenfeleivel szemben is gyakran, — taktikai hibáinak egy része innen ered, — azokkal szemben mindig, a kikhez közel állott.

Ez emberismeret hiánya jellemzi számos polémiáját, melyeknek polémikus erejét s epigrammatikus élet tárgyi igazsága gyakran csak fokozta. Aránytalanul volt az igazság híve, a kis igazságoké ép úgy, mint a nagyoké — kimondásuk consequentiáitól függetlenül s azokat gyakran nem látva meg. Van ebben része kétségkívül a harczos temperamentumának, s a küzdelem psychológiája eléggé megmagyarázza. De azok, a kik ebben csak hibát látnak, feledik, hogy az a nagy productiv erő, a mely nagysága volt, ugyanezekben a tulajdonságokban gyökerezett.

Jellemző, hogy gyakran ép kevésbbé sértő passusoknál tört ki beszéde ellen a felzúdulás. Jele, hogy polémiájának nem formája, hanem tartalma vágott az elevebe. Kétség-

kívül. De taktikai szempontból ép ez volt a hiba. Egy idealista közéletben, vagy egy népszerű ügy szolgálatában ez is csak növelte volna prestigeét. Az adott viszonyok között fokozta az ellentéteket.

Harczos temperamentuma is sugallta ezt a harczmodort s igazságának sértett érzete. De mindig volt benne, sokszor szinte csak a tudat alatt, valami az igazság meggyőző erejéről táplált feltétlen hitéből. Az emberi szenvedélyek természete azonban viharos időkben ezzel az erővel szemben áll. Decadens időkben pedig az egyéni hiúságnak — mindig rendkívüli fontosságú — jelentősége elsőrendű ellenható tényezővé emelkedik.

Tisza Istvánban nem volt hiúság. Ez is egyik ok, hogy a hiúság psychológiáját nem ismerte. Egyik erejéből támadt itt ismét — részben — egyik gyengesége.

A mint mindig hajlandó volt bizonyos fokig nagyobbra taksálni ellenségei hiúságánál azok igazságérzetét: úgy volt hajlandó mindenki mást általában, minden skepsis eltolásával — optimistikusan itélni meg.

Azt írja Bismarck egyik levelében, hogy az ő szívéhez nagyon nehéz hozzá férkőzni — «Bőrömtől a szívemig nagyon hosszú az út» — s hogy ő az idegeneket a természetvizsgáló kíváncsiságával és tárgyilagosságával szokta tanulmányozni. Ugyanígy volt vele Széchenyi. Számára probléma volt minden ember. Hypothesiseket állított fel lényük magyarázatára; próbákat tett, kísérletezett velük.

Tisza Istvánnál nem így volt. Az ő lelke is zárkózott volt, mint Bismarcké; de csak a kijárat volt zárva, nem bejárata. Érzései révén mindig könnyen volt megközelíthető. Azért tudták gyakran kevésbé értékes emberek is megközelíteni. Mindig az a benyomásom volt, hogy annak az érzésnek az értéke szerint becsülte az embereket, a melyre azok appelláltak, de a mely ő bennük nem volt meg. Az ő lelkében ez érzés impressiója az illető képével s egyéniségének impressiójával összevegyült.

E subjectivitás egyik oka Tisza István egyéniségének gyökeréhez vezet. Az érzés rendkívüli mélysége s melegsége ez, melyet annyian és annyszor ismertek félre. Az érzések

az a rendkívüli mélysége és melegsége, a mely a nagy egyéniségekben a jellem keménységével s az érzés zárkózottságával annyira összefér. A mely nyilatkozik Bismarck leveleiben, Széchenyi naplójában, bámulatára nemzetüknek, mely nem ismerte őket, csak pánczélosan a fórumon. De a Bismarck melegségéből hiányzik az az odaadás, a mely az ő tiszta, de egocentrikus egyéniségével összeférhetetlen. Csak Széchenyi-ben látjuk még ezt a gyöngédséggel és odaadással párosult szeretetet; de a Széchenyi nagy egyénisége beteg, disharmónikus, ellentmondásokkal teljes. Nem úgy Tisza Istvánnál.

Soha oly tökéletesen férfias egyéniségben oly nőiesen lágy, finom és gyengéd érzést oly harmóniában és egyensúlyban nem tapasztaltam.

A kik ezt nem tudják, azok csak a pánczélos harczost látták, de az embert nem ismerték.

Láttam azok közt, a kiket szeretett.

Olvastam számos, családja tagjaihoz intézett levelét. Kis unokahúgához, kicsiny unokáihoz írott leveleit. E gyermekekhez intézett leveleiben gyengéd nagy lelke a maga teljességében nyilatkozik. Játékos humor csillan meg azok mindeikében; de az egészen átvonul írójuknak mindig mély erkölcsi komolysága. E nőiesen gyengéd, gyermeteg, naiv sorokban is mindig a maga egész keménységében csendül meg a kötelesség szava és hajthatatlan rigorositással és következetességgel tér vissza mindig annak motivuma. Éveken át folyik szakadatlanul (gr. Bethlen Etelkével) e levelezés. Utazásokról, parlamenti küzdelmekből, a harcztérről is. Mindig lelki közösségben velük együtt élve át kicsiny lelkük összes élményeit s közölve a magáéból azokat, a miket megérthettek. A természet szépségeinek mélységes átérzése, a zene — különösen Beethoven — szépségeinek mélységes átérzése, sokszor csodálatosan eleven, színes, erőteljes szavakban nyilvánítva. És az alapmotívum mindig az erkölcsi parancs kathegorikus imperativusa, a mely nem úgy hat, mint másoknak adott tanács, hanem mint legbelső érzelmeinek csupán bizalmas nyilvánulása, s a mely mindig a belső lelki élmény melegségével nyilatkozik.

A psychologus csodálkozva áll meg e levelek előtt. A

kíméletlen harczos kemény, rideg, merev vonásai is egyszerre ellágyulnak. A fórum súlyos léptű férfia hogy otthon van a gyermekszobában s országok sorsán aggódó lelke hogy együtt él és érez velük!

Pedig e levelekben is épen az az egyéniség nyilatkozik, a mely magánéletében; és ott is ugyanaz, a ki a közéletben. Annak, a mit közéleti ellenségei szemére vetettek, — s a mit oly sokan és annyira nem értettek — itt is láthatjuk nyitját.

Az a keménység, a mely egyéniségét jellemezte, az a hajthatatlan rigorositás, a melytől ellenségei úgy féltek, egyéniségének tökéletes férfiassága mellett épen az erkölcsi szigorból eredt, melyet magával szemben is ép úgy alkalmazott s mely ép oly kemény volt azokkal szemben is, a kiket csodálatosan mély és lágy gyengédségének melegével vett körül.

Az érzésnek ez a domináló ereje, egyéniségének egyik legjellemzőbb vonása volt egyike azon tényezőknek, a melyek gyakran megtévesztették az emberekről való ítéletét. A gyűlölet nem, de igen a szeretet. Gyűlöletet ellenségei iránt soha nála nem tapasztaltam. Kíméletlenül éles harczos természetnél alig tapasztalható vonás. Ellenségei képességeiről sokszor hallottam gyakran túlzóan is elismerő véleményt; kritikája mindig magatartásuk ellen irányult csupán. Ebben a legnagyobb élességgel az elfogulatlan utókor ítéljen, hogy vajjon igazságtalanul-e. De a gyűlöletnek sohasem láttam nyomát. Mindig kész volt az élet-halál harczra; és mindig kész volt a teljes békülésre; úgy a hogy az ő meggyőződése szerint kötelessége parancsolta. A Bismarck gyűlölködésének diabolikus tüze, ember-megvetése az ő lelkétől idegen. Ez a gyűlölet néha elhomályosítani látszik a Bismarck tekintetét Goresakov, Goltz, Arnim megítélésében. De itt is talán csak sötétebbre festi az árnyakat s a fényt csak kevésbé értékeli. Erősebb akaraton, lángolóbb phantasián alig uralkodott valaha kevésbé subjectivitás.

Tisza Istvánban ez uralkodó vonás. Olyan erősen subjectiv volt mindenben, a mi érzését érintette, hogy a saját erős egyénisége impressióira mindig rányomta a maga jellegét.

Természetes ez a subjectivitás a politikai actio emberénél. Hiszen az attól távol álló erős egyéniségekben is oly

gyakori. A Byron erős lelke korlátlanul áradt ki medréből, előntve mindent maga körül. Erős alanyiséga lehetetlenné tesz minden psychológiát; alakjaiban ismét csak lelke tükröződik.

Mennyivel természetesebb e subjectivitás annál, a kinél a politikai actio még inkább uralkodóvá tette az egyéniséget s még inkább rászoktatta, hogy a saját egyéniségén keresztül lásson — az által színezve — embereket és dolgokat.

És ez csak félig volt ő nála tévedés. Mert a ki az ő erős egyénisége sodrába jutott, rendesen megérezte annak hatásait.

Nagy prestige-e, kemény akarata, suggestiv erkölcsi ereje igazán gyakran átalakították azt, a kivel beszélt. Nem mind hypokrisis volt az, nem mind érdek vagy félelem-szülte tetetés. Igazán hatott rájuk s — abban a pillanatban — igazán úgy éreztek. De ez a hatás elmúlt s az egyéniségek természete ismét visszanyerte jogát. És a körülmények állandó hatása is, s ugyanaz a gyengeség, a mely az ő hatását előmozdította, tette lehetővé annak elhalványulását.

Az erős emberrel szemben a gyengék mindig képmutatók. Erejük arányában módosul pillanatokra a szembeszállóknak érzése s gondolkodása s csökken őszintesége. A mező minden kalásza lehajlik a rajta végig zúgó nyomás alatt — és azután ismét kiegyenesül, mint azelőtt.

Az ész és jellem sajátosságainak csodálatos szövevényei adhatják meg az emberismeretet, vagy okozhatják annak hiányait. Egyéniségek szerint más és más okokból. Hibákból és erényekből egyaránt.

A skepsis, a kritikai gondolkozás pl. vajjon nem alapja-e az elfogulatlan, az előítélet nélküli tárgyilagosságnak? És az impressio tiszta objectivitása nélkül lehetséges-e helyes ítélet?

És mégis, gyakran ép maga a skepsis a tévedések forrása és gyakran bizonyos fajtájú objectivitás is csak gyengeség eredménye. Az abszolút bizalmatlanság oly naivítás, mint az abszolút bizalom. Ép oly kevésbé tárgyilagossá, ép úgy érzelmeken alapuló — s nem mindig a nemesebb érzelmeken. Van benne bizonyos kicsinyes félelem a megcsalatástól; önző érzés ez, bízó lelkek generosus odaadásától idegen.

És van az objektivitásnak is egy faja, mely érzéketlenségből ered. Nem felette, hanem alatta áll azoknak, kiktől ítélkezik; szenvedélyeik igazsága lelkét soha egy perczig nem mozgatja meg.

A benyomások, az árnyalatok iránti fogékonyság — mint physikailag — beteges is lehet. Más képességek rovására; az energiáéra leggyakrabban. Megbéníthatja, mint Hamlet tépelődése, magát a tetterőt. A Kemény Zsigmond lágy lelke tiszta objectivitással, végletekig finom árnyalataival veszi fel magába a dolgok képmását. Mint a viaszba, nyomódik a benyomás teljes pontossággal bele a lélekbe, mely puha mint a viasz. Nem hat a másik lélekre, csak érzi hatásait; nem transformál, csak reagál.

A benyomások elevensége, a finom árnyalatok megérzése és benyomásainak megóvása gyakran csupán a külső benyomásokra fogékonyabb természet tünete. E benyomások mélysége gyakran csak túlérzékenységnak, megóvásuk pedig — e mélységen kívül — csupán egy túlkevésse activ természetnek tünete.

Edzett, erős activ lelkek előtt az emberismeret ezen forrása nem lehet nyitva. Tisza Istvánban sem az emberismerethez vezető kvalitások, sem az ahhoz vezető hibák nem voltak meg. Erények és hibák, erők és gyengeségek az értelem és a jellem sajátosságai. Ezek szabják meg — mind együttvéve — az emberekről való vélekedéseit. A Tisza István emberismeret-hiánya is így számos forrásból ered. Az inventio, intuitio, phantasia hiányából is, igaz. Gondolkozásának dogmatikus természetéből is kétségtelenül. De erős akarata és nagy erkölcsi ereje suggestiv hatásából is: az optikai csalódásokból, a melyeket szükségkép elő kellett annak idéznie. Gondolkozásának dogmatismusa bizó lelkének nobilitásával szövődött össze azzá az optimismussá, a mely őt jellemezte.

Az az erély is, a melyet sokan mint csak szinte physikai kvalitást próbáltak feltüntetni, egy harcra termett, kemény férfias természet physikai alapjain kívül több más okban gyökerezik. Egyik alapja az a roppant erkölcsi erő, a mely neki mindig azt parancsolta, hogy a legkétségbeej-

több helyzetekben, a legnagyobb kockázatásokkal szemben is, erejének minden összeszedésével menjen a küzdelembe. Ezt a kötelességet — erőnknek minden összeszedését és latba vetését egy nagy cél érdekében — mindig is hangsúlyozta. Óriási erélyének erkölcsi alapja ebben rejlett. Másik alapja ép optimismusa volt.

Ez az optimismus nem csak az emberek, hanem a dolgok megítélésében is mutatkozott. Ennek két oka volt: egy tévedés és egy tapasztalás. Származott abból az okból is, hogy az uralkodót s pártját és munkatársait tulságosan optimistikusan értékelte. De abból a tapasztalásból is, hogy sok, a mit mások lehetetlennek tartottak, az ő közbelépése folytán lehetségesnek bizonyult.

Ez a nagy optimismus gyengesége és ereje volt. Ítéletét megtévesztette, de megnövelte erejét.

Az a nagy energia, a mely egyéniségének legjellemzőbb vonása maradt, részben ebben gyökerezett; viszont maga az optimismus is részben erélye öntudatlan kifolyása volt. Mert nem az a vak optimismus ez, a mely nem lát, mert nem bír látni. Nem is a könnyű vérűek optimizmusa, a mely önszeretetből hunyja be a szemét. Erős esze, mélységes idealismusa mind a kettőt kizárta.

Az az optimismus ez, a mely kötelességének érzi, hogy a küzdelemre összeszedje minden erejét s a mely ösztönszerűleg félre lők mindent, a mi lelki erejét megbéníthatja. A mely küzd minden kétely ellen, a mi gyengeségre vezet — s e gyáva kételytől való félelmében gyakran magukban a világosan szóló tényekben is kételkedik.

Hiba a concepciónban, de erő az actióban. Nehéz elkerülhetetlen harcokban, megpróbáltatásokban pótolhatatlan abban a kit lelkesít — lelkének ruganyosságát mindig épen megőrző erő.

Mert oly csodálatos az emberi lélek alkotása, hogy a hibák erényekké és erények hibákká változnak csupán arányaiknak folytán; s a mi egyik oldalról hiba, gyakran a másik oldalról erény.

A Tisza István egyénisége egy érzései által aránytalanul befolyásolt nagy elme által irányított concentrikus akarat

hatalmas alkotása, melynek uralkodó vonása a mindent domináló intensív erkölcsi erő.

Minden öntudatos erős egyéniség egy koncentrikus, harmonikus egész.

Az ember egyénisége ezer és ezer motivumból szövődik össze. Belső és külső impressióiból folyton alakul. Impressionabilisabb természeteknél kiszámíthatatlan disharmonikus és változó. A természet erői mintegy szabad játékot nyernek. Innen a romantikus irodalmaknak az ily lelkekben megérett mystikum iránti csodálata. Innen a phantasia által impressionált egyéniségek nagy hatásának is egyik oka.

Voltak azonban átöröklött irrationalis elemei e léleknek, melyeknek — s a melyek disharmonikus voltának — nem birt világos tudatával. És ez öntudatát és az általa vezetett akaratot az érzés erősen dominálta.

Ez az érzés azonban nem párosult képzelettel s nem oly ügyet szolgált, a mely a képzeletre hathatott. Az állam-raison és a felelősségérzet e fanatismusát a tömeg nem értette. A Tisza István nagy egyénisége nem hatott a tömegek képzeletére. Színpadiasság, kiszámítás, hatásvadászat távol volt nemcsak lelkétől. Nem kereste a népszerűséget; de kereste a súlyos kötelességeket. Harczait népszerű irányok ellen kellett harczolnia; győzelmei népszerű irányok bukásait jelentették. A tömeg nem tudott igazságos lenni iránta; minden képessége, minden erénye, akarat-ereje, kötelességtudása, kitartása népszerű irányok kudarcainak oka volt.

És a phantasia hiánya benne magában nem tudta híveiben azt a vak imádatot ébreszteni, a mit annyi méltatlan demagog tudott. Phantasiájuk, intuitiójuk erejével a Mirabeauk és Kossuthok a nemzet nagy érzéseit megértették s symbolumaivá váltak oly idealismusnak, melynek valódi átérzéséről tetteik nem tesznek tanúságot. Mert a phantasia, még érzés nélkül is, nagy érzések illúzióit kelti és nagy érzelmeket teremt. Mintha magának a természetnek mystikus erőit éreznök megnyilatkozni; sokszor érthetetlenül, s mindig kiszámíthatatlanul. Az irrationalis tényezők e szabad játéka az, a mi megkapó. Pedig nem fölény és nem érték az abból támadó kiszámíthatatlanság; egyszerűen csak az egyéni-

ségnek a hiánya. Egészen más természetű az erős öntudatu és akaratu emberek lelkének kialakulása. Az öntudat itt tiszta tükre az impressióknak; és az erős akarat megteremti a harmóniát.

A Tisza István öntudatos egyéniségét erős akarat formálta. Akaratának rúgója erős, ép, erkölcsi érzése volt. De a nagy egyéniségből hiányzott a phantasia — s a tömeg phantasiáját hidegen hagyta. Az a mély érzés, a mely őt vezette, ritkán tudott nyilvánulni; a hideg logika zárt formái mögött a tömeg azt nem érezte meg. Az az önfeláldozás, a melyet az általa szolgált ügy kívánt, sem a tárgyánál fogva, sem a nyilatkozásában nem volt képes a tömeg phantasiáját megihletni.

És míg a közélet színpadán annyian játszták az idealismust és a hősiességet, ez az igazi idealista és hős félre ismerve élt és halt meg.

Tisza képét még elhomályosítja a vak gyűlölet és a vak szeretet. De az idő múlik. Szeretet és gyűlölet elmúlnak; s a mely szeretett s gyűlölt, elmúlik e feledésre oly méltó nemzedék. Eljön az új nemzedék és eljön annak igazságot adó ítélete és megsemmisíti a gyűlölet sugallta ítéletet.

Későn eljövő igazságszolgáltatás . . .

Az a nemes szív, a mely elporlad ottan örök álmának nyugalmaiban, meg nem hallja azt. A keserűségnek, a félreismertetésnek annyi éveit vissza nem adja semmi sem. Küzdve és félreértve egy hosszú életen át, annyi nemes törekvéssel, oly tiszta idealismussal és oly odaadással; leterítve gyáva gyilkosok golyóitól, megvádolva a gyűlölködők által még sirjában is. Annyi igazságtalanságot, annyi méltatlanságot, annyi félreismertetést kiegyenlíthet-e a történelem e későn jövő ítélete? Az elfogulatlan utódok szerető emlékezését megérezheti-e az a por?

A halottnak nem adhatnak már semmit az élők; a holók vannak, oda a mi szavunk el nem hallszik. A halott adhat az élőknek.

Példát és igazságot. Erős, nagy egyéniségének példáját, melynek jutalma önmagában volt. Önmagában, erős bizó lelkének egyensúlyában, kötelessége teljesítésének nyugodt

tudatában. Tévedt, vagy nem tévedt, a hogy Isten látnia engedte az utat, ment, ment rajta, mint igaz ügyének erős bizalommal teljes harczosa. Hittel, bizalommal. Harmoniájában egy isteni világrendnek; s lelke parancsaival harmoniában. Csapásokon, küzdelmeken, szenvedéseken, annyi kálvárián át, melyekben tiszta idealismusa mindig fenntartotta erős lelke egyensúlyát.

Így élt és így halt meg.

Utolsó napjaig szilárd, bizó hittel.

S a sors, mely élteben annyszor üldözte, halálában jutalmazta meg. Meghalt, a mikor már nem volt többé érdemes élnie.

A mikor diadalmas ellenségeink Európaszerte mindenütt győzedelmeskedtek; a mikor a régi monarchia recsegve-ropogva hullott szét darabjaira; a mikor a nemzet maga is méltónak látszott a pusztulásra. Abból, a miben hitt, csak egyben nem csalódott: a Gondviselésben, melynek kegyelmét érezte azon a végzetes napon. — Nem az orgyilkosok fegyvere dördült el ottan, hanem magáé a forradalomé, a mely miután aláásta a társadalom rendjét és erkölceit, miután rendre elsorvasztotta lelkében a magyarság legszentebb hagyományainak tiszteletét, miután bomlásba vitte a hadsereget: még mindig igen erősnek érezte a régi rendet, a míg élt Tisza István.

Úgy halt meg, a hogy élt. Mint egy hős úgy esett el. Elszántan, hidegen, nyugodtan szembe nézve a méltatlan ellenfél golyóival.

Halála napján összeomlott a régi Magyarország . . .

* * *

Elmult harczoknak alkonyában, elhalványult eszmények, összetört remények közepett a nemzet élete folyik tovább. Remény kiújul, eszmény kivirul, s új eszményekért és új remények jegyében új küzdelem támad.

Nagyok kidőlnek; nemzedék letűnik; — a nemzet halhatatlan. Legyőzhetetlen lelkéből az élet örök ereje árad. Jövendőjébe vetett erős bizó hittel szenvedí ezeréves sorsának örök tragikumát.

Szétszaggatva, mint annyszor századok hosszú során át s

letiporva, mint ezeréves életének annyi keserű korszaka alatt; legyőzhetetlen reménységgel és törhetetlen hittel. Kezeit megkötötték, fegyverét elvették, földjét szétosztották. Nem tudják megölni, a míg lelke meg nem törik.

A Végzet próbára tette ismét a magyarságot, mint annyszor egy évezreden át. Próbára tette, hogy van-e lelke a nemzetnek és hogy a léleknek mennyi ereje van. Az élet függ ettől a próbától; és mert ettől függ, a nemzet élni fog.

Megverve, megtörve, megkötözve, e meggyötört nemzedék nem kérdi, hol van még Magyarország? A magyar lelkekben van és míg ott van, addig lehetséges feltámadás.

A nagy világdráma vészterhes nagy napjaiban, harcok és forradalmak korszakának közepén, változó szerencsék forgandó sorsú napjaiban, az a nemzet fog élni, a mely élni érdemes.

Csak Magyarország omlott össze; a magyar nemzet halhatatlan.

A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG JÖVŐJE.

A történetíró, ki ezeréves történetünk legválságosabb korszakának történetével foglalkozva a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életünkben közel három évtizede folyó nagy küzdelem jelenségeit vizsgálja, sajátságos képet lát kibontakozni. A nemzeti és nemzetellenes irány küzdelmének az októberi forradalomban befejezéshez jutott első phasisa egy vár ostromára emlékeztet, melynek védői — saját számszerű erejükben és a százados falakban bízva — vígan mulatoznak vagy nyugodtan alusznak ágyaikban, mialatt a csekély számú, de fegyelmezett és leleményes ostromló sereg minden elképzelhető eszközzel rongálja a bevehetetlennek hitt, de már ingadozó falakat. A magyar államhatalom és társadalom három évtizeden át bámulatos nyugalommal és érzéketlenséggel szemlélte a történeti Magyarország és a nemzeti gondolat ellen intézett és szivós következetességgel megismételt, kezdetben burkolt, de később mind nyíltabbá és erőteljesebbé vált támadásokat. A nemzeti gondolat hívei a számban és súlyban csekélyebb, de szervezett erőkre támaszkodó ellenféllel szemben a teljes elzárkózás és merev negatív álláspontjára helyezkedtek. Félve az éles összeütközésektől s kissé tán meg is rendülve a nemzeti eszmébe vetett hitükben, kitértek a nyílt küzdelem elől, elmulasztották a nemzeti öntudat ébrentartását, a nemzeti erők megszervezését s a nemzeti culturfejlődés előmozdításának mindennél fontosabb feladatát.

A küzdelem második phasisa a nemzeti irány teljes bukásának, a nemzetellenes irány tökéletes diadalának képét tárja elénk. Az eredmény lesújtó volt, de nem végleges. A bukás és a destructív erők diadalának minden borzalma,

egy soha el nem vesztett háborúnak gyászos befejezése s az ellenséges megszállás megaláztatásai felrázták apathiájából a nemzetet, új életre ébresztették a szunnyadó nemzeti és faji öntudatot.

A küzdelem harmadik s remélhetőleg utolsó phasisa megváltozott erőviszonyokkal folyik. A nemzetellenes iránynak a bolsevik kormányrendszer désorganisatiójában tetőfokot ért romboló törekvései kiváltották reactiójukat. A faji és nemzeti megsemmisülés határáig vonszolt magyarság — kibontakozva a destructio pusztító öleléséből — magához tért s megértve az idők sorsdöntő jelentőségét, építő munkára készül. A nemzeti öntudatára ébredt magyar társadalom világosan látja és tudja, hogy fáját, nemzetét, hazáját csak energikus és tervszerű munkával mentheti meg. A borzasztó katasztropha százszorosan véste lelkünkbe a nagy gondolatot: Magyarország nem volt, hanem lesz! és mindnyájan tudjuk, hogy ez ige csak akkor válhatik testté, ha minden magyar Széchényiként fog dolgozni a jobb jövő előkészítésén.

S a munka mégsem indul. Inkább a habozás, ingadozás látszik erőt venni rajtunk; kételkedve, szinte tanácstalanul keressük az utat és irányt, melyen haladva, mely felé törekedve célhoz érhetünk. A keresztény nemzeti eszme mindent elhomályosító gondolatként vette át uralmát, de mintha hívői — az eszme és végső cél közösségén túl — képtelenek volnának egymás megértésére, egyirányú, közös munkálkodásra.

Közéletünkben s a politikai pártok és társadalmi szervezetek keretén belül is — bár ma még homályosan — két mereven ellentétes irány küzdelmét látjuk kibontakozni, melyek csak abban egyeznek, hogy a rombolás munkáját eltakarítani s jövőre lehetetlenné tenni igyekezzenek. Egyik oldalon a teljes restauratiót, a régihez való visszatérést, a mult intézményeinek visszaállítását és fenntartását hirdetik, mert a kortörténet tényeinek a történelemből jól ismert egyoldalú és subjectiv megítélésével a bajok egyedüli kútforrását az újításokban vélik felismerni. A másik oldalon — megszívlevve a mult tanulságait és keresve a destructiv erők diadalának mélyebben fekvő okait — a nemzeti erők újjászervezésének,

a fokozatos fejlődés elvén alapuló reform-munkának szükséges voltát hangoztatják; a restauratiót csupán a jog- és fejlődésbeli folytonosság biztosításának mértékéig kívánják megvalósítani.

A történelem kétségtelenül az utóbbi felfogásnak fog igazat adni. A teljes restauratio egyértelmű a fejlődés útjának keresztezésével, természetes folyamatának megszakításával és szükségszerűleg katastrophára vezet. Az elmúlt évtizedek politikájának legvégzetesebb tévedése éppen az volt, hogy elzárkózva az erők megszervezésének gondolatától és a fejlődés törvényeitől megkövetelt egészséges újításoktól, útját egyengettük a destructionnak. A nemzet-ellenes irány leghatalmasabb fegyvere a nemzeti erők szervezetiensége és az újításoktól való idegenkedésünk volt. Ez tette lehetővé, hogy maga részére sajátítsa ki a haladás és fejlődés eszméjét, meghódítsa vagy felhasználja a haladás és fokozatos fejlődés sok lelkes, de a destructiótól végső elemzésben egészen távol álló hívét s ezek segítségével diadalt arasson a nemzeti irányon.

A nemzeti erők megszervezésének szükségességét ma már mindnyáján felismertük s a történeti alapon álló fokozatos fejlődés törvényeinek megfelelő újítások szükséges voltát sem tagadhatjuk. Nagy és nehéz küzdelem előtt állunk. Nemzeti kulturánk jövő fejlődésének, népünk boldogulásának biztos alapjait kell felépítenünk. Állami, társadalmi, gazdasági és kulturális életünk minden terén energikus és következetes újjászervező és alkotó munkára van szükség. S e munkában hasznunkra kell fordítanunk a múlt minden jó és rossz tapasztalatát, hasznunkra kell fordítanunk a nemzeti irány ellen évtizedek óta következetesen és cél tudatosan vezetett sajtó-hadjárat és a nemzetellenes irány reform-kísérleteinek tanulságait is. Tagadhatatlan, hogy a nemzeti elvet támadó sajtó és a radikális-bolsevik reformerek «a régi rendszer bűneinek és hibáinak» szinte beteges kutatása és kipellengeezése közben nem egyszer tapintottak reá nemzeti kulturánk és közéletünk egy-egy igazán fájó és nehezen orvosolható sebére. Másrészt a nemzet-ellenes irány erőinek tudatos és ötletes megszervezésével, romboló reformjaik erélyes és

kíméletlen keresztülvitelével mesteri példát adtak a nemzeti erők megszervezéséhez és a reformok radicális megvalósításához. Végül az ő fennen hangoztatott reform-terveik és kísérleteik teljesen lerántották a leplet törekvéseik irányáról és igazi céljáról, feltárták azokat a kényes pontokat, melyekre küzdelmünkben legfőbb figyelmünket kell fordítanunk. Igyekeznünk kell e tanulságokat megszívlelni és értékesíteni. Ne dobjunk el egy reform-gondolatot se, mert az ellenfél netalán avval hivalkodott, de tartsunk távol magunktól minden oly eszmét, mely csupán látszólag szolgálja a haladást, lényegben azonban a nemzet-ellenes politikai propaganda eszköze. Óvakodjunk intézményeink — a destructio diadalra jutásában hibáik következtében részes — régi szervezetének és szellemének változatlan fenntartásától, de ne a mindenáron való újításnak, hazai fejlődésben szükséges előfeltételekkel nem rendelkező idegen intézmények átültetésének, a történeti értékek elpazarlásának és lerombolásának gondolata, hanem a történeti alapon nyugvó egészséges és fokozatos fejlődés eszméje vezessenek.

I.

A nemzeti cultura alapja és leglényegesebb része az egészséges, fejlődésre képes tudomány. A mult politikájának egyik nagy tévedése volt, hogy a tudományos szükségleteket fényűzési-czikkeknek minősítette s tudós-társadalmunknak végzetes hibája, hogy természetellenes elzárkózásával e felfogás kialakulását elősegítette, jogos voltát megerősítette. Kormányaink és társadalmunk — szórványos és egészen subjectiv természetű kísérleteket nem számítva — rideg szűkeklőséggel zárkóztak el az igazi tudományosság követelményeinek teljesítése elől. A tudományon takarítottuk meg, a mit másutt két kézzel szórva költöttünk el, nem gondolva meg, hogy ez a rosszul felfogott takarékoság a legeszelebbebb értékpazarlás, nemzeti cultur-értékeinknek bűnös elfecsérelése. Siránkoztunk a nemzet-ellenes destructio térhódításán, a nemzeti irányú tudományosság szervezetlenségén és tudományos intézményeink szem mellátható hanyatlásán, de semmit sem tettünk a destructio rombolásainak megakadá-

lyozására elsősorban hivatott nemzeti irányú tudomány fejlesztésére, intézményeinek kiépítésére. Evvel a könnyelmű politikával, evvel a bűnös közömbösséggel szakítanunk kell, ha nem veszítettük el a magyar nemzet történeti hivatásába vetett hitünket. A jövő Magyarorszáგában a tudományos munkának el kell végre foglalnia az őt megillető helyet, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvett Magyarország jövő boldogulásának, culturánk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása. Multunk is kötelez erre. Magyarország nemcsak azért volt a «keresztyénség pajzsa», s főképpen nem azért volt a nyugati civilisatio határbástyája, mert fiai karddal kezükben védték nyugat határait, hanem mert ezer éven át részese s kelet felé utolsó képviselője volt minden nyugatról kiinduló szellemi mozgalomnak — szemben a határain túl kezdődő keleti cultur-világgal.

Tudományosságunk teljes újjászervezésére s mindennek-előtt következetes és céltudatos tudománypolitikára van szükségünk. Tudománypolitikára, melynek célja a magyar tudomány jövő fejlődési alapjainak megvetése s e tudománynak nyugateurópai színvonalra emelése.

E nagy cél felé haladva, irányelvként kell szemünk előtt tartani a tiszta tudományos megismerés felé való törekvést, a tudománynak — mint a nemzeti cultura teljesen önálló s minden más cultur-tényezőtől független részének — öncélúságát.

A tudomány egyedüli célja a tünemények és jelenségek megismerése s az igazi tudóst egyesegyedül a megismerés, az igazságkeresés vágya vezeti. A tudományos megismerés eredményeinek gyakorlati alkalmazása kívül esik a tudományos munka körén. A hasznossági szempontok érvényesülése — akár a tudományos munkának gyakorlati céloktól való irányíttatásában, akár a tudomány művelőinek a gyakorlati életben, tehát a tudományos eredmények alkalmazásának functióiban való mértéktelen részvétele útján történik — szükségképpen a tudomány tisztaságának, eredményei megbízhatóságának rovására megy, mert korlátozza a tudóst feladataiban, az irányzatosságtól és elfogultságtól mentes

igazságkeresésben s végeredményben a tudományosság színvonalának sülyedésére vezet. E tétel igazságát bizonyítja a gyakorlati élet terére tévedt tudósok tudományos munkásságának hanyatló-tendentiája. Természetszerűleg következik ebből, hogy a tudomány fejlődőképessége érdekében annak műveléséből minden hasznossági, gyakorlati szempontot, az abszolút igazságkeresés megannyi akadályát ki kell küszöbölnünk.

A tudománynak *l'art pour l'art* művelését — noha e megállapítás első pillanatra paradoxonnak látszik — nemcsak a tiszta tudományosság, hanem a gyakorlati élet szempontjai is megkövetelik. A tudomány öncélúsága és függetlensége korántsem jelenti a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazhatóságának tagadását s ez alkalmazás, hasznosítás szükséges voltának kétségbevonását. Ellenkezőleg, az egészséges culturfejlődés egyik leglényegesebb előfeltétele a tudomány eredményeinek gyakorlati értékesítése. Ez az értékesítés, gyakorlati alkalmazás azonban nem a tudósok, hanem a gyakorlati szakemberek, politikusok és nem a tudomány, hanem a szakismeretek, az úgynevezett alkalmazott tudományok feladata. Ezeknek meghatározott, practikus célokat szolgáló, tehát subjectiv munkája azonban csakis akkor vezethet kielégítő eredményre, ha a hasznossági szempontokat mellőző tiszta tudomány objectív eredményeire támaszkodhatik. A XIX. és XX. század világraszóló technikai csodái, az orvostan bámulatos eredményei, a modern jogalkotás remekművei sohasem jöhettek volna létre a tiszta tudományosság igazságkereső apostolainak, a gyakorlati és hasznossági szempontoktól távol álló physikusok, chemikusok, biológusok és jogtudósok öncélú munkássága nélkül.

Tudományosságunk újjászervezésében és tudománypolitikánk irányításában — ismétlem — vezető gondolatként kell szemünk előtt tartani a tudomány öncélúságát, de egyben tudatosan kell törekednünk a magyar tudomány nemzeti jellegének megóvására és kidomborítására, a nemzeti gondolat teljes kifejtésére.

Sohasem szabad felednünk, hogy a nemzeti gondolat nem áll ellentétben a teljes tudományos objectivitással, a tudományos megismerésre való törekvés tisztaságával.

A tudománynak napjainkban oly fölényes biztossággal s mégis tévesen értelmezett nemzetközisége semmiesetre sem lehet egyértelmű a nemzettelenséggel, sőt nemzetellenességgel. Ellenkezőleg, a tudomány csak oly értelemben nemzetközi, mint az irodalom, képzőművészet, zene, vagy általában a cultura. Tárgya, módszere, eredményei és értékei nemzetköziek lévén, abszolút értelemben maga a tudomány is nemzetközi. De ez a nemzetközi tudomány a nemzeti tudományok különálló individuumainak összetétele, a minthogy a nemzeti tudomány is a tudós egyének individuális munkásságának eredője. S a mint az egyén tudományos munkásságának megvannak — a tudós munkásságát általában jellemző sajátosságain kívül — sajátos egyéni vonásai, úgy az egyes nemzetek tudományosságának is vannak minden más nemzet tudományosságában ismeretlen, sajátos nemzeti vonásai. A tudománynak ezek a nemzeti sajátosságai kifejezésre jutnak nemcsak a tudomány nemzeti irányában és szellemében, hanem a formában, sőt a módszerben is. E sajátosságok az individuális faji, nemzeti jellemnek, gondolkodásmódnak és eszmevilágnak, a faj és nemzet individuális culturájának kifejezői s megőrzésük, ápolásuk nemcsak a nemzeti culturának, hanem a nemzetközi tudományosságnak is érdeke.

A közismert anekdota a szellemes francziáról, kinek egy gondolatát a német legaprólékosabb részletekig kiterjedő alapossággal dolgozza ki, hogy alapot adjon egy, a kérdés lényegét szabatosan megvilágító angol áttekintő munkásságának, mindennél jobban jellemzi a speciális nemzeti sajátosságok termékenyítő hatását a tudományban. Nélkülük, egymásra való kölcsönhatásaik nélkül a tudomány sokkal lassúbb ütemben haladna előre. Egyesítésük épp oly lehetetlen, mint elpusztításuk; útját állja a történetileg kialakult nemzeti jellegek különfélesége. A német sohasem lesz képes el-sajátítani a francia szellemességét, a francia amannak alaposságát és pontosságát, mert nem egyezik természetükkel. Nincs tehát más mód, mint óvni, őrizni és a tudományban kölcsönösen felhasználni a nemzeti sajátosságokat.

A tudomány nemzeti irányú művelése azért is érdeke a nemzetközi tudományosságnak, mert — mint a tudomány-

ban vezető három nagy nemzet példája fényesen bizonyítja — állandó és folytonos munkásságra, igazán értékes és abszolút érvényű eredmények producálására csak az a tudomány képes, mely erős nemzeti, faji culturában gyökerezik, avval szervesen összefügg s magán viseli e cultura, a nemzeti vagy faji egyéniség bélyegét. Ez a tétel még a nemzeti elvet tagadó tudományra is talál, melynek legtöbb képviselője s mindenestre a legjelentősebbek a sémi fajból kerülnek ki. Nagy valószínűsége van annak a feltevésnek, hogy a tudomány elnemzetietlenítésében a nemzeti egységétől megfosztott, történeti és természeti talajától elvágott, nemzetközi életre kényszerült zsidóság keresi — bár egyéneiben nem mindig tudatosan — a faji és nemzeti culturája teljes kifejtéséhez vezető utat. E feltevés valószínűségén mit sem változtat a nemzetetlen tudomány néhány más fajbeli kiválósága, a minthogy a német, magyar vagy más tudományok nemzeti jellegét sem czáfolja néhány kiváló képviselőjének idegen — esetleg zsidó — származása. Ez csupán a faji és nemzeti culturák erős felszívó képességének bizonyítéka.

Nekünk mindenesetre meg kell óvnunk tudományoságunk nemzeti jellegét, mert a keresztény nemzeti culturából sarjadzott magyar tudomány csak addig lehet élet- és fejlődésképes, míg történeti alapján áll. Minden oly kísérlet és törekvés, mely a tudomány elnemzetietlenítésére irányul, helyesebben a történetileg kialakult magyar tudományosság helyébe egy culturfejlődésünkbe gyökeret nem eresztett, idegen, kosmopolita tudományt igyekszik átültetni, a fejlődés szilárd alapjait rombolja s eredménye csakis a tudományos munka csődje lehet. Ne tévesztessük meg magunkat a nemzetetlenek részéről oly gyönyörrel hangoztatott hamis elmélettől, mintha a mi culturánknak és tudományunknak nem volna meg a maguk sajátos nemzeti jellege. Sokszor halljuk intézményeink jellemzése közben, hogy azok alapjában német intézmények, egy kis francia vagy angol mázzal bevonva. Ez a látszat természetes következménye a tőlünk ezeréven át ismételten befogadott erősebb német és másodlagos francia-angol-olasz történeti culturhatásoknak. De ezek befogadása és értékesítése korántsem jelenti a magyar nemzeti jelleg hiányát, sőt

ellenkezőleg, éppen egy ilyen speciálisan magyar karakter és eszmevilág létezését bizonyítják, melynek egyik jellemző sajátossága az egészséges culturhatások befogadására való fogékonyság s a különböző, egymással gyakran ellentétes idegen nemzeti sajátosságok szerencsés egybeolvasztására való képesség.

Nemzeti tudományra van szükségünk oly értelemben, hogy ez a tudomány és művelőinek culturája a nemzeti életben gyökerezék, benne kifejezésre jussanak a magyar fajnak nemzeti sajátosságait tevő különleges tehetségei és eszmevilága s eredményeivel elsősorban a magyar nemzet és faj culturális haladását szolgálja. Természetesen a tudomány nemzeti irányát nem szabad azonosítanunk a gyermekes chauvin ideologia üres szölamaival.

Tudományosságunk újjászervezésének célját és irányelveit megismerve, tisztán látjuk az elvégzendő feladatokat is. A magyar tudományosság jövő fejlődésének legfontosabb előfeltételei: a tudósképzés ügyének rendezése, a tudományos pályának, más életpályák színvonalára emelése és egészséges, productiv munkára alkalmas tudományos élet teremtése. Tiszta tudományos szempontokból kiinduló selectióval, tudatosan kell kiválasztanunk, támogatnunk és tudósokká képeznünk a lelki dispositiójuk szerint tudós pályára hivatott tehetségeket. Biztosítanunk kell a tudósokká képzett ifjak méltó hivatali és társadalmi elhelyezkedését. Módot és alkalmat kell adnunk, hogy intensív és rendszeres tudományos munkát végezhesse, tehetségeiknek és képességeiknek megfelelő szerephez jussanak. Szóval biztosítanunk kell anyagi, erkölcsi és tudományos érvényesülésük lehetőségeit. Az így kiképzett és hivatása magaslatán álló tudós-gárda tehetségében és munkarejében rejlő hatalmas nemzeti cultur-érték azután a tudományos munka tervszerűvé tételével és megszervezésével lesz céljaink javára értékesíthető.

II.

A tudósképzés ügyének rendezése szorosan összetartozik az egyetemi és főiskolai oktatásügy reformjával és csakis annak keretében juthat kielégítő megoldáshoz.

A felsőoktatás reformját évtizedek óta sürgető gyakorlati szakkörök egyetemi szervezetünk és tanulmányi rendünk főhibáját a tudományos szempontok túlságos kidomborításában, az elméleti kiképzés túltengésében és a gyakorlati életben szükséges előismeretek hiányos közlésében látják. E felfogással szemben nyomatékosan rá kell mutatnunk arra a szomorú tényre, hogy egyetemi oktatásunk tudományos színvonala határozottan süllyedő irányt mutat éppen a gyakorlati szempontoknak tett engedmények miatt s ha a felsőoktatás reformjában csupán a gyakorlati élet szempontjainak fogunk érvényt szerezni, a helyett hogy javítanánk a helyzeten, csak fokozni fogjuk a máris nehezen orvosolható bajokat. A gyakorlati felsőoktatás ügyének korszerű rendezése elsőrendű gazdasági érdeke nemzetünknek, de még ennél is fontosabb, életbevágó nemzeti kultur-érdek tudományos oktatásunk ügyének reformja, mert az eredményes nemzeti kultur-munkának leglényegesebb előfeltétele az egészséges és fejlődésképes tudományos élet megteremtése.

Egyetemi szervezetünk és tanulmányrendünk főhibáját a tudományos és gyakorlati szempontok kellő szétválasztásának hiányában kell keresnünk, a mi mind a tudományos, mind a gyakorlati kiképzés eredményeit kérdésessé teszi s mindkét téren a színvonal káros süllyedésére vezet. Egyetemi tanulmányrendünk és ehhez alkalmazkodó minősítési törvényünk nem tesz különbséget a tudományos és gyakorlati élet követelményei közt. A gyakorlati pályára készülőtől ugyanolyan fokú tudományos ismereteket, ugyanolyan képesítést követelünk, mint a tudományos pályára törekvőktől. A tudományos és gyakorlati szempontoknak összevegyítése a magyar tudományosságot gyökerében támadó káros irányzatok érvényesülésének nyitott utat. Ez a sajátos hibrid, sem a tudományos, sem a gyakorlati pályákra teljes elméleti kiképzést nem adó felsőoktatási rendszer természetszerűleg a két szempont folytonos összeütközésére vezet s az összeütközéseket mindkét fél, de főleg tudományosságunk megsínyli.

A tudományos szempontok minduntalan kénytelenek visszavonulni a gyakorlatiak elől. Az egyetem, melynek hivatása minden tudományszakban a legmagasabb elméleti, tudo-

mányos kiképzés adása, lassanként, de fokozatosan és folytonosan süllyed a szakfőiskola színvonala felé. Az egyetemi tanárok nagyrésze, ha a rája rótt gyakorlati feladatokat lelkiismeretesen akarja teljesíteni, kénytelen egyazon évfolyambeli hallgatóinak évről-évre ugyanazt a korlátozott ismeret-halmazt előadni. Tulajdonképeni «egyetemi tanári» kötelességének teljesítéséhez, tudománya módszerbeli és tárgyi eredményeinek közléséhez sem ideje, sem alkalma nem igen marad. Gyakorlati szempontból elsőrendű fontosságú, de tiszta tudománynak még sem nevezhető szakismeretek, alkalmazott tudományok előadására egyetemi, tehát «tudományos» tan-székek szerveztetnek. Az egyetem nem képes legfontosabb feladatának megfeln: nem végezheti el azt a tiszta tudományos szempontból kiinduló selectiót, mely hivatva volna a tudós pályára való ifjakat a komoly tudományos munkához szükséges képzettség megszerzésére buzdítani s jövő-dő pályájukon irányítani. Tudományos hivatásuk magaslatán álló professorok, kik minden eszközzel a tudományos munka megkedveltetésére, tanítványok nevelésére törekszenek, képtelenek a tudósképzés terén számottevő eredményt elérni. A tanításban és szigorlatokon nem lehetnek figyelemmel a tudományos képzés szempontjaira, sőt éppen a magasabb elméleti ismeretekben való járatlanság felett kénytelenek szem-et hunyni, mert ha már a doctorátust hivatali pályára képesítő vizsgává fokoztuk le, méltánytalanság volna valakinek gyakorlati boldogulását oly ismeretek hiánya miatt akadályozni, melyek ugyan a tudósnek okvetlenül szükségesek, de a gyakorlati élet szempontjából feleslegesek, sőt a meg-értésükre is képtelen átlag-jelölt műveltségét sem gyarapítják. A tanulmányi és vizsgálati rendben nem lévén biztosítva a tudósképzés előfeltételei, maga a tudományos pálya is szinte ismeretlen fogalom-má vált. A tudóssá levés hazánkban — a tiszteletreméltó kivételeket nem számítva — nem annyira tudatos törekvés eredménye, mint inkább a véletlen játéka, szerencsés mellékkörülmények — összeköttetések, kedvező hivatali elhelyezkedés — eredménye.

A jog-, állam- és orvostudományi doctorátusnak képe-sítő vizsgává súlyosztése nemcsak ezeket a fokozatokat fosz-

totta meg tudományos jellegüktől, hanem általában devalválta a doctori fokozat értékét s újabban a magántanári fokozat színvonalát is fenyegeti. A qualificationális doctorátus rendszere természetszerűleg együtt jár a doctori czímmel nem bíró gyakorlati emberek érvényesülési lehetőségeinek nehezbedésével. A gyakorlati életben, különösen a közhivatalokban, a jog- és államtudományi doktorok indokolatlan előnyben részesülnek, nemcsak a minősítési törvényben biztosított jogaikhoz nehezen jutó államvizsgát tett jogászokkal, hanem más — bölcsészeti, technikai, gazdasági — szakok gyakorlati értékű diplomájával rendelkező szakemberekkel szemben is. Mindezek háttérbe szorulnak a tudományos czímet viselő, de tudományos képzettséggel nem rendelkező jogászok mellétt. E visszás állapot sajnálatos következményei már a bölcsészettudományi karon is évek óta mutatkoznak a doctorátus színvonalának sülyedésében, pedig éppen a bölcsészettudományi kar volt az, melynek tanulmányi és vizsgálati rendje a tudományos és gyakorlati képzés szempontjainak szétválasztásával igyekezett mindkettőnek eredményeit biztosítani. Ma már csak a budapesti egyetem theologiai facultása képes — a maga zárkózott conservativismusával — a tudományos képzés szempontjainak teljes érvényt szerezni. E szűk látkörű s mindent a gyakorlati élet és anyagi boldogulás szempontjából néző qualificationális láznak köszönhetjük a magántanárság értékdevalvatióját. Az a tudományos szempontból eléggé el nem ítélt gyakorlat, mely hivatali — kórházorvosi, akadémiai tanári stb. — állások elnyerését a magántanári habilitációtól teszi függővé s az a magántanárok egy részétől sem idegen törekvés, hogy őket a practikus kiképzés szolgálatában — tehát adjunctusi és tanársegédi functiókban — használjuk fel, a magántanári intézményt a gyakorlati érvényesülés és jövedelemszerzés eszközévé sülyeszti s tudományos létalapjától fosztja meg. Az egyetemen kialakult beteges gyakorlat természetesen a szakfőiskolák szervezetét és tanulmányi rendjét sem hagyta érintetlenül. A gyakorlati szakfőiskolák — műegyetem, állatorvosi főiskola, gazdasági főiskolák stb. — hallgatóik boldogulását tartva szem előtt, egyetemi kiváltságokra, tanszabad-

ságra, doctori és magántanári czímek osztogatására töreksznek, holott mindezeknek a gyakorlati főiskolákon semmi értelmük sincs, mert mindazoknak a szakoknak, melyek a tudomány czímére jogot tarthatnak, amúgy is képviselve kell lenniük a tudományegyetemen.

Mindezeknek végső következménye az egyetem tudományos rendeltetésének, az egyetemi tanárok tudományos hivatásának teljes elhomályosodása lett. A magyar közvélemény — beleértve a hivatalos köröket, sőt a tudósvilág egy részét is — ma már nem tud különbséget tenni a «tudományok» és a gyakorlati pályán szükséges elméleti «ismeretek», a «tudományos képzést adó «tudományegyetem» és a gyakorlati kiképzésre hivatott «szakfőiskolák» közt. Az egyetemet bizonyos gyakorlati pályákra előkészítő főiskolának tekintik, mely teljesen egyenrangú a többi szakfőiskolákkal.*

A tudományos érdekeknek, a tudósképzés szempontjainak ez a mind kirívóbban jelentkező mellőzése korántsem jelenti a gyakorlati érdekek teljes és kifogástalan érvényesülését. A tanulmányi rendben — éppen a kétféle szempont helytelen összevegyítése következtében — még mindig túlságosan kidomboródnak az egyetem eredeti, tudományos rendeltetésének megfelelő követelmények. A gyakorlati pályákon feltétlenül szükséges elméleti ismeretek teljes közlésére az egyetemi s ehhez idomuló főiskolai tanulmányi rend keretében sem mód, sem alkalom nem kínálkozik. Ennek a sajnálatos állapotnak köszönhetjük azt a köztudatban elég mély gyökeret vert felfogást, hogy az egyetemi tanulmányoknak a gyakorlati életben nem lehet hasznukat venni s közvetve — sok egyéb közismert ok mellett — egyetemi ifjúságunknak az egész világon példátlan szabadságát az előadások látogatásában. Köztudomású, hogy gyakorlati — különösen jogi és közigazgatási — pályákra készülő ifjaink túlnyomó része nem jár előadásokra, csak vizsgára készül s többnyire gyatra compendiumokból. Az ifjúság szorgalmasabb és törekvőbb része is megelégszik a vizsgáztató tanárok előadásainak lá-

* Ez a kóros közfelfogás tükröződik vissza a közgazdasági egyetem elállítása körül folyó szempontjaiban és eredményeiben egyaránt meddő vitában.

togatásával és tankönyvük megtanulásával. Az előirt, de vizsgálatokon nem kérdezett studiumokban való elemi jártasság megszerzésére — elenyészően csekély kivétellel — nem is törekeshnek, mert tanulmányaik egyedüli célját a qualificatio megszerzésében látják. E laza erkölcsű felfogás szomorú eredményeivel lépten-nyomon találkozunk közigazgatásunkban, hivatalainkban és úgynevezett «művelt» középosztályunk közéleti tevékenységében.

Mindezekben a súlyos és a nemzet culturfejlődése szempontjából következményeikben kiszámíthatatlanul veszélyes bajokon csakis a felsőoktatásügy gyökeres szervezeti és tanulmányi reformjával segíthetünk.

A reformot a tudományos és gyakorlati felsőoktatás szétválasztásának jegyében kell végrehajtanunk a nélkül, hogy a történetileg kialakult egyetemi szervezet szétrombolására, idegen intézmények lélektelen utánzására és meghonosítására gondolnánk s a nélkül, hogy a gyakorlati oktatást megfosztanók theoretikus alapjaitól. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a nálunk tapasztalásból is eléggé ismert tényt, hogy a hazai fejlődésben megfelelő előfeltételekkel nem rendelkező idegen intézmények és szervezetek átültetése rendszerint ez intézmények elkorcsosulására és beteges fejlődésére vezet.

A gyakorlati szakoktatás reformjánál a műegyetem (helyesebben technikai főiskola) reformra legkevésbé szoruló szervezete és tanulmányi rendje értékes tanulságokkal szolgálhat. A műegyetemhez hasonló, több szakcsoportra tagozódó közgazdasági főiskola keretében volnának egyesítendőek a közgazdasági, mezőgazdasági, kereskedelmi s rokon szakok felsőoktatásának meglevő vagy ezután kiépítendő szervei. Némely pályák és gyakorlati szakcsoportok — így a lelkeszi, bányamérnöki stb. pályák — speciális szempontjai kívánatosak teszik a kisebb főiskolák fenntartását. Viszont az egyetemen képviselt gyakorlati szakcsoportok — a jogi, politikai (közigazgatási), tanári és orvosi szakok — felsőoktatása, megfelelő szervezeti és tanulmányrendi módosításokkal, az egyetem keretében juthat megoldáshoz. A kérdést a mai tanárképző-intézet korcs szervezetének kiépítésével, illetőleg a többi karokon hasonló szervezetek létesítésével, e szervezetek tanári karának testü-

leti kiépítésével és a tanársegédi, adjunctusi intézmény általánosításával sikerülten lehetne megoldani. A tudományos oktatást végző tanároknak fenntartandó «egyetemi tanári» állásokon kívül szükség lesz az egyetem mellett gyakorlati ismeretek tanítását végző főiskolai tanszékek szervezésére. E rendszer életbeléptetése után — a ma működő tanárok szerzett jogának épségben tartásával — mindazok az egyetemi tanszékek, melyek gyakorlati szakismeretek, alkalmazott tudományok közlésére hivatvák, hasonló főiskolai tanszékekkel lennének átminősítendők. Magától értetődik, hogy az egyetemi és főiskolai tanároknak ez a megkülönböztetése korántsem jelent mennyiségbeli, csupán minőségbeli fokozatot. Az állás hivatalos tekintélye és anyagi javadalmazása tekintetében a kétféle főiskolai tanár közt különbséget tennünk nem volna helyes. A megkülönböztetés csupán a tudomány tisztaságának, az «egyetem» tudományos jellegének megővését célozza és semmiesetre sem lehet az elsőrendű nemzeti kultur-munkát végző főiskolai tanárok lekicsinylésével egyértelmű. Egyébként is közülük mindazok, a kiknek tudományos értékű munkásságuk van, megszerezhetik az «egyetemi» tanszékeket ellátó tanárokéval egyenértékű tudományos képzést biztosító egyetemi magántanárságot.

A gyakorlati felsőoktatás tanulmányi és vizsgálati rendje az egyetemeken és az összes szakfőiskolákon egységes alapelvek szerint volna megállapítandó. A tanszabadság elvének, a hallgatók előadás-válogatási szabadságának, tudományos fokozatok (doctoratus, magántanárság) osztogatásának és más eféle egyetemi kiváltságoknak a gyakorlati felsőoktatásban nem lehet helyük. Szigorúan körülírt tanterv keretében meg kell határozni az előadandó tananyagot, kijelölve az előadásban követendő szempontokat, olyképen, hogy a hallgató a hivatása gyakorlásához szükséges összes elméleti ismeretekben és gyakorlati előismeretekben alapos jártasságot szerezzen. Az előadás-látogatási, colloquálási és vizsgálati kötelezettség elve szigorúan keresztülvendő. A tudományos ismeretekből, melyeket részben a gyakorlati tananyag keretében, részben egyetemi tanárok előadásainak hallgatásával szereznének meg, elegendő annyit adni, a mennyinek megszerzésé-

vel a hallgató a gyakorlati pályákra szükséges theoretikus előismeretek és a tudományos pályára bizonyos készség birtokába jut. E mellett a kötelező collegiumok óraszámának észszerű megállapításával módot adunk a tudományos ambícióval rendelkező hallgatóknak, hogy — különösen a két utolsó évben — szabadon választott tudományos előadásokat is hallgathassanak a nélkül, hogy magukat túlterhelnék.

A tudományos oktatást, tudósképzést, mely legcélszerűbben egy, a gyakorlati képesítés megszerzését követő, a gyakorlati pályák gyakornoki éveinek megfelelő két éves tanfolyam keretében volna megoldható, a teljes tanszabadság elve alapján kell megszervezni.

Az «egyetemi» nyilvános és magántanárok tanítási szabadsága elé korlátokat állítani nem szabad. Előadásaik tárgyát teljesen szabadon választják a tanszékük által meghatározott szaktudomány vagy tudomány-csoport köréből s tudományos felfogásukat minden korlátozástól menten fejtik ki. Az egyetemi gyakorlati oktatásban — nem szólva a hallgatók önkéntes előadás-látogatásáról — csupán annyi szerepük van, hogy mivel a gyakorlati tanfolyamok hallgatói a megfelelő tudományszakok egyetemi tanárainak bizonyos meghatározott collégiumait a meghatározott évfolyamban és óraszámban hallgatni kötelesek legyenek — a colloquáltatási kötelezettségben részesek s a mennyiben a gyakorlati kiképzés szempontjai kívánatossá teszik, a vizsgáló-bizottságokban résztvehetnek. Kizáróan a gyakorlati oktatás céljait szolgáló előadások tartására, gyakorlati semináriumok és intézetek vezetésére nem kötelezhetők. Ez — a tudományos kutatás érdekében — elvileg megakadályozandó volna. Az egyetemen minden tudománynak képviselve kell lennie s az egyetemi tanár feladata tudományának a kor színvonalán való művelése, a maga és mások eredményeinek és a tudományos kutatás módszereinek ismertetése, szóval tudósok képzése. Ehhez képest a rendes előadások mellett demonstratív előadások tartására, tudományos kutatóintézetek, laboratoriumok és seminariumok vezetésére kötelezendők. A kutató-intézetek részben az egyetem kebelében, részben más megfelelő országos intézmények mellett — így pl. a történeti

intézet az Országos Levéltár és Nemzeti Múzeum, a régiségtani intézet a Nemzeti Múzeum, a művészettörténeti intézet a Szépművészeti Múzeum mellett — volnának felállítandók, illetőleg átszervezendők. Általában a tudós-képzésben igen nagy szerepet kell szánunk az intézeti munkának, melynek felügyeletében és vezetésében az egyetemi magántanárookra is igen fontos feladat fog hárulni.

Anyagi okok lehetetlenné teszik, de felesleges is volna, hogy a tudományos és gyakorlati kiképzés részére minden szakban külön intézet és laboratorium szerveztessék. Azonban ott, a hol közös helyiségben folyik a munka, teljesen elkülönítendők, lehetőleg időben is, a tudományos és gyakorlati tanfolyamok s — bár az intézet fővezetése ilyen esetben természetesen a tudományszak egyetemi tanárát illeti — az utóbbiak vezetése nem az egyetemi nyilvános és magántanárok, hanem a főiskolai tanárok, adjunctusok és tanársegédek feladata.

A tudományos pályára készülő hallgatók — megfelelő tárgyköri korlátozással — teljesen szabadon választanak meg a jövő tanulmányaikhoz szükségesnek vélt collegiumokat, csupán az előadások kötelező minimális óraszama volna megállapítandó s minden hallgatót kötelezni kell a megfelelő intézetek munkájában való részvételre. Az előadás-látogatási szabadosságnak a tudományos tanfolyamon is véget kell vetni.

Tekintettel arra, hogy a kétéves tudóstanfolyam hallgatói gyakorlati pályákra oklevéllel ellátott egyének lesznek s így e tanfolyam tulajdonképen a gyakornoki éveknek felel meg, a hallgatók részben ingyenes (természetbeli, internátusi) ellátás, részben a közhivatalok gyakornoki fizetésének megfelelő ösztöndíjak útján minden mellékfoglalkozástól mentesítendők, sőt — a tudományos képzés eredményessége érdekében — ilyenek vállalásától elvileg is eltiltandók volnának.

A gyakorlati és tudományos képzés szétválasztása maga után vonja minősítési törvényünk megfelelő módosítását. A gyakorlati pályákon teljesen æquivalens értékkel kell felruházni a különböző szakfőiskolákon, illetőleg az egyetemi

gyakorlati tanfolyamokon azonos feltételek és alapelvek szerint nyert okleveleket. Viszont a tudományos tanfolyam végeztével, alapos és módszeres képzettségről tanuskodó és önálló eredményeket producáló doctori értekezés bemutatása és elfogadása s a doctori szigorlat letétele után elért doctori fokozat eredeti értékére emelve nem tekinthető qualificatio-nalis foknak, csupán a magasabb, magántanári fokozat és egyes tudományos állások, mint egyetemi nyilvános tanári, tudományos intézeti igazgatói s ugyanez intézetekben jövőben teljesen különválasztandó tudományos tisztviselői állások elnyeréséhez szükséges, kizárólagosan tudományos fokozatnak.

A doctorátussal együtt a magántanári intézmény tiszta tudományos jellege is visszaállítandó s minden evvel ellenkező abusus kiírtandó volna. A magántanári intézmény tisztán és kizárólag mint tudományos fokozat jogosult. Célja egyrészt a tudományos munka morális elismerése, másrészt és főképen az, hogy a tudományos pályára induló hallgatók részére lehetővé tegyünk a tanszékkal nem rendelkező tudósok módszerének és eredményeinek ismeretét.

A felsőoktatás ügyének reformjával nemcsak a tudományos és gyakorlati képzés szükséges szétválasztása jutna megoldáshoz, hanem — s bennünket főleg ez érdekel — biztos garantiákat kapnánk, hogy egyetemeink a tudósképzés terén számottevő eredményeket fognak elérni.

III.

A tudósképzés ügyének rendezésével megvalósul tudományosságunk jövő fejlődésének egyik legfontosabb feltétele, de korántsem lesznek biztosítva e fejlődés összes feltételei. Nem elég tudósokat nevelni, hanem a tudósokká képzett ifjak munkálkodási lehetőségét is minden eszközzel elő kell mozdítani. A múlt egyik végzetes hibája éppen az volt, hogy az államhatalom semmi biztosítékot sem nyújtott arra nézve, hogy a tudományos becsvágyú, képességei és bajlamai következtében tudós pályára hivatott ifjúnak tudományos hivatásának megfelelő elhelyezkedést és megélhetést biztosít. Az államkormányzat nem ébredt annak tudatára, hogy a ko-

moly tudományos munkában rejlő kulturális erő felhasználása elsőrendű nemzeti és államérdek s hogy ezt csak úgy érhetjük el, ha minden tudományosan képzett embert a képességeinek megfelelő helyre állítunk és minden tudományos polczra megfelelően képzett tudóst állítunk. Szemünk előtt játszódik le annak a sok derék, tudós munkára hivatott magyar tanárnak és tisztviselőnek culturtragédiája, kik a tudós munkára alkalmatlan kisvárosi levegőben sorvasztják el jobbra hivatott tehetségüket. Németország példája bizonyítja, hogy a kisvárosi életnek nem kell szükségképen a tudósmunka temetőjévé lenni s ha nálunk mégis így van, ennek okát nem annyira a munkaalkalomnak igazi tudós kedélytől mindig orvosolható hiányában, mint inkább a munka kilátástalanságában kell keresnünk. Rossz sorsuktól vidékre vetett tudósainknak semmi biztosítékuk sincs arra, hogy kitartó, komoly munkával valaha is a munkájuk culturértékének megfelelő helyzetre tehetnek szert, vagy csak annyit is elérhetnek, mint politizáló és magas összeköttetések után futkosó kartársaik. És szemünk előtt játszódik le azoknak a tehetségtelen, minden módszeres képzés hijával levő dilettánsoknak és minden tudós lendületet nélkülöző száraz compileroknak szédítő pályafutása, kiket összeköttetésük vagy jó soruk egy-egy, a tudományos munkára alkalmat adó fővárosi intézetbe sodort.

Jövőre minden magyar tudósnek módot kell adni, hogy képességeinek és képzettségének megfelelő hivatali posztóhoz jusson s így megszerezhesse az eredményes tudományos munkássághoz szükséges alkalmat. A tudományos képzettséget igénylő állásokat pedig csakis tudatos elhatározással tudományos pályára készülő és arra alaposan kiképzett ifjakkal szabad betölteni.

Gazdagabb országokban, a hol az állam sok egyetemet tart fenn, a gyakorlati pályákon és az egyetemi tanársegédi állásokban való ideiglenes elhelyezkedés kielégíthetik a tudós pályára törekvő s az egyetemi tanszék szinte biztos reményével útnak induló ifjuság túlnyomó részének igényeit. Nálunk, hol egyetemi tanszék elnyerésére keveseknek lehet reményük, csak a tudományos intézetek megfelelő fejlesztésével és szervezetük módosításával érhetünk el kielégítő eredményt.

Tudományos pályára készülő ifjaink érvényesülési és munkálkodási lehetősége a legszorosabb kapcsolatban van muzeumaink, könyvtáraink és más tudományos intézeteink reformjával.

Az intézetek szervezeti és kezelési reformjának, jövő tudományos fejlődésüknek eminens előfeltétele a tudományos tisztviselői állások szaporítása, illetőleg az intézeti statusoknak a tudományos érdekeket szem előtt tartó átalakítása és rendezése. A mai állapot teljességgel tarthatatlan. Nemcsak az intézetek tudományos színvonalát és jövő fejlődését veszélyezteti, hanem az administratív és kezelési (bibliographiai, archivális, museális) teendők kifogástalan ellátását is. hogy mindazok, kik véletlen körülmények következtében valamelyik tudományos intézet statusába jutottak, a tudományos tisztviselők kivételes jogait követelik maguknak, a nélkül, hogy valóban tudományos munkakört töltenének be, vagy arra egyáltalában képesek volnának s viszont — különösen könyvtárakban és levéltárakban — kiváló tudósok is kénytelenek szaktudásuknak meg nem felelő kezelési és administratív munkát végezni.

Intézményeink és tudományosságunk jövő fejlődése érdekében képzett és hivatásuk magaslatán álló tisztviselőkarokra, a tudományos és szaktisztviselői status szétválasztására van szükség.

Tudományos munkakörökre épp úgy, mint egyetemi tanári állásokra jövőben csakis tudományos képesítésű, az egyetemi reform végrehajtása után csakis doctori fokozatot elért ifjakat szabad alkalmazni s viszont a gyűjteménykezelési (bibliographiai, museális, archivális) teendőkre — a tudományos tisztviselők vezetése és irányítása mellett dolgozó — gyakorlati képesítésű szaktisztviselők alkalmazandók, hangsúlyozva, hogy a mai doctorátus nem tekinthető tudományos képesítésnek. A status-szétválasztás végrehajtásánál alapelveként kell felállítanunk, hogy a már állásban levő tisztviselők kivétel nélkül a qualificatiós fokozatuknak megfelelő szaktisztviselői csoportba tartoznak s közülük csak azok kerülnek a tudományos statusba, kik tudományos képességüknek önálló tudományos munkássággal vagy legalább is tudományos tiszt-

viselői munkakörben töltött hosszas — legalább tíz évi — gyakorlattal kétségbevonhatatlan bizonyosságát adták.

A tudományos tisztviselői (szakelőadói) állások korántsem volnának tudományos sinecurák, a minőknek létesítését nálunk sokan propagálják s még többen — de többnyire nem tudósok — igyekeznek a gyakorlatban megvalósítani. Ilyeneknek létesítése, már demoralizáló hatásuk miatt is ellentétes az intézetek és tudomány érdekeivel. Ellenkezőleg a tudományos tisztviselőkre igen fontos és nehéz hivatalos feladatok várnak, ha muzeumaink, könyvtáraink s más intézeteink hivatását komolyan fogjuk fel. A gyűjtemények céltudatos és tervszerű fejlesztésére, a kutatóközönség igényeinek korszerű kielégítésére ma — a tudományok nagyarányú specializálódása korában — megfelelő képzettségű szaktudósok intenzív hivatali munkálkodása nélkül nem is gondolhatunk. Ha a tudományos tisztviselőket szakmájukba vágó hivatali munkakörben foglalkoztatjuk, ez éppen nem gátolja őket tudományos munkálkodásukban, sőt inkább ösztönzést ad nekik arra. Az eddigi tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy muzeumainkban és könyvtárainkban komoly tudományos munkássággal dicsekvő tisztviselők, ha megfelelő munkakörben alkalmaztatnak, kifogástalanul látják el hivatali teendőiket. Szakitanunk kell azonban avval a rendszerrel, mely tudósokat nekik meg nem felelő, alacsonyabb munkakörben foglalkoztat s tudományos képzettséget igénylő feladatokat azok ellátására képtelen, egyébként azonban kifogástalan szaktisztviselőkre bíz.

A tudományos tisztviselői statusok kiépítésével a teljes tudományos képesítést megszerző ifjak nagyrésze elhelyezhető lesz s oly foglalkozáshoz jut, mely lehetővé teszi neki hivatása gyakorlását s egyúttal biztosítva lesz az intézetek szükséges reformjának legfontosabb előfeltétele.

E reform irányító szempontja a tudósok és tudományos pályára készülő ifjak munkálkodási, kutatási lehetőségeinek, más szóval a gyűjtemények kifogástalan tudományos használhatóságának biztosítása.

A kérdés szellemi oldala: az intézetek gyűjteményének tervszerű és céltudatos fejlesztése, azok anyagának a tudo-

mányos használatra előkészítése, kezelésükben a tudományos szempontok érvényesítése a tudományos tisztviselői (szakelőadói) karok megszervezésével és kiépítésével megoldáshoz jut.

Azonban legtöbb intézetünkben az egész kezelési rendszer is gyökeres revisióra szorul. A katalogusok, registerek hiánya vagy fogyatékos volta, az anyag szakszerű rendezésének és elhelyezésének avultsága új feldolgozást vagy legalább is gyökeres átdolgozást, a kutatók tudományos búvárkodásának, az anyaghasználatnak nehézkes volta a használati rendszer teljes átszervezését teszi szükségessé. E kezelési feladatok szakszerű irányítása és tudományos vezetése a tudományos tisztviselők feladata, de kiviteliükhöz nagyszámú és jólképzett szaktisztviselőkre és segédszemélyzetre van szükség. A kétféle status szétválasztásával a meglevő tisztviselők egy része alkotná a szaktisztviselői (bibliographus, museális, archivális) státus gerinczét, melyen belül főiskolai és alacsonyabb végzettségű csoportokat kell megkülönböztetnünk. Az utóbbiakra főleg könyvtárakban lesz szükség, mert a tapasztalat szerint közönségesebb bibliographiai munkára a kisebb iskolai qualificatióval bíró, de egyébként kellő műveltséggel, nyelvismerettel rendelkező, különösen női munkakerők megfelelő ellenőrzés mellett igen alkalmasak. A szaktisztviselői karok kiépítésével egyidejűleg szükséges volna — megfelelő tanfolyamok szervezésével kapcsolatban — a szakvizsgálati rendszer intézményes kiépítése.

A tudományos intézetek reformjának anyagi oldala: a modern igényeknek megfelelő kutató és dolgozó helyiségek s a gyűjtemények elhelyezésére szolgáló alkalmas kiállítási és raktár termék létesítése és a szükséges tudományos anyag folytatólagos beszerzése, az intézetek elhelyezésének és javadalmazásának rendezésével jut megoldáshoz. .

Országos intézeteink egy része céljának meg nem felelő, avult, zsúfolt és szűk helyiségeivel nem tudja rendeltetését betölteni s minden jóakarat mellett sem képes a tudomány fokozódó igényeit kielégíteni. Bár mai szerencsétlen gazdasági helyzetünkben nagyobb állami építkezésekre alig lehet kilátás, a tudományos intézetek s különösen a Magyar Nemzeti Múzeum és a Budapesti Egyetemi Könyvtár

elhelyezésének kérdése sürgős megoldásra vár. Akár új épületek emelésével, akár a meglevők felhasználásával, illetőleg kibővítésével segíteni kell a túlzsúfoltságban rejlő bajokon, mert a mai állapot fentartása — a tudományosság fokozódó igényei mellett — teljesen meg fogja bénítani a legnagyobb országos intézetek cultur-munkásságát. Eredményes tudományos munka megfelelő eszközökkel rendelkező, modern tudományos intézetek, gyűjtemények és könyvtárak nélkül el sem képzelhető s a mai elhelyezés mellett az intézetek korszerű reformjáról és egészséges fejlődéséről szó sem lehet.

Állami muzeumaink, könyvtáraink s más tudományos intézeteink évi dotatiója a hasonló természetű külföldi intézetek javadalmazásához viszonyítva megdöbbenően csekély. Az utolsó békeévekben már a legszükségesebb tudományos anyag beszerzésére is elégtelen volt. A javadalmazás tetemes felemelése nélkül legfontosabb tudományos gyűjteményeink fejlődésre képtelen, holt raktárákká fognak lesülyedni. Az intézetek évi átalányát a valutarendezés után kialakuló árviszonyoknak megfelelően úgy kell megállapítani, hogy az összes országos intézetek fejlődőképessége, a tudományos munka lehetősége teljesen biztosítva legyen. Tekintettel azonban az ország szerencsétlen gazdasági helyzetére, óvakodnunk kell az állami költségvetés fölösleges túlterhelésétől, szakítanunk kell a tudományos túltermelés káros szokásával. A közgyűjtemények egészségtelen versengése nagy gazdasági és kulturális károsodásra vezet s ezért nagyon kívánatos volna az egyes intézetek gyűjtési körének — a tudományos lehetőségek határain belül — szigorú körülírása és az anyagi vagy más okokból fejlődésre képtelen, fölösleges közgyűjtemények — elsősorban könyvtárak — beolvasztása más hasonló természetű országos jellegű gyűjteményekbe. Ennek végrehajtásával egyidejűleg az intézetek autonóm szervezetét nem érintő, de közöttük közvetlenebb kapcsolatot teremtő központi szervek létesítésére van szükség. Ezek a központi museális és könyvtári hivatalok a gyűjtésben érvényesítendő munkamegosztás tekintetében bizonyos fokig irányító, kezdeményező és főleg ellenőrző hatáskörrel volnának felruházandók, másrészt azonban — központi catalogusok, registerek fen-

tartásával és tájékoztató felvilágosítások nyújtásával — a tudományos kutatás előmozdítását, a kutató munka megkönnyítését célzó intézményekül volnának megszervezendők.

IV.

A tudományos munka megszervezésének és irányításának, az egészséges tudományos élet megteremtésének nehéz feladata magára a tudós-társadalomra, illetőleg ennek szervezeteire — a tudományos egyesületekre — hárul.

Tudományos egyesületeink nagyjelentőségű nemzeti kultur-munkásságának teljes elismerése mellett sem hunyhathunk szemet azok felett a fonáságaik felett, melyek a fejlődésre képes, komoly tudományosság kialakulását, a magyar tudomány egészséges fejlődését akadályozzák.

Tudományos egyesületeink vezetését többnyire a fővárosi tudományos intézetek tisztviselői tartják kezükben. Ez kétségtelenül helyes is, mert az egyetemi tanárok mellett éppen ők hivatottak a tudományos élet vezetésére. Helytelen azonban, hogy a fentebb érintett szerencsétlen kormányzati felfogás következtében ez intézetek tudományos állásaiba gyakran oda nem való dilettans és kellő módszeres képzettséggel nem rendelkező elemek kerülnek, viszont igazán odaváló képzett tudósok és komoly tudományos tehetségek kiszorulnak. Ennek következményeképpen a társaságok s általában a tudományos munka irányításába, mint a vezetésben részes egyesületi választmányok tagjai, sőt nem egyszer mint vezető functionariusok is, arra nem hivatott, szerencsés körülmények következtében, akarva nem akarva «tudóssá» lett, de igazi tudományos szempontok érvényesítésére képtelen dilettansok is beleszólhatnak. Ezek azután nagyképi kasztszerű elzárkózottsággal igyekeznek azt a tekintélyt megszerezni, mit tudományos munkásságuk révén megszerezni nem tudtak és akaratuknak számszerű túlsúlyukkal érvényt szerezve, megbéníthatják a hivatott vezetők munkáját, útját állják a komoly tudósok üdvös törekvéseinek. A legutóbbi években több társulatban örömmel tapasztalhattunk e kóros állapot megszüntetésére irányuló következetes törekvéseket, de tudo-

mányos életünk még korántsem szabadult meg ettől a veszedelemtől. Pedig mennyi nemzeti culturérték megy veszendőbe e rosszul értelmezett elzárkózottság következtében, mely elidegeníti a tudománytól mindazokat, kik e szűkebb körön kívül állnak. Gondoljunk csak azokra a nehézségekre, melyeket egy, a kaszt keretén kívül álló magyar tudósnek le kell küzdenie, míg tudományos társaságainkban a tehetségeinek megfelelő morális elismeréshez és érvényesüléshez juthat. Közvéleményünk e zárkózottság következtében bizonyos mystikus homályba burkoltan látja tudományos életünknek a nyilvánosság kizárásával működő szerveit. Legfeljebb a napisajtó önző egyéni, csoport- és pártérdekeket szolgáló irányzatos támadásainak torz szemüvegén át ismeri működésüket. A tekintély-romboló kávéházi és journalista tudományosság szemet hunyva az egyesületek és tudós tagjaik jelentős culturmunkássága felett, kidomborítva a társulatokban itt-ott szerephez jutó dilettansok és gyengébb kaliberű tudósok kétes értékű munkásságát és megtagadva minden elismerést a klikkjéhez és fajához nem tartozó, vagy neki nem udvarló tudósoktól — tagadhatatlan hibáinkat ezerszeres nagyításban állítja a jóhiszemű közönség elé.

Az évtizedek óta célzatos következetességgel vezetett sajtó-campagne discredital minden a dilettantismus, áltudományosság, a tudomány elnemzetietlenítése és más kóros tünetek kiirtására irányuló komoly törekvést. A dilettansok és áltudósok tudománytalan kísérleteinek megbélyegzését és a nemzet-ellenes irány tudományos törekvéseinek igazságos bírálatát a klikkrendszernek az igazi tudomány ellen intézett merényleteiként tüntetik fel s romboló munkájukat megkönnyíti a tudóstársadalom kasztszerű szervezete, mely lehetővé teszi, hogy a világculturában is számottevő tudományos munkássággal dicsekvő, komoly tudósok mellett tudománytalan dilettansok is érvényesüléshez jussanak. Tudománytalan műkedvelőket, áltudósokat és a nemzeti elvet tagadó tudományos társaságokat a fővárosi sajtó reklámja és a magyar nemzeti gondolattól idegen fővárosi társadalmi rétegek támogatása — éppen e kasztszellemlre hivatkozva, ezt ostromozva — igyekszik fölébe emelni a magyar tudomány hivatott képvi-

selőinek és a nemzeti tudomány szolgálatában álló egyesületeknek. A nemzetellenes tudomány szervezetei e kaszt-szellemre hivatkozva igyekeznek saját érdekkörükbe vonni az alacsonyabb társadalmi rétegekből kikerülő termékeny fajmagyar tehetségeket. És tudóstársadalmunk a helyett, hogy a kebelében dülő bajok orvoslásával igyekeznék a következetes aknamunka ellen küzdeni, az irányzatos támadásoknak élet venni, a nagy nyilvánosságtól való szinte légmentes elzárkózással védekezik. A mi tudóstársadalmunk — közel negyedszázada, mióta az ellenséges sajtó-hadjárat megindult — természetellenesen zárt életet él. Szinte félve kerül a nagy közönséget, munkássága eredményeit csupán a legszűkebb szakkörökben teszi ismertekké, terjesztésükre semmi gondot sem fordít. S ebben az egyben, beteges elzárkózási törekvésében, lelkesen támogatja az a sajtó és a fővárosi társadalomnak az a rétege, melynek céljaira és törekvéseire mi sem lehet üdvösebb, mint a nemzeti alapon álló tudománynak a nagy közönségtől való elzárkózása s a fajmagyar energia jelentős részének a nemzeti culturmunkától való elvonása.

Tudóstársadalmunk szervei, a tudományos egyesületek csak akkor felelhetnek meg a rájuk váró nagyfontosságú feladatoknak, ha szervezetüket és munkatervüket alapos revisio alá veszik.

Első és legfontosabb feladatuk az összes tudományos erők egyesítése. A tudósok a szellem aristokratái, társadalmuk, mint minden aristokrata társadalom, természetszerűleg elzárkózik a körén kívül, színvonalán alul eső elemektől. Ha egészséges fejlődésének alapfeltételei biztosítva vannak. önereje következtében veti ki magából az oda nem való elemeket és szívja fel a belétartozókat. Ezt az exclusivitást azonban csakis tudományos szempontból szabad értelmeznünk. A tudósok zárt társadalmába csupán igazi tudósoknak, módszeresen képzett kutatóknak lehet joguk a belépésre, de ezeknek joguk van rá. Minden magyar tudósnak módot és alkalmat kell adni, hogy a magyar tudósok társadalmában tehetségeinek és képességeinek megfelelő érvényesüléshez jusson. Egy komoly munkára hivatott *magyar* tehetségtől sem szabad megtagadnunk a tudóstársadalom elismerését.

Aláhúztam a magyar jelzõt, mert éppen a tudóstársadalom szervezetei, a nemzeti alapon álló tudományos egyesületek vannak hivatva, hogy a tudományban a nemzeti iránynak érvényt szerezzenek. El kell zárkózniok minden nemzetellenes elemtõl, bármily tudományos mezbe öltözve jelentkezik is. A magyar tudóstársadalomnak ki kell írtania körébõl a nemzettelen és nemzetellenes irányzatokat, melyek veszélyeztetik a magyar tudományosság jövõ fejlõdését, akadályozzák a komoly nemzeti irányú tudományos munkát. Küzdenie kell — tudományos és társadalmi eszközökkel — a magyar lélektõl idegen, a magyar faj morális ellenálló erejét s a magyar tudományt gyökérükben támadó, de a természet és történelem törvényeivel is ellentétes, nemzetellenes, destructiv tanok ellen.

Viszont azonban el kell zárkóznia a legragyogóbb nemzeti színben pompázó tudománytalan dilettansoktól is, mert kötelessége érvényt szerezni a tiszta tudományos megismerésre irányuló törekvésnek. A dilettantismus megölõje a tudomány tekintélyének. Ha a magyar tudomány jó hírét, tudományos törekvéseink tisztaságát és tudományosságunk nemzeti irányát meg akarjuk õrizni, ostromoznunk kell minden dilettantismust s különösen óvakodnunk kell a Balkánról jól ismert és — sajnos — nálunk sem egészen ismeretlen, naiv és üres, úgynevezett «nemzeti», voltaképen azonban délibábos nemzetieskedõ ideológiától és phraseológiától. A tudományban a mértéktelen és üres hivatkozásban kimerülõ chauvinismus sokkal többet árt, semmint használhat. Discreditálja a komoly tudományos törekvéseket és magát a nemzeti gondolatot is. A nemzettelen tudomány harczosai éppen e naiv és tudománytalan ideológiákban látják felfogásuk legnagyobb erõségét, ezekre hivatkozva támadják legsikerültebben a nemzeti alapon álló tudományt és tagadják a tudomány nemzeti irányának jogosságát. Pedig kétségtelen, hogy a kettõ csupán a tudomány nemzetköziségét bizonyos lelki perversitással nemzetellenességgé, sõt nemzetellenességgé átértékelõ elméletek torz szemüvegén át nézve látszik azonosnak s nekünk, kik a tudomány nemzeti irányú mûvelésének meggyõzõdéses hívei vagyunk, semmi közünk sincs ezekhez az üres és gyermekes,

hangosan nemzetieskedő elméletekhez. A magyar nemzetnek nincs szüksége Traján-legendákra, cseh-szlovák egység meséjére s más hasonló naiv regékre. Egy ezeréves cultura áll — tudományos küzdelmünkben — hátunk mögött minden nemzeti értékével és morális erejével. Ebben van erőnk, mit kár volna színes és csillogó, de értéktelen és tekintélyünket rontó ideológiákért cserében elpazarolnunk.

Ismétlem, tudós társadalmunknak jövőben — minden melléktekintet nélkül — következetesen keresztül kell vinnie az összes nemzeti tudományos erők egyesítésének gondolatát. Valamennyi magyar tudósnak a célra kell összefognia, hogy minden komoly törekvés megfelelő morális elismeréshez jusson. Tervszerű és szervezett tudományos munkára van szükségünk s ezt csakis az összes nemzeti tudományos értékek felhasználásával érhetjük el. Tudományos egyesületeinknek nemcsak az elismerés, a már elvégzett munka morális jutalmazása, hanem elsősorban a tudósmunka irányítása és megszervezése a feladata. Igen nagy, tudományosságunk jövő fejlődésére kiható munkálatok várnak végrehajtásra s ezek elvégzését vagy el nem végzését nem bízhatjuk a véletlenre, szervezetlenül dolgozó és gyakran kisjelentőségű tudományos problémák kibogozásába elmerülő, de egyébként nagyra hivatott tudósok szeszélyére. A tudományos társulatokra vár a magyar tudósok évtizedekre szóló munkatervének kidolgozása, azoknak az irányelveknek kijelölése, melyek felé haladva kitűzött céljainkat elérhetjük. A társulatok — a tudományos szabadság sérelme nélkül — nem avatkozhatnak bele az egyének munkájának irányításába, de kötelességük a tudományos munka helyes irányvonalainak kijelölésével s ezeknek megfelelő munkálatok és kiadványsorozatok megindításával, jutalmak kitűzésével stb. mintegy inspirálni, morálisan befolyásolni, sőt anyagi eszközökkel helyes irányba terelni az egyéneket, különösen az ifjú tudós nemzedék munkásságát.

Az egyesületeknek ez irányító munkásságuk közben figyelemmel kell lenniök más, érintkező tudományok és tudományágak szempontjaira is. Igazán céltudatos és eredményes munkát csak a rokon és érintkező szaktudományok művelőinek kooperálásával remélhetünk. Tapasztalásból tudjuk, mily

nehézségeket okoz a kutatásban, ha valamely szaktudomány művelői teljesen figyelmen kívül hagynak bizonyos, más tudomány szempontjából alapvető fontosságú jelenségeket. Az egyesületek jövő munkásságának eredményessége igen nagy részben függ a különböző szakbeli tudósok gyakoribb és közvetlenebb érintkezésétől. E közvetlenebb kapcsolat fentartására és fokozására nem elegendő az összes szakok képviselőinek a tudós társadalom szervezetének csúcsán álló Akadémiában való egyesülése. Magukat a szaktudományos társulatokat kell szorosabb kapcsolatba hozni egymással, a mi részben a vezetők állandó hivatalos jellegű érintkezésével, részben bizonyos társadalmi szervezkedés, tudós clubok útján volna megvalósítható.

Hasonlóképen fontos a nyilvánossággal való közvetlenebb érintkezés megteremtése, a tudós munka eredményeinek a nagy közönséggel való megismertetése. Nem igen van ország, hol a tudományos társaságok annyira a nyilvánosság kizárásával dolgoznának s hol a művelt közönség annyira részvétlen volna a tudományos munka iránt, mint hazánkban. E zárkózottság és közömbösség okairól már szóltunk, de éppen ez okok teszik nyilvánvalóvá, hogy azzal szakítanunk kell. Az egyesületek a nélkül, hogy a tudomány komolyságát és öncélűségét veszélyeztető «népszerűsítő» munkásság terére lépnének, igyekezzenek szorosan véve csak szaktudósoknak élvezhető munkásságuk mellett a tanulni vágyó művelt közönség érdeklődésére méltán számot tartó felolvasások és előadások tartásával, magas színvonalon álló, de minden művelt olvasótól megérthető s élvezettel forgatható komoly munkák és folyóiratok kiadásával közelebb férközni a magyar társadalom lelkéhez. A társulatok ne szégyeljék munkásságuk eredményeinek terjesztéséhez az üzleti és sajtóreklám jól bevált eszközeit igénybe venni. Nagyon helytelen s a tudományos társulatok feladatait és célját félreértő felfogás az, mely a társulati munka és kiadványok reklámozását, üzleti terjesztését lealázonak, a tudományhoz nem illőnek tartja. Ennek a felfogásnak köszönhetjük, hogy Akadémiánk számos, a művelt közönség számára készült kitűnő kiadványa a rak-tárakban porosodik, mialatt hasonló tárgyú férczmunkák

«népszerű tudományos munkák» köntösében százzszámra forognak közkezen. Az áltudomány üzletes termékeinek kiszorítása a piacról nemcsak hogy nem csorbitja, hanem nagymértékben emelni fogja a tudományos társulatok tekintélyét. A tudományos társulatoknak egyik főhivatása a tudományos műveltségnek minél szélesebb körben való terjesztése, a magyar társadalom kellő tudományos előképzettséggel nem rendelkező, de tudnivágyó tagjainak megfelelő szellemi táplálékkal való ellátása s e hivatásukhoz képest kötelességük a nyilvánossággal való közelebbi érintkezés megteremtése. A tudományos műveltség terjeszkedésének kulturális jelentőségéről nem is szólva, ki kell emelnünk annak morális jelentőségét, ha a művelt közönség kezébe oly tudományos termékeket adunk, melyekből erőt meríthet nemzeti érzése megőrzésére és fejlesztésére. Ne feledjük, hogy a nemzetellenes irány elsősorban a nemzeti irányú tudós társadalom elzárkózottságának, saját népszerűsítő tudományos munkásságának s ezt hirdető céltudatos reklámjának köszönhetette legnagyobb sikerét: a fajmagyar társadalom tudnivágyó elemeiből toborzott s eszméinek meghódított híveit. A nemzeti és faji energia növelésének mindennél fontosabb gondolatát kell a tudós társadalomnak szem előtt tartania, midőn szigorú elzárkózottságából kilépve, a tudomány nemesebb értelemben vett népszerűségének terére lép. S ebben a munkásságában segítségül kell hívnia a becsületes és komoly magyar sajtót, melynek minden erejével támogatnia kell a tudós társadalmat munkájában, aminthogy a nemzet-ellenes irány tudományos munkássága is mindenkor lelkes támogatót talált a maga sajtójában. Sajnos, a legutóbbi hónapok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy még a keresztény nemzeti eszme renaissanceát hirdető hírlapok sem ismerték fel a tudományos társulatok munkájában rejlő nemzeti kulturértékeket. A tudományos élet eseményeinek és a magyar tudományosság nagy problémáinak elhallgatása azt bizonyítják, hogy a magyar sajtó munkásai ma még szinte kivétel nélkül az évtizedes sajtócampagne ígérete alatt állnak s nincsenek tisztában a nemzeti tudomány ellen intézett lekicsinylő támadások és gyanúsítások eredetével, indokaival és céljával.

Az erkölcsi czélok mellett fontos anyagi okok is követelik a tudományos társulatok munkásságának nyilvánosabbá tételét. Jobbára az intellektuális középosztály — tanárok és tisztviselők — filléreiből élő tudományos egyesületeink a leg-súlyosabb anyagi helyzetben vannak s bár az anyagi csőd elől kiadványaik beszüntetésével, illetőleg terjedelmük korlátozásával ma még menekülni tudnak, munkásságuk csődje már bekövetkezett. A tudósok asztaliában halomra gyűlnek a kiadásra váró, de előreláthatólag csak évek múlva kiadásra kerülő munkák és értekezések, melyek közt nem egy alapvető fontosságú dolgozat lappang. Hatalmas, minden eddigi méretet felülmúló társadalmi mozgalomra volna szükség, hogy tudományos társulataink jövő munkásságának anyagi feltételeit biztosíthassuk s e társadalmi actio sikerének egyik legfontosabb feltétele a társulatok munkásságának a nagy nyilvánossággal való megismertetése. Sajnos, a mult tapasztalatai nem sok reményt nyújtanak a sikert illetőleg. A nemzeti tudomány támogatására hivatott magyar társadalom — szemben a nemzetellenes tudomány szerveit fejedelmi bőkezűséggel támogató fővárosi társadalmi réteggel — az utóbbi évtizedekben részvétlenül haladt el a magyar tudós-társadalom életbevágó gazdasági problémái mellett. E szűkkeblűség bizonyára összefügg a tudós társadalom említett elzárkózásával s reméljük és hiszszük, hogy jövőben fokozottabb mértékben számíthatunk a faji és nemzeti öntudatra ébredt magyar társadalom támogatására. E nélkül a tudományos társaságok intensívebb állami támogatásra szorulnának, a mi ideiglenes segítségképen megfelelhet, de rendszeresítése nemcsak aggályos, hanem veszedelmes is. Az állami támogatás — még a társulatok önkormányzatának intézményes biztosítása esetén is — magában rejti a mindenkori kormányok irányító beavatkozásának veszedelmét.

V.

A magyar tudományosság jövő fejlődésének alapvető fontosságú problémáit fejtegetve, mindig a tudomány önértékességének gondolatából indultam ki. A tudomány eredményei-

nek hasznosítása kívül esik a tudományos munkásság keretén s így annak tárgyalásába nem bocsátkozhatom. Mivel azonban egy ponton — a tudománypolitikában — szoros kapcsolatban jelentkeznek a tiszta tudományosság és a tudományok gyakorlati alkalmazásának szempontjai, befejezésül erre az egy pontra ki kell térnem.

Tudománypolitikánk célját — mint kiemelttem — a magyar tudomány jövő fejlődési alapjának megvetésében, irányelvét a tiszta tudományos megismerésre való törekvés támogatásában látom. E főcél és vezető elv mellett azonban — bár másodlagosan és azok minden sérelme nélkül — figyelemmel kell lennünk a gyakorlati kül- és belpolitika céljaira. Módot kell találnunk, hogy azok szolgálatába tudományos eszközöket állítsunk. A tiszta tudományosság eszközeivel és módszerével elért eredményeket politikailag hasznosítanunk kell.

A hosszú háború, béketárgyalások és belső forradalmak sok keserves tapasztalata közt tán a legfájdalmasabb volt reánk magyarokra az a megismerés, hogy a nyugati művelt nemzetek, idegen fajú honfitársaink, sőt saját népünk széles rétegei is lenézéssel, megvetéssel vagy legalább is közönynyel viseltetnek a magyar nemzeti cultura iránt.

A külföld és honfitársaink lesújtó véleményének okait kutatva, a tudományosan megalapozott nemzeti propaganda hiányára kell figyelmünket fordítanunk. Kétségtelen, hogy igen nagy részben ennek köszönhetjük a nyugati nagy népek teljes részvétlenségét nemzetünk vitális kérdéseivel szemben s a nemzet- és fajellenes destructio olcsó diadalát. A történeti magyar állam lerombolására és szétdarabolására, a magyar faj leigázására törekvő alacsonyabb vagy tőlünk idegen culturájú hazai és szomszédos nemzetek és fajok a tudományos és tudományosnak tetsző publicistikai propaganda minden eszközét felhasználták a magyar nemzeti gondolat és különösen a magyar nemzeti cultura discreditalására. A főbűnösök mégis magunk vagyunk, mert ölbetett kézzel, szervezetlenül néztük ezt a tudatos, igazán mesterien megszervezett aknamunkát.

Magyar emberek közt nem igen lehet nézeteltérés afelől,

hogy jövő politikánk legfőbb irányelvül a magyarság politikai, gazdasági, morális és kulturális egységének, összetartozásának tudatossá tételére és a művelt világ előtt való dokumentálására irányuló törekvést kell tekintenünk. E vezető politikai gondolatban a jövő Magyarország kül- és belpolitikájába szervesen beilleszkedő, azt tudományos eszközökkel támogató tudománypolitikánk gyakorlati céljai is adva vannak.

Ezek:

a magyarságban a faji és nemzeti összetartozás és az egységes magyar culturában való részesség tudatának ébrentartása és meggyőződéses hitté fejlesztése;

a történeti Magyarország idegen nemzetiségű lakóinak meggyőzése az ezeréves magyar culturához való tartozásukról;

a művelt Nyugat közvéleményének kedvező irányba hangolása nemzetünkkel szemben culturértékeink létezésének és jelentőségének bebizonyításával.

E gyakorlati politikai célok érdekében meg kell barátkoznunk a tudományos propaganda — eddig szerencsétlen külpolitikai alárendeltségünk és tájékozatlanságunk miatt következetesen mellőzött — gondolatával. A tudományosan megalapozott nemzeti propagandára igen nagy szerep vár Magyarország jövő külpolitikai helyzetének kialakításában, belső viszonyaink consolidálásában s e mellett a magyar tudományosság törekvéseihez a külföld — szomorú gazdasági helyzetünkben nagyon is szükséges — anyagi támogatásának megszerzésében is.

Korántsem gondolok arra, — ismétlem — nem is volna kívánatos, hogy tudományos munkásságunkat ily gyakorlati propaganda-szemponctoktól legkevésbé is irányíttassuk, de a magyar tudománynak a tiszta tudományosság eszközeivel elért eredményeit fel kell használnunk nemzeti és fajpolitikai céljaink megvalósításához.

Gyakorlati céljaink különféleségének megfelelően az eszközök is eltérők.

Fajtestvéreink és velünk együttélő idegen fajú honfitársaink meggyőzését s a történeti magyar culturában való összetartozásuknak tudatossá tételét a magyar tudományosság legújabb, különösen nemzeti és fajpolitikai szempontból fon-

tos eredményeinek — népszerű kiadványok, olcsón vagy ingyenesen terjesztett füzetek, a nép szélesebb rétegeinek szánt — revuek, komoly hírlapi cikkek, előadások, felolvasások és tanfolyamok útján való — népszerűsítése és terjesztése által érhetjük el.

A nyugati nagy nemzetek rokonszenvének megnyeréséhez a magyar tudomány legkiválóbb termékeinek idegen nyelvekre való lefordításával, tudományosságunk legújabb eredményeit ismertető folyóiratoknak és szigorúan tudományos alapon kidolgozott propaganda-műveknek nyugateurópai nyelveken leendő kiadásával juthatunk el.

E feladatok megoldása az államra, esetleg részben az e célok szolgálatára alakult társadalmi szervezetekre hárul. A propaganda-ügy megszervezése és intézése azonban nemcsak nagy tapintatot és ügyszeretetet, hanem alapos és komoly tudást, széleskörű tudományos ismereteket is igényel. Nem elegendő ezért az állami és társadalmi propaganda-organumok burokratikus megszervezése. Gondoskodni kell e szervezetek szakértő és a tudomány mai színvonalának megfelelő vezetéséről is. A politikusokat, diplomátákat és tisztviselőket könnyen megtévesztik a lelkes és tetszetős, de tudománytalan dilettans-elméletek. Pedig — ha nagy céljainkat híven akarjuk szolgálni — óvakodnunk kell a ponyvatudomány és dilettantismus termékeinek felhasználásától. Különösen a külföldi propaganda terén kell eleve elzárkózunk a délibábos chauvin ideológiák és dilettans művek terjesztésétől, melyekkel kulturánk és tudományosságunk hírnevét s végső eredményben nemzeti céljainkat is kockáztatnánk. A legalaposabb megfontolással kell kiválasztanunk a propaganda-célra szánt műveket, a megirandó tárgyakat és a szerzők személyét. Épp ezért mind az állami, mind a társadalmi propaganda-szervekben a tudományos irányítás feladatát alapos készültségű, kellő kritikával rendelkező tudósokra kell bízni, kiknek tudása és ítélőképessége biztosít a munka komolyságáról. A propaganda-szervek munkájába be kell vonni a tudományos egyesületeket is, melyekre — különösen a külföldi propaganda irányításában és ellenőrzésében — fontos feladat vár. A propaganda-célra készülő művek

kiadás előtt a szaktudomány — még pedig nem a kormányközlegektől vagy társadalmi szervezetektől subjectiv megítélés alapján kijelölt szaktudósok, hanem a megfelelő tudományos egyesületek — bírálata alá bocsátandók. A társulatoknak állandóan tanácsokkal kell támogatniok a kormányt és a társadalmi szervezeteket. Ki kell jelölniök a tudományos értékek következtében külföldi terjesztésre alkalmas munkákat s azokat a tárgyköröket, melyeknek feldolgozását és terjesztését a tudomány és nemzet érdekében valónak látják. Saját munkásságuk keretében pedig gondoskodniok kell oly — szigorúan tudományos természetű munkák kiadásáról, melyek idegen nyelvekre fordítva, alkalmasak lehetnek a magyar nemzet iránti rokonszenv és megbecsülés felkeltésére s minden eszközzel arra kell törekedniök, hogy a külföldi tudós-világ a magyar tudósok munkásságának eredményeiről tudomást szerezzen.

* * *

Mindezek megvalósítása erős és megingathatatlan akaratot, komoly és szívós kitartást, nehéz munkát és mindenekelőtt nagy anyagi áldozatokat követel. De számot kell vetnünk avval, hogy a magyar nemzet jövője forog kockán. Ha meg akarjuk óvni hazánkat a végső romlástól és meg akarjuk menteni ezeréves culturánkat, Magyarország jövő fejlődésének alappillérjét, meg kell vetnünk alapját a komoly és fejlődésképes tudománynak, egészséges és tiszta tudományos életet kell teremtenünk. Be kell vinnünk a köztudatba, hogy a tudomány művelése életszükséglete a nemzetnek, a magyar fajnak s hogy igazi tudomány nagy anyagi áldozatok nélkül nem lehet. A magyar államnak és társadalomnak példát kell vennie külső és belső ellenségeinktől, kik hasonlíthatatlanul kisebb culturtőkével, gyengébb munkaerővel és sokkal kevesebb abszolút tudományos értékkel számottevő és bennünket — sajnos — létünkben támadó eredményeket értek el. A tudományos célokra szükséges anyagi eszközöket elő kell teremtenünk.

HÓMAN BÁLINT.

AZ ANTIK ÉS A MODERN MŰVÉSZET.

Nemrég a kezeinkbe került az osztrák graphikai társaság 1915. évi tagilletménye, egy színezett lithographia Egger-Lienz Albintól. A kép rohamozó katonákat ábrázol és alatta czímgyanánt az «1915» évszámot olvashatjuk. Sokan a képet durvának, kellemetlenül erőszakosnak mondhatják, sőt néhányan bizonyynyal azt is kifogásolni fogják, hogy nem lehet eldönteni, vajjon az ábrázolt katonák egyenruhájukat tekintve németek, vagy a mieink közül valók-e. Hihetetlenül vállasak és izmosak. Bár egész testüket ruha takarja, nagyszerűen kifejlődött tagjaik mégis mindenütt érvényesülnek, fejüket sisak, vagy valamiféle merev sapka takarja, durva kezeikben pedig rövid pus-kát, mely inkább doronghoz hasonlít, szorongatnak. Jaj annak az ellenségnek, kikre ezek a vad hősök rásujtani készülnek, ezek ökleikkel is halált osztogatnak és lábaikkal mindent eltipornak.

Vajjon tényleg ilyenek voltak-e vitézeink a harcmező-kön? Bizonyára nem. Csak a művész látja ilyeneknek, az ő képzeletében nőttek meg ekkorára erőben és vad elszántságban, ő adott nekik kőből való arczokat. De mégis mintha ismerősök lennének ezek a merev tekintetű fejek, kik nem néznek máshová, csak előre, mintha ezeket a barbár arczkifejezéseket már láttuk volna valahol. Majdnem 2000 évvel ezelőtt rohanhattak így a római katonák, kiket ezen a képen felismerni vélünk. A művész nyilvánvalóan akarattal tért ki a határozott egyenruha ábrázolása elől, mert nem egy kizárólagos népet kívánt itt ábrázolni, hanem mintegy symbolisálni akarta a háborús esztendőt. De hogy stilusa éppen a késői római korszak izléséhez közeledett, ennek már nemcsak egyéni oka volt. Általánosabb jelentőségű motivumai vannak ennek.

Lehet, hogy ez okok Egger-Lienz lithographiájában nyilvánultak eddig a legkifejezőbben, mégis általános természetű művészet-történeti jelenséggel állunk itt szemben, melynek már nem csak csirái, hanem kifejtett hajtásai is vannak.

Tény az, hogy a mostani és a késői római festőket, szobrászokat sok tekintetben hasonló törekvések vezérlik. Ez a rokonság semmiképpen sem erőszakolt, sőt nem is tudatos; nem szabad itt semmiféle archaisálást föltételeznünk, magától értetődve érkezünk ide s aki ismeri az antik és a modern művészet mélyebb mozgató elemeit, azt nem lepheti meg ez az eredmény. Pár évvel ezelőtt, a virágzó impressionismus idejében, bár az ábrázolt alakok könnyed odavetésében rokonságot tartottunk a későbbi római festészettel, mégis egészben távol állottunk e művészet stílusától. A legújabb irányok ezt a viszonyt éppen a fordítottjára változtatták át. Most nem az egyes alakok impressionista kezelésében van a rokonság, hanem a kép fölfogásában. Napjaink művészete ismét súlyos formákkal dolgozik, a könnyed optikát plastikai törekvések váltották föl. Nem nyomja el az ábrázolt alakok, tárgyak testi különállását, nem oldja fel őket a mindent összefoglaló térben, hanem éppen őket domborítja ki a tér rovására. Az elhatárolások határozottak; a megvilágítás nem homályosítja el a jellemző formákat. Az összefoglalások nem az egyediség formáinak hátrányára történnek egy külső hatalom, a levegő, a fény kedvéért, hanem az előbbieik segítségével. Tömegek, testek állnak szemben egymással és egyensúlyozzák egymást, míg az impressionismus az anyagnak csak a fény és levegő meghatározta színbenyomását látta meg.

A kifejlődött, szintűgy a hanyatló római művészet a részletek kezelésében határozott impressionista felfogást mutat, a részletek összefoglalását a régi hagyományok azonban megátolták. Ebből bizonyos ellenmondás származott, mely kellemtelenül érinti a modern szemet. Pedig a mostani művészeti fejlődés is hasonló átalakulást mutat, csak a menete megfordított. Most nem a plastikaiból térünk át az optikai felfogásba, mint a rómaiak, hanem megfordítva, az optikaiból a plastikaiba, festészetünknek optikája ennél fogva szükségképpen fejlettebb. A két átalakulás folyamán azonban okvetlenül merülnek föl

pontok, hol hasonló eredményekre bukkanunk, hol meglepő hasonlóságok lépnek föl. Ilyen Egger-Lienz lithographiájának esete is.

Nemcsak a késői római korszakban fedezhetünk föl a modernnel hasonló művészi törekvéseket. A korai gótika vagy a quattrocento, bár bennük lényeges szerepet játszott a naturalismus, napjaink műalkotásaival szintén igen fontos hasonlóságokat mutatnak. Mi azonban mégis a késői római művészetet választjuk összehasonlításon alapuló fejtegetéseink basisául, mivel ezt a korszakot dolgozták föl olyan szempontokból, melyek a modern jelenségekre is éles világot vethetnek.

A késői római művészethez az összes tudósok között mind-ezideig talán a legtöbb odaadással Riegl Alajos, a bécsi egyetem néhai nagynevű tanára közeledett.¹ Az ő megállapításai egészen új szempontokat állítottak föl e sokat becsmért korszak számára. Pedig munkájában nem egy helyen ütkö-zünk elméleti merevségekben gyökerező erőszakos magyarázatokba. E hibás interpretálásokon kívül Riegl tévesen állapította meg ezen új művészi stílus származását is. Itt Strzy-gowski és Wulff² hosszas kutatásai jártak a legtöbb eredmény-nyel. Schmarsow³ szintén Riegl nagy munkájához fűzött meg-jegyzéseiből vezette le művészettudományi alapfogalmait. Éles szemmel vette észre a benne előforduló tévedéseket, melyek-nek helyesbítése teszi könyvének egyik fő érdemét.

Riegl szempontjai nem csak újak voltak, hanem egyszer-smind rendkívül gondolat-ébresztőek, ezért mi is az ő lámpását fogadjuk el utunkra, melyet a hanyatló római évszázadok és az azt megelőző antik kor művészetén keresztül óhajtunk tenni. Fejtegetéseink nem annyira művészettörténeti, mint inkább művészettudományi jellegűek lesznek. Sokszor éppen az ellen-kezőt fogjuk e lámpásnál észrevenni, mint a mit Riegl látott s

¹ A Riegl: *Spätromische Kunstindustrie*.

² J. Strzygowski: *Orient oder Rom*.

« « *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte*.

« « *Hellas in des Orients Umarmung*.

« « *Der Dom zu Achen*.

O Wulff: *Altchristliche und byzantinische Kunst*.

³ A. Schmarsow: *Grundbegriffe der Kunstwissenschaft*.

ez fontos lesz számunkra nemcsak a közvetlen eredmények, hanem a modern művészet lényegének megértése szempontjából is.

Előbb azonban még egy általános természetű művészet-történeti kérdést kell érintenünk, mely az alábbiak szempontjából kiváló fontosságú. Vonatkozik azokra a tényezőkre, melyek a művészettörténeti fejlődést, átalakulásokat előidézik, a stílusokat, azok változásait irányítják. Itt számos, többé-kevésbé határozott elméletet különböztethetünk meg, de közülük mi csak kettővel foglalkozhatunk, mivel ezek maradnak meg tisztán a művészi termelés határain belül. Ezzel azonban nem törünk pálczát a többiek fölött; bármelyikük is bátran megállhat e kettő valamelyikének háta mögött, kiegészítője gyanánt. Taine milieu-elmélete, vagy a történelmi materialismus magyarázata könnyen hozzákapcsolódhatik a két alapfölfogáshoz, mert a hol ezek befejezték mondanivalójukat, az előbbiek csak ott folytatják. E két elmélet egyike Semper,¹ a másika pedig Riegl nevéhez fűződik. Az első főle tulajdonképen csak tévedésből került Semper neve; az úgynevezett «materialis stílus-elmélet» csak könyvének félremagyarázásából keletkezett. Utóbbi szerint a stílus nem lenne egyéb, mint az anyag, a technika és a szükséglet folyamánya. Ezzel szemben Riegl a művészet fejlődésében csak belső teleologikus mozgató erőket tételez föl, a Semper-féle tényezők pozitív erejét tagadja, sőt ezeknek negatív jelentőségét tanítja, melyet a «művészi forma-akará» (Kunstwollen) le szokott győzni.

E két elmélet közül a Rieglé került ki győztesen, a Semper nevét viselőt ma csak az iparművészet alapján állók vallják magukénak. De azoknak sem volt igazuk, a kik Rieglre támaszkodva, teljesen sutba dobták a másik elméletet, mert a Semper-féle tényezőknél szerintünk nem csak negatív szerepük van, hanem pozitív irányban is hatnak a művészi akarásra. Természetesen, a hol az anyag, a technika, a szükséglet szerepe a legcsekélyebbre korlátozódik, mint a kifejlődött festészetben, ott hatásuk is majdnem észrevehetlen, de az építészetben, vagy az iparművészetben jelenléte már föltétlenül meg-

¹ Gottfr. Semper: *Der Stil*.

állapítható. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a materialis tényezők itt felülkerekedhetnek a művészi akaráson, hanem hogy az utóbbi által meghatározott stíluson belül bizonyos részletproblémákat vetnek föl, melyeket természetesen az illető stílus követelményei szerint oldanak meg. Így okvetlenül az anyag természete nyilvánul meg az egyiptomi kőtemplomokat koronázó horony alakjában (Hohlkehle), melyet az égetett agyagból emelt babyloni és asszir épületeknél az ennek megfelelő pártázat helyettesített.

A stílusok változását tehát mi is a művészi akarással fogjuk megvilágítani, mert szemben a Semper-féle materialis tényezőknek csak a részletekre ható fontosságával, a művészi fejlődést a maga egészében csak ezzel a felfogással tudjuk, ha nem is megmagyarázni, de legmélyrehatóbban megjeleníteni. Itt azonban máshol van egy kis baj.

A művészi akarás fölvétele — teleologikus meghatározó lévén — tág teret enged mindenféle fölfogásnak és belemagyarázásnak. Ha azt kérdezzük, hol ismerhetjük föl, úgy a műalkotásokra kell tekintenünk, ezekből állapíthatjuk meg az őket létrehozó művészi akarást; vagyis a hogyan ezeket értelmezzük, olyan lesz az utóbbi is. A magyarázóval magyarázzuk a magyarázót. Mégis alkalmaznunk kell ezt a módszert, mert a művészet teleologikus természete így kívánja. Hiába látjuk egy műalkotás tényezőit, hiába vannak formáinak részleges külső meghatározói, mégsem motiválják a művész munkáját annyira, mint a külső okoktól többé-kevésbé független, már elképzelt, illetőleg kész forma. Önmagából magyarázzuk a műalkotást; formáinak, milyenségének oka maga ez a forma.

Jól megjegyzendő, hogy ez nem a régi *l'art pour l'art* elméletnek más, talán kevésbbé érthető fogalmazása. A *l'art pour l'art* általánosságban vonatkozik a művészetekre, jelenti a «milyen»-nek a souverain fontosságát a «mi» fölött. Nem szükséges a képben, a szoborban semmiféle tartalom, a tulajdonképeni művészi elemet bennük a megalkotás «hogyan»-ja teszi. Szerinté nincsen gondolati, csak formai, színbeli, tónusbeli tárgy. A művészi akarás (*Kunstwollen*) ezzel szemben már határozott irányt jelöl, nem általános elv, hanem *egy* bizonyos stílusra való törekvés. Jogosan használjuk tehát, azonban vi-

gyázva kell vele bánni. Tartalmat meghatározó tényező, a hol a tartalom mindig változik. Ennélfogva rendkívül pontosan kell megítélnünk a műalkotásokat és ha itt már csalhatatlan eredményekre jutottunk, csak akkor állapíthatjuk meg az utóbbiakból a művészi akarást.

*

A dolgok térbeli dimensióit, formáját szemeink és tapintásunk által ismerjük föl. Első pillanatra azt gondolhatnánk, hogy e két fölismerési eszköz közül a tapintás a látásnak gyorsasága és nagyobb összefoglaló képessége mellett szinte elhanyagolható. Pedig a kettő közt a tapintás az ősi, a megbízhatóbb, sőt egyedül lehetséges alapja a látás alapján való fölismerésnek is. Szemeink csak különböző színű és világosságú foltokat szállítanak nekünk, melyeknek megfelelő tárgyakat csak a tapintás útján szerzett tapasztalatok és következtetés révén ismerjük föl. Nekünk már tudnunk kell, hogy az, a mit tapintásunk által domborúnak ismertünk meg, milyen foltoknak felel meg szemeink előtt. A látás által fölfogott foltokról vissza kell következtetnünk az alakokra, melyeket a tapintás által ismertünk meg. Egy vakon született egyén, ki később operatív beavatkozás útján nyeri el szemevilágát, fokozatosan tanul meg látni, egyenként kell a kapcsolatot elsajátítania a tapintás által már ismert tárgyak és azoknak látott képei között. Szóval a tapintás nemcsak ősi, primitívebb tájékoztató eszköz, hanem egyszersmind támasza, szükséges kiegészítője is a látásnak. (A két szemmel való látás mintegy átmenetet jelent a kettő között, mert két pontból nézve szinte körültapintja a tárgyakat. De ez természetesen csak a közelben lévő tárgyakra vonatkozik, hol a szemek közötti távolság nem hanyagolható el a tárgytávolságtól.)

Mindez nem új, közkinccse a tudománynak, sőt a köznapi gondolkodás előtt sem ismeretlen. Különösen a látási csalódások terelik erre a figyelmet, valamint a művészek és æsthetikusok tevékenysége, kik a két megismerési eszköz különbségére minduntalan figyelmeztetnek. Vajjon nem legfontosabb feladata a festészetnek úgy ábrázolni a dolgokat, hogy a képen föltüntetett színfoltok, körvonalak a tárgyaknak térbeli kiterjedését

adják, hogy mindnyájan úgy érezzük, hogy itt nem egy sík vászon van előttünk, hanem a mélységbe nyúló tárgyak? Pedig a természet sokszor nem gondoskodik erről, a fény nem egyszer foltta tömörít, síkká lapít olyan dolgokat, melyek a valóságban bonyolultabb alakúak. Nincs is igazi művész, ki — tudatosan vagy öntudatlanul — ne számolt volna ezekkel az eshetőségekkel. Hildebrand¹ ettől teszi függővé az alkotások művészi mivoltát.

A dolgok testiségének vagy a térbeli dimenzióknak ábrázolása volt a díszítő szándék mellett mindig a művészetnek fő-törekvése. Mostani okoskodásunkban is ez lesz a főszempont és éppen a testiségnek hasonló fölfogású ábrázolásában fogjuk azt a kapcsolatot megtalálni, mely a hanyatló római művészet és napjaink művészete között áll fenn.

Egyszerűen kiragadni a késői rómaiak művészetét a fejlődésből nem szabad és nem is lehet. Itt oly hagyományokról van szó, melyekről megfeledezni egyértelmű lenne a legkiválóbb felületességgel. Sok évszázad culturája kezd itt újra erjedni, a nagyszerű keverék fölbomlott, a legfontosabb elemek háttérbe szorulnak és alig észrevettek merülnek föl a mélységből. Nézzük, mik voltak ezek az örökségek akkor, midőn még Egyiptom és Hellas fénykora fölé sütött a nap.

*

A régi korok művészei a térről és a benne előforduló tárgyakról a modern fölfogástól eltérően gondolkoztak. A mai laikus ember saját szemléletétől vezettetve nem igen tudja a tárgyakat az őket körülfogó és mindenütt szükségképen előforduló tértől elválasztani. Mivel a tárgyak, mint három kiterjedésű testek, csakis a térben lehetségesek, ezért azt gondolja, hogy a hol valamit ábrázolnak, ott szükségképen a tér is hasonló erővel concretisálódik. Szerinte a dolgok és a tér kapcsolata az ábrázolásban akként van megállapítva, hogy sem a tér nem kerekedhetik a dolgok fölé, sem pedig a dolgok a tér fölé. Pedig a kettő viszonya éppenséggel nem mindig ugyan-

¹ A Hildebrand: *Das Problem der Form in der bildenden Kunst.*

az, sőt a közelmúlt művészete, az impressionismus is ilyen határozott fölülkerekedést mutatott: a térét a dolgok fölött, az ellenkezőjét annak, a mit az egyiptomi, vagy pedig a késői római művészetnél láthatunk: a dolgokét a tér fölött.

Bármennyire változtatható e viszonyt alkotó két tényezőnek egymással szemben való befolyása, kapcsolatukat teljesen felbontani lehetetlen; egymás nélkül nem létezhetnek. A ki testeket akar ábrázolni, velük együtt a teret is megkapja, a ki pedig teret kíván nyújtani, annak a benne előforduló, határoló dolgokról is kell gondoskodni, mert ezek nélkül megoldhatlan a tér ábrázolása. A valóságtól legtávolabbra kalandozó decoratív fölfogás sem fojthatja el teljesen a teret. Mihelyt valamit ábrázolunk, ez az ábrázolás már önmagában, mint testet föltüntető, önálló tárgyiságot eszünkbe juttató, magával hozza a teret, ha néha nem is annyira az ábrázolás mikéntjével, mint a tárgyakhoz fűződő tér-képzetekkel. Egyedül az ornamentum függetlenítheti magát a tértől, a három dimenziótól és ha egy ilyen ornamentális formán belül természetből merített (illusionista) ábrázolás is szerepel, akkor az ehhez fűződő térképzeteket is meglehetősen ellensúlyozza.

Riegl azt tanítja, hogy az egyiptomi művészet a tapintás által fölfogott testeket a tértől megszabadítva akarta ábrázolni. Ezt azonban az emlékeknek elfogulatlan szemlélete művészettörténetileg is megczáfolja, mint ezt Schmarsow kimutatta. Természetesen Riegl is elismerte, hogy a térnélküliséget a test ábrázolásában következetesen keresztülvinni lehetetlen. Egyes rövidülések, takarások különösen az arcznál, az ágyékon, lábaknál kikerülhetnek, már pedig ezek okvetlenül utalnak a térre. Az egyiptomi ábrázolás ezenkívül nem decoratív természetű, ezért a tértől való iszony, melyet e művészet vezérmotivumának vett föl, még nehezebben bizonyítható. Magyarázatainak erőszakos színezetéből rögtön észre is vehetjük. Teljesen igaza van Schmarsownak, midőn arra az ellentmondásra hívja föl a figyelmet, mely egyrészt az egyiptomi építészet és a szabadon álló alakokat feltüntető szobrászat szigorú testisége, idomszerűsége, másrészt a festmények és lapos domborműveknek — Riegl állítása szerint — a tértől való iszonya között áll fenn.

Mert ezt a tértől való iszonyt Riegl nemcsak az optikai, a szabad térre érti, hanem a testek által határolt, plastikai térre is. Bizonyítva látja azzal, hogy a festményeken és domborműveken még az ábrázolt alakoknak megmintázását is elhagyták; a határoló körvonalon belül csak a legszükségesebbet tüntették föl, minden hivatkozást a domborúságra, a harmadik dimenzióra elkerültek. Így értelmezve, teljesen ellentétben állanak a szabadon álló egyiptomi szoborművek és épületek erőteljes testiségével és tektonikájával.

Azonos művészi törekvések mellett e kettő nem lehet egyszerre igaz. Kétségtelen, hogy az utóbbinak kell hinni, mert tagadhatlan tények támogatják, míg az elsőnél nyitva áll a belemagyarázás lehetősége. Az egyiptomi piramisok, templomok, szobrok a művészettörténelem legtektonikusabb jelenségei; zártságuk, örök nyugodtságra törekvő idomszerűségük szorosan elhatárolt tértömegeket testesítenek meg. Ily természetű műalkotásokkal szemben tarthatatlan Riegl állítása a festmények és lapos domborművek tériszonya tekintetében. Vagy ezeknek értelmezése helytelen, vagy pedig — ha tényleg tapasztalható is a tértől való irtózás — azokat az okokat kell fölkeresnünk, melyek ezt a többi műalkotással szemben eredményezték.

Természetesen a különleges egyiptomi művészi akarás sem lehetett önkényes, hanem szorosan összetartozott az önmagából fejlődött ősi művészet feltételeivel. Mint följebb kifejtettük, a testek alakjainak fölismerése tapintásunkra vezethető vissza és a szemeink által való tájékozódás már bonyolultabb folyamatot tételez föl; így a primitív ember művészetében is a tapintás és a látás után való fölismerés különbségének kell föltétlenül előtérbe lépni. A legősibb művészetnek a tapintásra való hivatkozással kellett ábrázolnia, nem kereste az optikai benyomásokon fölépülő teret, hanem az önálló, magába zárt testeket. Tapintás útján, mely alatt természetesen nem csak kezeink, hanem egész testünk érintkezése által szerzett érzeteinket is értjük, sohasem győződhetünk meg a szabad térről, hanem csak az abban előforduló tárgyakról, ezért az olyan művészet, mint az egyiptomi is, mely szükségképpen csak a tapintásra támaszkodik, lehetőleg az optikai tértől független,

organikus és tektonikus alkotásokat fog létrehozni.¹ Így jöttek létre a vallás tényezői által is motiválva, sőt fokozva az egyiptomiak hihetetlenül masszív műemlékei.

De hogyan fér össze ezekkel lapos domborműveiknek irtó-zása az erőteljesebb szobrászi formáktól, a testek által adott tértől? Ugyanaz itt is a művészi akarás, csak az építészeti formák alá való rendeltségük akadályozta meg az erősebb kidomborodásokat.

Jól meg kell különböztetnünk a domborművek tényleges mélységét az általuk ábrázolt mélységtől; tértől. Éppen a leglaposabbak szoktak leginkább a harmadik dimensióra utalni, optikai természetű hivatkozásokat megengedni. Az egyiptomi domborművek következetes physikai laposságát az építészeti formák behatása idézte elő, e nélkül nem érvényesülhetett volna az építészeti formák szigorú tektonikája; a részletformák sokasága, a fény és árnyék játéka megtörné zárt massivitásukat, mint ezt az indus templomtornyoknál és pagodáknál is láthatjuk. Azonban az egyiptomi művészi akarás azt a lehetőséget sem kívánta kihasználni, hogy a domborművek physikai laposságát optikai tér-ábrázolásokkal pótolja. Itt is elsősorban a letapintható testek érdekelték elhatárolt zártságukban. És így jöttek létre a domborműveken, a festményeken is ismert két vállat föltüntető profil-ábrázolások, melyeknek főtörekvése a testnek szigorú elhatárolása, föltétlen magába zárása. Éles körvonalak vesznek körül az alakokat s nagyrészt háttér nélkül terülnek el a falakon. Mivel a tapintás alapján ábrázolnak, mely megköveteli a testek összes lényeges határvonalainak, formáinak föltüntetését, másrészt mivel az architektonikus formák ezt csak csekély tényleges mélységek mellett engedik meg, ezért az emberi alakok ábrázolásánál erőszakos testi elcsavarások lépnek föl. Semmiféle tériszonyt nem kell ebbe belemagyarázni. Az egyiptomi domborműveknél a tapintásra alapított ábrázolás az architektonikus síkkal alkuszik meg. És

¹ A dél-Franciaországban és Észak-Spanyolországban lévő barlangokban fölfedezett paleolitik-korszakból származó falfestmények nem bizonyíthatják az ellenkezőt, mivel egyrészt teljesen függetlenek a később meginduló művészettörténeti fejlődéstől, másrészt valószínűleg szintén egy hosszú — eddig ismeretlen fejlődés — eredményei.

Schmarsow is bizonyára túllő a célon, midőn az ezekben nyilatkozó különösebb intellectualitást hangsúlyozza. Nem az egyes testrészeket akarják lényeges funcióik szerint föltüntetni, mint például a lábakat a járás szempontjából, a mellkast erőteljes, szélesen fölépített tartásával, hanem a testet a maga teljes egészében, szigorú arányaiban, a mint a térben elhatároltan megjelenik. Mint minden primitív művészetben, természetesen az egyiptomi ábrázolásban is a testek formáinak intellectuális, lehetőleg minden nézetből való erőszakos föltüntetését állapíthatjuk meg az optikai képpel szemben, még sem írhatjuk a két vállat mutató profil-ábrázolásokat tisztán az intellectualitás számlájára. Itt nem az intellectualitás a fontos, hanem ellenkezőleg, a letapintott formákhoz való szigorú ragaszkodás. Az intellectualitás azonban tartalmilag aztán annál uralkodóbban nyilvánul. Az egyiptomi művészetben egy független tartalmi elem egyesül az erőteljes, magábazárt formákkal, mint a hogyan a hierogliphek sem azt jelentik, a mit ábrázolnak. Ezek kizárólag csak betűk. A forma és a tartalom együtt jelenik meg, de nem szoros kapcsolatban.

Tévedett tehát Riegl, midőn az egyiptomi művészet abszolút tériszonyát hangsúlyozta és midőn ezt a laposdomborművekkel és festményekkel akarta bizonyítani. Megalkuvásokkal ugyan, de belőlük is a szigorú plastikai jelenségeknek egyszerű ábrázolását olvashatjuk ki, mint ezt szabadon álló szobraik és épületeik határozott tektonikájából mindenki elvitázhatlanul megállapíthatja.

Bármennyire látszik mindvégig egyformának az egyiptomi művészi akarás, fejlődését mégsem szabad eltagadnunk. Számos festmény és dombormű mutatja, hogy később itt is szerepet játszott volna az optikai tér, ha a hagyományokhoz való hivatalos és vallásos kötöttség nem akadályozta volna meg. A dogmatikus hagyomány szembefordult a fejlődő művészi akarással, melyet sikerült megfagyasztni. Domborműveik, festményeik szinte kizárólag a belőlük kiolvasható tartalom követelményei szerint készültek, kiegészítéssel a hierogliphek följegyzéseinek. Vannak azonban kivételek. A megszokott formákat néhol egy-egy szabadabb gestus,

közvetlenebb mozdulat töri meg, melyekről, bármennyire ritkák voltak is, nem szabad megfeledkeznünk, sőt éppen bennük kell keresnünk a művészi akarás, változásait. Olyan ábrázolásokkal van itt dolgunk, melyeknél már nem csak szükségszerű rövidüléseket, takarásokat látunk, hanem szabadabb mozdulatokból következőket, mélyebb dimenziókat föltételezőket is. Ezen alakoknak, ha profilban állanak, már nem látszik mind a két válluk, nincsen rajtuk síkba törekvő erőszakos mozdulat. Ha megnézzük a hermopolisi iskola alkotásait az I. thébai korszakban, például a beni-hassani birkózók domborművét, ott nem egy ilyen természetes rövidüléssel keresztülvitt ábrázolást láthatunk. De hogy még itt is mennyire erős a hagyomány hatása, látható abból, hogy a hol a mozdulat nem követelt teljes rövidülést, még fölmerül a mind két vállat mutató profil-ábrázolás. Ez azonban inkább a hagyomány bilinese, a megszokott stílusnak folytonos uralma, mely ha mindvégig hatalma alatt tartotta is a művészetet, egyes elszigetelt nekilendüléseknek még sem tudott gátat vetni.

Ezzel befejeztük az egyiptomi művészetről a térábrázolás szempontjából való mondanivalóinkat. Nincs itt semmiféle tériszony, csak a dolgok testisége uralkodik a szabad tér fölött, mint az a tapintásra alapított művészeti korszakokban tapasztalható. Ha lehetőleg kikerülték a szabad teret, annál inkább kiemelték a testek által adott, elhatárolt teret. Olyan ábrázolás, mely a teret ebben a formájában is nélkülözné, lehetetlen. Ezt Riegl is belátja és éppen a térre való elkerülhetetlen hivatkozásokban látja a későbbi fejlődés csiráját. Ezzel fején találta a szöveget, de az egyiptomi domborművek és festmények evvel kapcsolatos értelmezésében már tévedett.

Ha tapasztalunk is a pharaók országának művészetében szemmel látható evolútiót, mégis a görög és később a római műalkotások nagyobb jelentőségű fejlődésével szemben stabilis művészetnek mondható. Míg az egyiptomiaknál az előírt formákat szigorú dogmatika őrizte, addig a görög és a római művészek már szabadon élhették ki vágyaikat. Az utóbbiaknál már nem olyan megkötött a művészi akarás, éppen ennek fokozatos változása határozza meg e művészetek későbbi fejlődését. Azonban épen úgy, mint az egyiptomi művészetben,

itt is eltérőek a fölfogások, az egyes korok művészi akarására vonatkozólag; csak az archaikus és classikus századoknál van megegyezés.

A szobrászatban itt is a tapintásra alapított művészi fölfogás uralkodik még, sőt most éri el tetőpontját, mivel sem a vallás, sem az építészeti formák nem kötik meg. Nem kellett az utóbbiak kedvéért a domborműveknek laposaknak lenniök, ellenkezőleg, most a szobrászat hat vissza az építészetre. Most nem a tektonika, hanem az élő testre hivatkozó tapintás vezeti a művészeket. A tér optikai fölfogása és ábrázolása a szobrászatot azonban még érintetlenül hagyja. A domborműveket, ha szakítottak is az egyiptomiak laposságával, egy azonnal szembetűnő sík háttér zárja le, mely előtt az alakok jobbra vagy balra mozognak. Sohasem törnek hátrafelé, mert ez a mozdulat hivatkozás lenne egy mögöttük föltételezett szabad térre. Egyes kivételek, melyek festői visszahatásokra, Polygnotos befolyására vezethetők vissza, mint pl. a Bécsben őrzött gjölbaschi-tryszai Heroon domborművei, nem rontják le az általános törvényt. Hiszen Polygnotos volt az, kinek monumentális festészetét még a legközvetlenebbül érintette a szobrászat, ki a háttérrel még nem tudta egységes térré összefoglalni. Az organikus formákban elhatárolt tér legdiadalmasabb művészi ábrázolása volt a classikus görög szobrászat, róla ezt a tudomány már végérvényesen megállapította.

Mielőtt áttérnénk a tapintásra hivatkozó classikus stílus festői fölöldására, — mint rendesen kifejezik — hanyatlására, foglalkoznunk kell a festészettel is. Itt már nem olyan nagy a vélemény-egység, ezért nem végezhetünk vele oly röviden, mint a szobrászattal. És annál fontosabb a benne mutatkozó eredmények szigorú megállapítása, mivel a festészet volt az a művészet, melyet már maguk a görögök is a fejlődés élére állítottak, minden bizonynyal a benne kifejezhető nagyobb lelki élmények, fölindulások és a több alakot összefoglaló cselekmények könnyebb ábrázolhatása okából. Aristoteles is festőben, Polygnotosban látja az antik művészeti ideál legtökéletesebb megtestesítőjét. Sajnos, nem áll módunkban e dicsőítések indokolt voltát közvetlenül ellenőrizni, mert a hírneves classikus görög mesterek festményei mind elpusztultak s csak

halvány hivatkozásokkal és késői, inkább csak azonos tárgyak hasonló feldolgozásaival kell beérnünk. Az előbbieket a görög vázák festményei, az utóbbiakat pedig a Vesuv kitörése által elpusztított campaniai városokban újból fölszínre került falképek alkotják. Mindez természetesen a kevésnél is elenyészőbb és a hivatkozás sem lehet reájuk egészen megbízható, mivel egyrészt a vázák dekoratív követelményei, másrészt pedig a római kor eltérő ízlése stilusukat lényegesen megváltoztatta. Ez a változás éppen azon a ponton történt, mely reánk nézve itt a legfontosabb, a tér ábrázolásának föltüntetésénél. A görög vázák nem tűrték meg a valószínű, nagyobb térbeli mélységeket és az ábrázolás egységes összefoglalásának következetes keresztülvitelét. Az iparművészeti lényeggel kapcsolatos dekoratív tendentia nem nagyon kedvez a harmadik dimenzió ábrázolásának. A Campaniában kiásott frescók pedig, eltérő stilusuk mellett, nem elsőrangú mesterek munkái, kik bizonyára nem rendelkeztek elég művészi képességgel az egységes tér-ábrázolás keresztülvitelére.

Mindezekből az emlékekből és a régi írók idevonatkozó feljegyzéseiből most körülbelül a következő megállapításokra jutott az archaeologia. Hiába dicsőítik az egykorú írók e festményeket, ez a képírás a maga nemében alig lehetett olyan tökéletes, mint a szobrászat, másrészt a legnagyobb mesterek ecsetje alatt sem volt oly következetesen festői, mint azt a modern szem kívánja. A görög művészet a hellenistikus kor előtt lényegileg plastikai fölfogású és itt is legnagyobb mértékben a tapintásra hivatkozó. Ilyen szobrászattal egyidejűleg semmi esetre sem létezhetett tisztán optikai jellegű festészet. Minden korszaknak megvan a maga különleges művészi fölfogása és ez nem lehet ugyanakkor a szobrászatban tisztán tapintásra alapított, a festészetben pedig kizárólag optikai. Vagy az egyiknek kedvez, vagy a másiknak és így bátran lehet egy korszakot vagy iskolát plastikainak vagy festőinek nevezni. A XIX. század impressionismusa kiválóképpen festői fölfogást hozott életre, vele egyidejűleg a szobrászatnak még a legnagyobb mesterek műveiben is többé-kevésbbé következetlennek kellett önmagához lennie. Ezzel szemben a Krisztus-

előtti V. és IV. század a tapintásra alapított szobrászatnak volt a fénykora.

Visszatérve az antik festészethez, itt Apellesnél kell egy pillanatra megállapodnunk, kit a renaissanceig minden idők legnagyobb festőművészenek tartottak. De bármennyire dicsőítették ábrázolt alakjainak természetességét, könnyedségét, a háttér egységes összefoglaltsága szempontjából még itt is merülnek föl kételyek. Mindenesetre ő volt az, kinek művészetében a polygnotosi stílus önálló testi monumentalitása, Apollodoros vívmányainak segítségével, az optikai térrel némiképen kiegyenlítődt, úgy hogy utána a hellenistikus képírás már tájképet is festhetett, hol az előtérben lévő alakok elvesztették uralmukat az egységes háttér fölött. Nem fontos most ránk nézve annak eldöntése, mennyiben járult hozzá a színpadi festészet a háttér összefoglalásának megoldásához, elég az hozzá, hogy a hellenistikus kor a tájképpel megalkotta az antik idők legoptikaibb festését és ezt annál inkább kell hangsúlyoznunk, mert Riegl, mivel nem illik bele elméletébe, következetesen elhallgatja. Ez a kor azonban már szobrászatában sem volt olyan következetes, itt is festői természetű engedményeket tett.

De mindez, a mit tárgyunkkal kapcsolatban Apellesről és a hellenistikus festészetről felemlítettünk, az emlékek elpusztulása következtében nem áll oly biztos alapokon, hogy azokat Riegl fejtegetéseivel szemben mint megdönthetetlen igazságokat érvényesíthetnénk. Ő ugyanis az egész antik festészetről, melyre inkább a szobrászi műalkotásokból következtet a stílus-analogia alapján, azt tanítja, hogy nem tudott egy határozott szempontból fölvetett egységes háttérrel alkotni, szóval hogy az igazi optikai képírás legutolsó és legfestőibb lépését még nem tette meg. Szerinte a késői római művészet nem hogy hanyatlás lett volna az előzményekhez képest, hanem festői szempontból további lépést jelentett a régiekkel szemben. Mi azonban a fennmaradt emlékek alapján kimutathatjuk, hogy már a római császárság korának legelején is festettek egységes háttérű tájképeket, melyeknek stílusát valószínűleg már a megelőző korok hozták létre, melyekről bátran

állíthatjuk, hogy festői eredményekben gazdagabbak és következetesebbek voltak, mint az ó-keresztény idők emlékei.

Ezek a festmények, melyekre itt hivatkozunk, a Vatikánban őrzött Odysseus-tájképek. Szinte még többet mondanak, mint állításunk bizonyítására szükséges volna. Mert nem csak egy képen belül egységes a háttér, hanem a *cyclus* összes tagjait lehetőség szerint egyazon, tengeröblöktől megszakított sziklás táj kapcsolja össze. Az egyes képek színhangulatai sincsenek egymástól a határoló pilasterek által elválasztva, fokozatos átmenetet mutatnak egyikből a másikba. Szóval bármennyire fontos is az odysseusi események megfestése, a művészt mégis a háttér, a tájképi elem érdekelte inkább. Itt már nem az emberek közt lejátszódó történeteken van a művészi hangsúly, a háttér és az előtte, jobban mondva a benne látható alakok egy messzi nézőpont optikai összefoglaltságában jelennek meg. E tájak még azért is nevezetesek, mivel nem egyen közülük a végtelenségben eltűnő tengert is láthatjuk. A szabad optikai tér itt eltagadhatlanul bevonult a festészetbe. Ilyen eseményekkel szemben elenyészik az az egy-két, még szobrászi felfogásban gyökerező *reminiscentia*, mely a képeken látható. Egyes alakok, így a gigászok testi formái a második képen, a művésznak bizonyos plastikai kerekiségek iránt való örömet árulják el, de a rajtuk látható fény- és árnyék-elosztás már nem független a megvilágítástól. A művész a meghatározott pontról jövő fényforrás egységét ha nem vitte is a modern szemet teljesen kielégítő technikai erővel keresztül, mindenütt láthatjuk az erre való törekvést. Az első képen egy fekvő korszós női alak oldalról kap erős fényt, mely testének formáit nem plastikai fontosságuk szerint világítja meg, hanem inkább az optikai benyomás értelmében oldja fel; ilyen a *nymphák* csoportja is a negyedik képen.

A régi római falfestmények gyakran éppen arra töreksznek, hogy a rajtuk ábrázolt szabad kilátások folytán nagyí sák a valóságos teret. Szóval a képen látható tér nem csak az alakok kedvéért, hanem mint öncél szerepel, a mi kétségkívül optikai jelenség. Az úgynevezett «második stílus» már ismeri a keveretlen színeknek egymás mellett való fölrakását is, mely a néző szemében egyesül a kívánt színné. A részletekben pedig

határozott impressionista felfogás látható. E mellett jól meg kell jegyezni, hogy ezeket a fali díszítmények gyanánt szereplő képeket minden bizonynyal nem a legjobb művészek festették, kik a technikai megoldásokban, különösen a perspectivában nem eltérő törekvésük, hanem másodrendűségük folytán alkottak a mai szemnek kevésbé megfelelőt. Hogy ez a festői felfogás még sem volt minden részletében következetesen optikai, vagyis hogy a modern szem itt bizonyos eltéréseket vehet észre, azt nem tagadjuk, csak azt állítjuk Riegllel szemben, hogy ez a festészet a késő római emlékekkel szemben fejlettebb optikai felfogásról győző meg bennünket. Olyan határozott plasztikai szempontoktól, mint a milyeneken a classikus művészet állott, csak fokozatosan lehet szabadulni, de ezt a többé-kevésbé erős emancipatiót nem a késői római, hanem esetleg már a hellenistikus, minden bizonynyal azonban a kezdődő császári korszak művészete vitte keresztül.

Ezek szerint a késői római művészet megítélésénél is változtatnunk kell Riegl megállapításain. E változtatások azonban nem a művészi eredményekre és az azt létrehozó művészi törekvésekre vonatkoznak, hanem egyrészt az alkotások értékelésére, másrészt genesisükre. Mert mihelyt sikerült kimutatnunk, hogy a megelőző korszak már fejlettebb optikai jellegű műveket hozott létre, akkor Riegl érveinek legerősebbike a késői római művészetnek fejlődéstörténeti jelentősége tekintetében szertefoszlik. E korszak javára tehát nem lehet beszámítani azokat a fejlődéstörténeti értékeket, melyeket Riegl felfogott; meg kell elégednünk különleges és önálló értékeivel. Ha ebben elég művészi erőt fedezhetünk föl, termékei előtt mi is meghajtjuk zászlónkat, de ha ellenkezőjéről kell meggyőződünk, akkor kénytelenek leszünk e művészi korszakot a létrehozott művek alapján másodrendűnek minősíteni. Persze ez az ítélet azért nem lenne azonos a késői római művészetnek régebbi lebecsülésével, mert mi már nem feledkezhetünk meg az itt található artistikus csírákról, új stílus motívumokról. Az egyes műalkotások önmagukban nem képviselnek ugyan akkora művészi értéket, mint a classikus kor termékei, de a következő századoknak hosszú fejlődési lehetőségeit rejtik magukban. Nem szépek, de rendkívül érde-

kések és sokkal jobban izgatják a jelenlegi tudományos gondolkodást, mint a classikus művek a maguk formai megoldottságában. Az európai művészeti fejlődés legnagyobb szabású orjedése ez, hol régi értékek merülnek el és újaknak adják át helyüket. Kelet kerekedik itt Nyugat fölé és az előbbinek elvont díszítő felfogása háttérbe szorítja az utóbbinak organikusban gyökerező szépség-ideálját. Ez a korszak az ornamentikában mutatta meg művészi erejének legjobb oldalát és ha az itt létrehozott értékek az építészeti alkotásokkal együtt elég kárpótlást nyújtanak az organikus formák pusztulásáért, a szobrászat és a festészet hanyatlásáért, akkor nem nevezhetjük másodrendűnek ezt a korszakot.

Riegl e korszak általános fejlődéstörténeti jelentőségét az optikai szemléletre való hivatkozással azért csigázta fel annyira, mivel könyvében szinte kizárólag a plastikai emlékek vizsgálatára támaszkodik, melyeknél tényleg az optikai felfogásnak fokozatos emelkedése állapítható meg. Ebből az elhatárolt látzszögből tekintve, a késői római szobrászati emlékek tényleg következetesebben optikai jellegűek, mint az előbbi korszakból származók. Azonban a festészeti emlékek is ép oly fontosak, sőt ebből a szempontból talán még döntőbbek, de ezekkel Riegl nagyon mostohán bánt és így jutott téves megállapításaihoz. Strzygowski és Schmarsow már figyelmeztettek Riegl könyvének e hiányára. Az alábbiakban megkíséreljük a római szobrászat és festészet látszólagos fejlődéstörténeti ellentétességét is megmagyarázni.

A mi a késői római művészet «Kunstwollen»-jét illeti, azt Riegl gyönyörűen magyarázza. Hogy azonban mit tartunk benne elfogadhatatlannak, fejtegetéseink során mihamar ki fog tűnni. Tény az, hogy ez a korszak, bár mind szobrászatában, mind festészetében már nagyrészt optikai alapon állott, az egyes alakok térbeli elkülönítését mégis a legkövetkezetesebben vitte keresztül. Vagyis a késői rómaiak művészeti fölfogása tulajdonképen egy ellentétben épült föl, melyet megérteni annyit tesz, mint ennek a korszaknak művészi rejtélyét megoldani. Ha megnézzük a legtypikusabb emlékeket, a sarkophágok domborműveit, mindenütt e két ellentét összekapcsolását, az optikai ábrázolási módot és az alakoknak egymástól való füg-

getlenítését látjuk. Az előbbi a laposságot hozza magával, ezért e domborművek ismét a sík felé törekeshetnek. Csakhogy ez a sík nem az egyiptomiak megtöretlen felülete, mindenütt sötétségeket, lyukakat látunk, melyek egyrészt az alakok mögött a határtalan teret föltelelezik, másrészt a világos és a sötét rhythmikus elosztását eredményezik. E rhythmus nem törődik a testi arányokkal, mindenütt következetesen akarja magát keresztülvinni, a hol a beosztás úgy kívánja, erőszakkal is megváltoztatják a testi arányokat. Később egy decoratív ornamentika fejlődik ki, mely a testi ábrázolást már egészen elhanyagolja. A késői római szobrászat tehát mindent fölbonthatott, elválasztott a világos és a sötét rhythmusának kedvéért, nemcsak az alakokat egymástól, hanem az egyes testrészeket is. Nem a testi arányok, nem a testnek belső functionális megalkotottsága és az alakoknak letapintható formái határozzák meg az ábrázolást, hanem a rhythmus. És ha van is az ábrázolásban cselekményegység, a régi lendületes mozdulatok mind eltűnnek, inkább az eszme kapcsol mindent egybe, míg végül teljes mozdulatlanság áll elő, melyből a byzantinismus alakult ki. A festészetben is föl bomlik az annakelőtte egységesen megoldott háttér, mindent külön-külön néznek; kezdetben még vannak az alakoknak egymáshoz, vagy egy meghatározott valóságához való vonatkozásaik, de később ez is mindinkább jelképe ssé válik, elkoreszosul, míg végre föllép az aranyos alap.

Riegl és Strzygowski az itt leírt stílus genesisét eltérően magyarázzák. A két felfogás közül az utóbbiét kell elfogadnunk, mivel ez alapszik a tekintetbe veendő emlék közvetlen tanubizonyságain. Riegl a késői római stílus kialakulását kizárólag e nép művészetének saját elemeire vezeti vissza. Szerinte itt nem keresendő semmiféle idegen befolyás; a római, illetőleg a hellenistikus művészet már saját magában hordta e későbbi, hanyatlónak nevezett stílus csiráját. Strzygowski ezzel szemben mindezt az orientális, a perzsa, illetőleg mezopotámiai befolyásra vezeti vissza. Sőt odáig megy, hogy kiküszöbölendőnek véli e művészi korszaknak Rómáról való elkeresztelését is. Szerinte Róma semmiféle fontosabb pozitív momentummal sem járult a fejlődéshez, ezért inkább egy későbbi hellenistikus kornak kell nevezni a szóbanforgó

évszázadokat. Róma nem ad annyit, mint a mennyit elfogad ; a tulajdonképeni fejlődés keletről, Kis-Ázsia belsejéből és még távolabbról jön.

Hogy mennyire igaza van Strzygowskinak, azt különösen a késői római művészeti alkotások följebb említett ellenmondásos természete igazolja. A hellenismus organikus és optikai törekvésű volt és valószínűleg még tovább is haladt volna a naturalistikus festőiség útjain, ha a keletről jövő, természettől elvonatkozó ornamentális irányzatok nem térítették volna ki irányából. A mi a két tényezőben megegyezett, az az optikai felfogás volt. Kelet ebben a tekintetben segítségére lehetett nyugat művészetének, de nem kedvezett az organikus formáknak, a mi ezt a befolyást egészen átváltoztatta. Ez az alapja az ellenmondásos eredményeknek és viszont ennek a két tényezőnek optikai megegyezése motiválta Riegl fölfogását is. Ezért gondolhatta, hogy a késői római művészet kialakulását minden máshonnan jövő befolyás nélkül is megértetheti.

E nagyarányú átváltozást a valóságban azonban még egy más, szintén keletről jövő tényező is elősegítette, mely bár nem művészi momentum, de azt mégis befolyásolja : az intellectualismus, a lelkieknek túlsúlyra való emelkedése. Tulajdonképen kiegészítője az előbb tárgyalt szorosan művészi hatásnak, sőt ennél több, mivel gerincze egy óriási világnézet-változásnak. Ázsia eszmeileg és a népvándorlás folyamán physikailag is meghódítja Európát. Ennek a legnagyobb átalakulási folyamatnak előszele az intellectualismus.

Mivel nem művészi tényező, azért hatása is a művészi érték csökkenésére vezetett. Riegl ezt nem vette észre, pedig ő volt az, a ki különben minden külső momentumot a művészi alkotás szempontjából mint negatív elemet fogott fel és éppen elnézése következtében értékelte a késői római művészi alkotásokat a kelleténél magasabbra. Hogy e századok sok positiv eredményt hoztak és szükségesek voltak a jövő fejlődés szempontjából, azt senki sem tagadhatja. De ezt nem a régi alapok fokozatos továbbfejlesztésével, mint inkább a művészi lehetőség egy másik birodalmának, az elvont ornamentálisnak, a decorativnak kifejlesztésével érték el, melynek az élő orga-

nismus áldozatul esett. Mindenesetre történt gazdagodás, azonban olyan áron, mely mostani szemmel nézve inkább ráfizetésnek minősíthető. Riegl az utóbbi álláspontot relatívnak, helytelennek nevezi, és a classikus formák iránt való elfogultságunkból magyarázza. De mi már tudjuk, hogy ezzel szemben éppen Riegl álláspontja volt elfogult a késői római művészet javára. Egyrészt, mivel elég helytelenül optikai szempontból fejlettebbnek gondolta a megelőző korszaknál, másrészt mivel a benne megnyilatkozó intellectualitást nem tartotta a «Kunstwollen» értécsökkentőjének. A művészi törekvések nemcsak változnak, hanem értékben is különböznek egymástól és ezt a különbséget külső tényezők idézik elő, mint jelen esetben az intellectualitás.

Mit értünk azonban itt intellectualitás alatt? A latin szó tulajdonképen nem fedti teljesen a gondolatot, jobb lenne talán a magyar «bensőbbé válás» (Verinnerlichung) alkalmazása, de mivel ez a szó a mondatfűzés szempontjából kevésbé hajlékony, másrészt szintén nem fejezi ki elég pontosan az alatta értendőt, előnyösebb megmaradni a latin kifejezésnél. Hogy itteni jelentése tekintetében ne legyen gondolat-zavar, éppen azért magyarázzuk meg az alábbiakban.

Mint mondtuk, az intellectualitás nem művészeti tényező, hanem ennél sokkal szélesebb természetű. Jelenti az egész emberi gondolkodásnak az ó-kor vége felé való megváltozását, a mechanikus világfölfogástól, materiális gyönyöröktől való általános megcsömörlést. Keletről várják a felbillent, nyugtalan lelki élet megoldását, a megváltást; mystikus secták keletkeznek, a philosophia az új platonismusban eddig el nem ért régiókat kutat és megszületik a kereszténység: betetőzése a multnak, kezdete a jövőnek. Az igazi megismerés nem a külsőségeken épül föl és nem ezekre vonatkozik; csak a ki nyilatkoztatásban, intuitióban lehet bízni, ezek adják a lényegét és az igazat. Az emberben sem a külső forma, a test a fontos, hanem a lélek, ezért a szépség sem igazi érték, a látható külsőség csak arra való, hogy fölhívjon bennünket a belsőre, nem pedig hogy önmagában nyújtson gyönyört. Mindenben a láthatatlan, az eszme uralkodik, a külső összetartozás nem lényeges, csak az egy ideában való összefoglalás. Mindez össze-

függött és kiegészítette a valósággal nem törődő elvont ornamentális és merev művészi irányzatot.

Miképen hathatott ez az új világnézet a művészetekre? Nagyrészt tompítólag, ernyesztőleg. Most nem kereshették az organismust, a testi szépet, a kidolgozás finomsága nem volt szükséges, semmi sem kellett, hogy önmagában szép legyen, hanem ha lelki vonatkozásaiban, eszmei tartalmában. Nem ábrázolás volt ez, inkább megtestesített hivatkozás a belsőre.

A közvetlen orientális művészeti befolyáshoz tehát egy szintén keletről jövő világnézetbeli hatás is járult, mely a régi hellenistikus formák átalakulását csak elősegíthette. Természetesen, mai szemmel nézve az ornamentális eredmények nem voltak elég értékesek az organikus formák szépségeinek pótlására és ezért a késői római műalkotásokat s azok intellektuális művészi akarását sem tarthatjuk a classikus művészettel egyenrangúnak. Hogy milyen útra terelődött volna a fejlődés az orientális művészi hatás és az intellectualitás föllépése nélkül, azt az előzményekből meglehetősen biztossággal állapíthatjuk meg.

A classikus művészet már kiélte a maga plastikai lehetőségeit, megalkotta a legnagyobbyszerű organikus szépségeket, így könnyű volt egészen más művészi ideákba átesapni. Említettük, hogy a hellenistikus kor és a császári Róma első századainak művészetét a festői fölfogás, az optikai szemlélet megerősödése jellemezte. Nem egy domborművet találunk ebből a korszakból, hol a genreszerű fölfogás a háttérnek nyitott, valószínű ábrázolásával kapcsolódik össze. Nincs már az alakok mögött jelentés nélküli sík háttér, mely előtt a környezetükből kiemelt figurák mozognának. Kicsinyebbek lesznek és beleolvadnak az ábrázolt valóságba. Szakítottak a tapintáson alapuló plastikai fölfogással. A mit ábrázolnak, az már szemmel fölfogott természet-részlet, melyet az ablakon keresztül látott képhez hasonlíthatunk. Nem riadnak vissza a tiszta tájképnek szobrászi ábrázolásától sem.

Természetesen egy kizárólag határozott formákat hangsúlyozó korból a festőibe való átmenet sem lehetett rögtöni. A háttérnek tökéletes festői összefoglalása még nem látható, a távlat helyessége kedvéért nem áldozzák föl az összes plastikai lehetőségek kiaknázását; az alakoknak egymás mögötti-

ségét majdnem mindenütt az egymás fölöttiség pótolja. E festői domborművek még nem voltak egy teljesen kifejlett technikájú és felfogású festői tendenciának nyilatkozásai, itt még maradt lehetőség ezen úton való továbbfejlődésre, melyet szerintünk éppen a keletről jövő művészeti hatás és az intellectualismus akadályozott meg.

Így fogjuk föl a római Titus-diadalív domborműveit is. Ezek már félig festői, azaz optikai fölfogásnak termékei, melyek még nem szabadulhattak föl teljesen a plastikai, azaz a tapintásra alapított ábrázolástól, a testek önálló, környezetből kiszakított fölfogásától. Ezért vannak bennük, mint valóság-ábrázolásban, távlati és aránybeli egyenetlenségek, melyeket — ha a fejlődés ez irányban haladhatott volna tovább — egy későbbi kor biztosan kiküszöbölt volna. Közbejött azonban az orientális hatás és az intellectualismus; az optikai tendencia további haladását gátak közé szorították és csak megalkuvással engedték érvényesülni. Így jött létre a késői római művészetben rejlő ellentmondás, mely egyrészt az optikai felfogás, másrészt az ornamentális és intellectuális törekvésekben gyökerező, valóságtól való elvonatkozás között fennáll. Riegllel szemben tehát azt állítjuk, hogy a keleti befolyás — mivel ornamentális iránynyal volt kapcsolatos — nem hogy erősítette volna, hanem inkább megakadályozta az optikai ábrázolás érvényesülését, azonban e tisztán művészi momentumnak a megalkuváson belül való továbbfejlődését nem tudta megállítani. (Riegl ez utóbbit nem fejezi ki teljes határozottsággal, de azon állításából, hogy a késői római művészet optikai szempontból egészen fejlettebb az előző korhoz képest, önként következik.) Keletről jövő művészi és intellectuális hatás nélkül bizonyára bekövetkezett volna ez a fejlődés, de így egészen más irányba terelődött az evolúció.

Az új felfogás nem tartotta fontosnak a materiális valóságot és a részletes formákat, ezért a festői háttér valószerű ábrázolása vagy ismét eltűnik, vagy jelképesse válik. Újra az alakok foglalják el az egész domborművet. De ezeket az alakokat már nem tapintásukkal szakították ki a valóságból, mint a classikus korban, hanem az optikai látás, a távolból nézett kép alapján laposan, mintegy szétnyomva ábrázolták.

A technika is megváltozik. Az ornamentális díszeket már nem faragják a letapintott formák után, fúróval (Bohrtechnik) dolgoznak, melylyel a világosnak és sötétnek egy síkon belül való rhythmikus szétoztását is kellően megoldhatták. Az oszlopfejek díszein, a képszalagokon most nem csak maga a tulajdonképeni dísz, hanem az alap is szabályos formákat ölt; minta és alap közt mellérendeltség jön létre. Ez a törekvés Strzygowski szerint perzsa eredetű és innét szivárgott át a késői római művészetbe.

Minél kevésbé engedte meg az intellectualismus az egyes alakok közt a cselekvény-kapcsolatot, minél inkább helyettesítette ezt nyugodalmas eszmei összetartozással, annál inkább kárpótolta magát a művészet az architektonikus és ornamentális értékek kiemelésével. Örült a megengedett symmetriának és az elvontban keresett új szépségeket.

Így alkudott meg a szobrászat a keletről jövő művészi és eszmei áramlattal, az a szobrászat, mely festői elveinél fogva már szinte kerülte a kerek plastikai megnyilatkozási módot, mint túlságosan a tapintásra hivatkozót. Ott, a hol az intellectualismus szabadabb levegőt engedett neki, tényleg optikaibb volt, mint a megelőző korszakban, így az egyes alakok ábrázolásánál. A legfestőibb momentumot azonban, az egységesen ábrázolt háttérrel, fel kellett áldoznia. A maga egészében tehát nem lehet ezt a korszakot az előzőnél festőileg fejlettebbnek minősíteni, noha a keletről jövő művészeti befolyás is optikai jellegű volt. Hogy mennyire bénítólag hatott később az intellectualismus, azt szomorúan példázza a byzantinikus formákon alapuló orthodox művészet, hol már kizárólag ikonographiai és dogmatikus szempontok szerepelnek, visszafojtva minden szabadabb művészeti nekilendülést. Míg a szobrászatban a megengedett helyeken még látható optikai irányú továbbfejlődés, addig a festészetet szinte kizárólag kedvezőtlenül befolyásolta. Csak a szemkifejezésben látunk egy javára írható változást. A szem a lélek tükre, benne fejeződik ki első sorban az átszellemülés. Ezért a valóságnál nagyobbabbnak ábrázolták, első sorban ide akarták irányítani a szemlélő figyelmét. Másutt azonban mindenütt visszaszorították a rég kiküzdött festői értékeket. A valószerű összetartozás felbomlik, csak architektonikus és

ornamentális kapcsolatot láthatunk, az egyes alakok egymásmellettsége és egymásmögöttisége megfelelkezik a térbeli ábrázolás eddig elért sikereiről. Zsúfolva állnak egymás lábain, a háttér fölbomlik, csak azt ábrázolják, a mi tartalmilag szükséges, de ezt sem valószínű kapcsolatban, hanem önállóan. Ilyen eszmei összefoglaláson, elvont architektonikus elrendezésen épülnek fel az ó-keresztény bazilikák apsisainak mozaikjai és így zsúfolták össze a ravennai S.-Vitale egyház Justinianus és Theodora mozaik-képein is az alakokat. Ismét csődöt mondott a térnek egy szempontból való összefoglalása. A mostani tendenciák megint a háttér fölbontására és elhagyására vezettek, ezért optikai jellegük mellett is meg kellett gátolniok a festészet továbbfejlődését, de természetesen a szobrászatra sem lehettek valami előnyösek. Az ornamentális és optikai irányú behatás csak árthatott a tapintásra alapított plastikának.

A késői római művészet alkotásait fejlődésképes érdekességük mellett is hanyatlóknak kell neveznünk.

*

Ha visszatekintünk az európai művészet történetére, úgy egy korszakban sem látjuk a festői értékeknek oly végletes hangsúlyozását, mint a XIX. század második felében. Tintoretto, Velasquez, Rembrandt, Rubens, Goya vagy a németalföldi tájképek és marinák mesterei a színbeli és tonusbeli nagyszerűségeknek tárházát már majdnem teljesen kimerítették, midőn még mindig hátra volt egy fejlődési lehetőség, melyet az impressionismus valósított meg. A mozgás, a továtűnő pillanat realis képe csak itt vonult be a festészetbe, csak most szakadtak el attól a nyugalomtól, mely a régi mesterek leglegendésebb vásznait és frescóit is megüli. Az a barokk hév, mely egy Rubens vagy Tintoretto képein látható, mintegy féket talált a localis színek nyugalmaiban, a képet összefoglaló harmoniákban. Az ábrázolt alakok physikuma ugyan heves mozgást mutatott, a vonalak nagyszerűen hullámoztak, mégis egy felsőbb nyugalom borult rájuk, mely mindent egy harmonikus compositióba foglalt és visszavitte a műteremnek változó szín- és fényárnyalatoktól mentes zártságába. E mozgásnak még nincs közvetlen köze a valóság önkéntelen mozdulataihoz,

életük tisztán művészi, értékük nem ábrázoló, hanem kifejező. A lelki viharzásokkal teljes nekilendülések nem kapcsolatosak a realitás perczenként való szín- és formabeli változásaival, mindez még csak a művész sajátos világa, mely ha némely ponton közelebb került is a realitáshoz, a műterem változatlan nyugalma ettől még mindig elválasztja. Nincs is közvetlen út e romantikus mozdulatoktól a reálisakhoz, Delacroix után nem következik rögtön Monet vagy Renoir. Előbb a műterem falainak kell lehullaniok, előbb ismét minden megnyugszik és midőn e nyugalomban közelebb férkőznek a valósághoz, csak az után fedezik föl folytonos tűnékenységét. Midőn ezt megállapítjuk, tartózkodnunk kell mindenféle értékeléstől, mert csak érvénytelen dogmatismusba tévednénk, mint ez épen Strzygowski-val történt, ki a modern művészetről írott könyvében a francia impressionistákat méltatlanul lekicsinyelte.¹

Visszatérve az előbbiekhöz, ismételjük, a régi mesterek a mozgást egészen más művészi szempontokból értékesítették, szóval az impressionismus itt új eredményekkel gazdagította a festészet lehetőségeit. Ha pedig a németalföldi marinákat, tájképeket tekintjük, melyek a valósághoz tényleg közelebb állottak, mint a rubensi szenvedélyekkel teli festmények, — mivel a localis színeket gyakran áldozták föl az atmosphaerikus hatások kedvéért, — úgy ezekben megint kevés kivétellel a mozgás hangsúlyozásának hiányáról győződhetünk meg. Náluk a tónusokban való összefoglalás a nyugalom jegyében történt, ők voltak az első mesterek, kiknek képeire a »hangulat» szó először volt alkalmazható.

Mindebből azonban még nem tűnik ki, miért mondtuk az impressionismusról, hogy benne látjuk a festői törekvéseknek abszolút kihegyezését, másképen szólva, miért tartjuk ezt a művészeti irányt a szobrászat és az építészet stilusától a legtávolabb fekvőnek. Az építészetet itt nem mint térhatároló művészetet, hanem mint a szigorú tektonikus formák, rhythmusok és symmetriák leggyakoribb alkalmazóját tekintjük. A szobrászatban és az építészetben a határozott formák jelentik a művészi elemet.

¹ Jos. Strzygowski: *Die bildende Kunst der Gegenwart.*

Mit értünk azonban határozott formák alatt? Vajjon nem minden művészet, így az impressionismus is, formákban nyilatkozik-e? Bizonyynyal igen. Mégis nagy különbség van egyik vagy másik festmény forma-határozottsága között egyazon művészi színvonal mellett is. A festészet nemcsak formát alkotó vonalakkal operál, hanem színekkel és tónusokkal. A szín pedig igen gyakran elmosza a forma határozottságát, megbontja a körvonalakat. Ezt tette a legnagyobb könnyebbséggel az impressionismus is. A szabad levegőn, vibráló napsütésben lejátszódó mozgás nem tűr nyugalmasan kirajzolt, erősen meghúzott határvonalakat.

Mindez természetesen a legíávolabb van a szobrászat tulajdonképeni föltételeitől. Itt minden a formából következik, ha számot vetnek is a fény és árnyék hatásával, a körvonalnak teljes fölbontását nem lehet keresztülvinni. A szobrászatban a vágató mozgás is formában merevedik meg, a légkönnyedebb suhanás is megsulyosodik, mert itt olyan művészettel van dolgunk, mely a teret csak az önálló test által adja. Ha pedig a szobrászat birodalma csak az önmagában határolt test, akkor utóbbinak a térben való feloldása is ellenkezik a stílusával. Minden olyan próbálkozás, mely a test formáit, a tér befolyására való hivatkozással fölbontja, tulajdonképen erőszakot követ el a plasztikán. Az impressionismus festői elve egyenesen ellentéte a szobrászati stílusnak.

Mindezt már sokszor elmondták, de az alábbiak kedvéért erre is kénytelenek voltunk kitérni. Hildebrandnak *A forma problémája* című könyve gyújtott itt először világosságot. Az impressionismus az összes festői irányok közt a legtávolabb volt a plasztikától és az architektonismustól, ennek compositiós fölépítéseitől. Egyik tipikus képviselője, az orosz Trubetzkoy, a rögtöni benyomás keltése kedvéért már az ábrázolt alak arányait is fölbontja. Ez az arányváltozás épen ellenkező okokat szolgál, mint a görög szobrászatban, hol ilyen módosításokat kizárólag a plasztikai harmonia és világosság czéljából eszközöltek. (Hegeso síremléke.) Mennél tovább nézünk egy görög szobrot, annál inkább elmélyül a szépsége, míg egy impressionista szoboré a további szemlélet folyamán mindinkább veszít hatásából. Az a sok szobrászati stilustalanság is, melyet még mindenütt

láthatunk, csak egy erősen optikai jellegű korszakban lehetséges, mint a hogy a késői római művészetben is egy optikai periódus hozta magával a plastikai értékek hanyatlását. E korszak óta, bár e közben sok évszázad mult el, sőt a renaissanceben egy plastikai, azaz tapintásra hivatkozó kort is éltünk át ismét, egyszer sem voltunk oly távol a tiszta szobrászi stilstól, mint éppen az impressionisták korában. Bernini bombastikus festői-sége inkább csak felelőtlenül tágitotta, de nem hágtá át a szobrászati korlátokat, mint azt Rodin, ez a kifejezésbeli lángész, nem egyszer megtette. A XIX. század második fele kétségkívül a művészettörténet legvégletesebb festői korszaka volt.

De nem csak a fölfogás, hanem a választott tárgy is elárulja e festészetnek par excellence optikai természetét. A tájkép viszi a főszerepet. Vajjon találunk-e még egy kort, hol amyszor festették volna a szabad természetet? A görög képírás még a hellenismusban sem vált el annyira a szobrászattól, hogy már akkor egy mindent uraló tájképfestészetet tétélezhetnénk fel. Németalföldön, a párás, határozott körvonalakat elmosó levegőjű országban tényleg nagy szerepet játszott a tájkép, de vajjon minden szépsége mellett is Hobbema, a Ruysdaelok, vagy van Goyen művészete kimeríti-e az akkori nemzetközi vagy akárcsak hollandi festészetet? Vajjon a maguk idejében egyedül ők-e az úgynevezett modernek, az úttörő munkásságuk, mint a XIX. század naturalistái és impressionistái, kiket mindenütt az akadémiák bástyája vesz körül. E németalföldi mesterekkel egy-időben, tőlük függetlenül Spanyolország egészen más művészi ideálokért lelkesül. Vagy a flamand iskola, Rubens és társai, sőt magában Hollandiában a három legnagyobb mester, Rembrandt, Hals és Vermeer művészete jellemezhető-e a tájképi karakterrel? Semmi esetre sem. A fölfogás optikai, minden a szín, a tonus, a fény jegyében történik, de még nem vonulnak ki állandóan a szabadba, hol épen ezekkel lehet a legfestőibb eredményeket elérni. Hosszas művészi és egyéb culturalis fejlődés volt szükséges, hogy a festők ott-hagyják műtermeküket. Előbb a műteremnek kellett sivárrá, akadémiakussá válni, hogy belőlük kivonulhassanak. Rembrandték idejében még ez nem következhetett be. Milyen eleven volt akkor még a műterem! Kicsiny nyíláson keresztül heves fény-

sugár tör be, tenyérnyi nagyságú helyen aranyos világosságot gyűjt, sőt udvara is van a sárga holdnak, távolabb azonban minden a sötétségbe kész elmerülni. Vagy másutt egy nagyobb vermeeri ablakon, melyet színes, vagy zöldes ólmos üvegek alkotnak, már szélesebb hullámokban, de nem olyan hevesen ömlik be a világosság, megeléknül egy odaállított hollandi leány haján és egyenletesen terül szét a lakályos szobában. Ez volt a műterem fénykora, midőn nem volt közömbös helyiség, hanem részt kért a festmény létrejöttében. Az itt látható világítási hatások kötötték le az érdeklődést; sok-sok fénytörési finomság, színárnyalat megörökítése kívánczozott a vászonra.

Strzygowski ¹ szintén a tájképben látja a modern művészet fődocumentumát és benne találja továbbfejlődésének lehetőségeit. Őa tájképet gothikus természetű lelki megnyilvánulásnak tartja és Böcklint állítja oda ez irány legkiválóbb mesterének. Az előbbiben igaza volt, mert ha nagy vonalakban, a kivételeket elhanyagoló erőszakossággal a három nagy népcsalád művészetének jellegét akarjuk megállapítani, azt állíthatjuk, hogy a görög-római a figurálist, a keleti az elvont ornamentálist, a későbbi latin és germán pedig a tájképit vallhatja sajátos művészi megnyilvánulásának. Persze a sok keveredés, külső hatás folytán a latin és germán fajoknál az egyéni sajátság nem érvényesülhetett annyira, mint a másik két nagy népcsaládnál. Abban azonban tévedett Strzygowski, hogy Böcklint tartja a tájkép legnagyobb mesterének. A helvét mester kétségkívül igen nagy művész, de festészete kívül állott az optikai tájkép korszakalkotó fejlődési menetén. Ha időben nem is, de stílus szempontjából még innen van a francia naturalisták nagy renaissance-án és az akadémikus irányt a színek tűzésének fokozásával csak egyénileg tudta lerázni. A mit hozott, nem volt az az újdonság, mely után a művészek vágyakoztak, hanem egy, költői motívumokban gazdag lélek meglelevenített festészete. A mi objective új volt művészetében, a színek telítettsége, még erős plastikai hagyományokkal volt kapcsolatos, sőt az akadémikusokat ennek a törekvésnek őszinteségében még fölül is multa. A nagy fejlődési folyamat azonban optikai mederben

¹ Jos. Strzygowski: *Die bildende Kunst der Gegenwart.*

rohant tovább, ezért festészetének hatása sem lehetett nagyjelentőségű. Böcklin művészete egy önálló hegycsúcs, szemben az összefüggő hegyek egész láncolatával.

A francziáknál, hol ez az optikai fejlődés a XIX. században lejátszódott, hirtelen váltják föl egymást a legellentéteesebb irányok. Rendkívüli művészi tehetségek következnek egymásra, kik nemcsak építenek, hanem ellentétességüknél fogva egymás kvalitásait is kétségbevonják. Ingres mindenben a formát keresi, megtisztítja a contourokat és csak díszül használja a letompított, hűvös színezést. Lényeg a forma, ennek plastikája. Ezért volt művészete oly sokáig távol a XIX. század festőinek fölfogásától és viszont éppen ezért került a legmodernebbek közelébe. Fölfogása kizárólag a tapintáson alapszik, mondhatnánk szobrászi. Nem is festett tájképeket; az optikai lehetőségek értékelése idegen volt számára. Főművének talán a *Török fürdő* című képét nevezhetnénk, melyen a meztelen női testeknek valóságos szoborcsarnoka látható.

A classikus formák hagyományaiból táplálkozó megnyugodott bourgeois-időket azonban egy kalandos vágyakozású pathetikus kor váltja föl, ezez erőszakosan szakított az Ingres-féle plastikával. Delacroix volt ennek a periodusnak főmestere. Nem állott egymagában, vele egyidőben más, hasonló fölfogású festőművészek is működtek, ezért irányát nem lehet tisztán egyénileg elhatárolt képirásnak minősíteni, sőt ellenkezőleg igen nagy jelentőségű és kiterjedésű stílus-áramlat, melynek törekvését egy egész világnézet táplálja. Mi csak Delacroixt, mint ennek a csoportnak a képviselőjét mutatjuk be. A másik romantikus festő-nagyság Gericault.

Delacroix fölfogása optikai, de nem annak végletes alkalmazása; utóbbi esetben nemcsak a formát még jobban, hanem a színt is föl kellett volna áldoznia. Ezt azonban nem tette meg, túlon-túl szerette palettája ragyogását, a színek localis szépségétől az optikailag látott valóság kedvéért nem tudott megválni. A realitást követő színezés különben sem felelhetett meg romantikus hajlandóságainak. Megvetette a nyárspolgárius lelkű, képzelet nélküli Ingrest, ki mint ember és mint festő egyaránt távol állott tőle. Colorismusa nem annyira ábrázoló, mint kifejező; túláradó pathos van mögötte. Romantikus lelki háttér nélkül

nem jutott volna ennyire. Ingrestől nemcsak a kizárólagos festői felfogás, hanem a világnézet határtalan különbsége is elválasztotta és inkább az utóbbit kifejező festőiség, mint az optikai felfogás előtérbe lépése motiválta Delacroixnak és társainak egészen eltérő stílusát. Az ő idejünkben még nem volt világosan a fejlődés vezérlője az optikai érzélat. Eredményeiben festészetük természetesen optikai jellegű, de közvetlen művészi érzéla mégis inkább a romantikus festőiség. Hogy mi a különbség a festőiség és par excellence optikai felfogás közt, azt majd az alábbiakban kíséreljük meg megvilágítani. Ez a szenvedélyes festőiség romantikus tartalom nélkül az utódokban bizonyára elsekélyesedett volna, ezért a világnézet újabb változásával és az optikai érzélat előtérbe lépésével a vezető festők mihamar eltávolodtak Delacroix irányától. Egyedül Daumier egyeztetette össze a festői pathost a naturalizmussal és ez eredményezte nagyszerű egyéni művészetének grotesque, caricaturához hajló jellegét.

Delacroix festőies képirása — mint mondtuk — még nem egészen optikai jellegű. A kettő közötti különbség abban rejlik, hogy Delacroix festőisége a localis, kifejező színeken alapul, míg a végletes optikai felfogás a tér ábrázolása kedvéért a színeket is föláldozza, vagyis ezeket is aláveti a változás különféle eseteinek. A szín önmagában még nem optikai, mint ahogyan a forma sem az, azzá csak valamely tárgyhoz való kapcsolódással válik. A szép színek bár igen festőiek lehetnek a szónak gyönyörködtető és technikai értelmében, optikai jellegük, erősségük mégis az ábrázolástól függ. Már pedig a localis színek alkalmazása révén az ábrázolt tárgyat kiszakítják környezetéből, szóval nem mint a tér, a milieu hatásainak alárendeltjét fogják föl, hanem mint egyediségében uralkodót, fontosat. Utóbbi esetben a kép sem jut el az optikai lehetőség végső határaihoz. Ez a festőiség természetesen már nem plastikai jellegű, mint Ingres művészete, mivel a súlypont a színekkel való ábrázolásra, illetőleg kifejezésre esik, azonban nem annyira optikai, mint pl. Monet vagy Renoir festészete.

Ha valaki okoskodásunkból nem értené meg a különbséget, tekintsen egymásután Delacroix s Monet egy-egy festményére és azonnal föl fogja azt bennük ismerni. Az impressionisták festé-

szotének alább következő fejtegetéséből e nélkül is nagyobb világosság fog a föntiekre áradni.

Az optikának fogalma tehát a késői római művészet óta még tovább fejlődött. Most már nemcsak a térben előforduló alakoknak a látás alapján való ábrázolását érthetjük alatta, hanem még inkább magának a levegő és fény által megtelt térnek a föltüntetését.

Delacroix festőiségétől a legvégletesebb optikai fölfogásig nem volt egy ugrás az út. Ha időben nem választja is el őket hosszú korszak, de ott volt kettőjük közt a fejlődés-történeti szempontból is nagyjelentőségű naturalisták csoportja. Velük kezdődött a tulajdonképeni modern képirás és itt veszi át a vezérszólamot a tájkép. Ennek az iránynak már nincsenek romantikus nekilendülései, a valóságot keresi elfogulatlanul vagy nyugalmas költészetben föloldva. Courbetnek és a barbizoniaknak, mivel szakítottak az akadémikusok bágyadt schematicus irányával, meg kellett feledkezniök Delacroix színgazdag festőiségéről is. Őket sem vezette még tudatosan az optikai fölfogás abban az értelemben, mint azt följebb kifejtettük és az impressionisták megvalósították. Ez a szempont, mely később uralkodó lett a fejlődésben, a naturalistáknál még csak rejtve volt jelen. Kimentek a szabadba, mivel itt rázhatták le magukról az akadémiák mesterkelt szabályait, de a természetben egyúttal a teret betöltő levegőt és fényt is fölfedezték, mely egyszeriben tudatossá tette az optikai célzatot.

Kezdetben a naturalizmussal nem járt mindig együtt az optikai fölfogás. Courbet, bár radícálishan követeli az új irány egyedüli jogosultságát, egyik repræsentatív képén, a *Kőtörőkön*, a két munkás alakját még a műteremben festi, miután a háttérrel a szabadban végezte be. Ezzel két egymástól eltérő világítási effectust egyesít a képen, melyek közül a műterembeli kevésbbé optikai, a formákat határozottabban hangsúlyozó. Vagyis Courbet még nem törekedett a contouroknak a fényben való föloldására, az alakoknak a levegőbe való helyezésére. Fődolog nála a dolgok objectív realitása, nem pedig subjectív látszatuk. Ez pedig a formai elemnek erősebb hangsúlyozásával volt kapcsolatos. Még magánál Milletnél, a barbizoniak legnagyobbikánál is a rajzbeli elemnek a festői fölött való uralkodásáról győződ-

hetünk meg. Pedig éppen ő volt az, ki először állította az alakokat a szabad természet mindent egyenletesen körülfogaló fénytengerébe, a mi szükségképen elhalaványította a testek domborúságait. A világos háttér a homályos előtérben álló alakokkal még a régi akadémikus tájkép-schémáknak volt az utóhatása, egyszersmind azonban kedvezett az egyenletes fényelosztásnak. Az *Angelus* két alakja mintegy fürdik az alkonypírnak még világossággal teli levegőjében.

Tekintettel arra, hogy itt nem az összes jelentékeny művészekre kiterjedő művészettörténeti tanulmányt óhajtunk adni, hanem csak a vezető művészi törekvés fejlődését kívánjuk megrajzolni, elállhatunk a többi barbizoni festő művészetének jellemzésétől. Millet után bizonyára Corot volt köztük a legjelentékenyebb. Az ő művészetében az optikai tájképnek még fokozottabb tökéletesedéséről győződhetünk meg. Képeinek sokat emlegetett hangulatossága a formákat elmosó, ködös levegőjű összefoglalásokban rejlik. Fiatalkori műveiben a teret még a fokozatosan egymás mögé helyezett rétegek révén ábrázolta, míg később szinte átmenet nélkül közvetlenül tudta a legnagyobb mélységet is kifejezni.

A naturalisták közül azonban még föl kell említenünk Bastien-Lepaget, kinek festészetében a formai elem ismét erőteljesebb hangsúlyt nyer. Ő fogta fel legobjectivebben a naturalismust. Bár alkotásai tájképi jellegűek, az optikai szempont Millethez és Corothoz képest nála megint visszafejlődést mutat. Nem is volt döntő hatása művészetének; a festészet az optikai fölfogásnak mind végletesebb hangsúlyozását kívánta és ezt az impressionisták valósították meg.

Ugyanebből az okból tűnt le oly gyorsan az angol prae-raffaeliták mozgalma. Ők is a naturalismusra esküdtek föl, de ezt a figurális, a formai elem segítségével akarták megvalósítani, pedig Constable és Turner másféle utat mutattak nekik. E két nagy festő művészetének folytatói nem az angol prae-raffaeliták, hanem a franczia naturalisták. Az előbbieket túlságosan elmerültek a quattrocentobeli olasz festők és a flammand primitívek műveinek tanulmányozásába, kik nagyrészt szintén naturalisták voltak, de ezen belül — különösen az olaszok — a figurálisnak kedveztek. A XIX. század azonban

optikai tájképet akart, teli fénynyel, levegővel: nem törődött a fűszálak és levelek egyenkénti megrajzolásával. A præraffaeliták teljesen figurális és formai törekvésű naturalismusa tehát nem kelthetett szélesebb körű hatást és ezért jutottak oly hamar a stilisáláshoz. Burne-Jones is teljesen szakít a naturalismussal, képeit a vonal önálló rhythmikájára, harmoniájára alapítja. A francia Puvis de Chavannes a stilizálást már jobban össze tudta kapcsolni a tájképi elem uralkodásával. Falképein a lazán szétszórt alakok nem lépnek ki a térből, ezért művészete forma-hangsúlyozása, vonal-stilisálása mellett sem volt elszigetelt és független az uralkodó festészeti törekvéstől.

Hasonló fejlődést írt le általánosságban a XIX. század egész festészete, de a mi az elszigetelt Angliában a præraffaelitáknál oly gyorsan, az a continensen csak évtizedek múlva, lehet mondani napjainkban játszódott le. Előbb még az optikai törekvések éltek ki magukat legvégletesebb következéseikben.

Az impressionisták Manet eredményeire támaszkodva teljesen föladták a formai elemnek, a dolgok testiségének ábrázolását. Mindent a fénynyel teliszórt levegőben, e mögött láttak. Nem a tárgyak formái, hanem azoknak a levegő és fény által befolyásolt színbenyomásai tükröződnek vissza szemekben; csak színjelenségeket festettek. Sötétbe kerültek a *localis* színek, minden a reflexekben oldódik föl és vibrál a napfényben. A vonaltávlat is eltűnik, helyébe a színtávlat és annak kifejező eleme, a *valeur*, a színeknek térbenyomás alapján való értékelése lép. Nem használták a fény és az árnyék contrastját, minden térbenyomást, testiséget színekkel, lehetőleg világosan fejeztek ki. Levegőfestés, fényfestés, melyen csak átszűrődik a tárgy képe. Cézanne már túlment az impressionismuson, még azokat a színeket is kerülte, a melyek alkalmasok voltak a tárgyak testiségének kifejezésére. Így az asphaltot és a barnát. Mindent, a mi súlyos, elhagytak, egy könnyed függöny egész festészetük, mely nem törődik a dolgok plastikájával, jellemző egyediségével, kizárólag térbenyomás keltését célozza. Mindent a távolban látott kép alapján ábrázolnak, melyből semmi sem válik ki önálló formájával. Ezért sokkal magától értetődőbbek azok a festményeik, melyek kis alakokat tüntetnek föl messziről, mert ezeken a levegő és a fény által való forma-fölbontás logi-

kusabb, mint a közelből ábrázolt alakokon. A végső eredmény egy tér-festészet, a dolgok objectiv testiségének a fény és levegő változó hatásaiban való föloldása. Ennél optikaibb festészetet ez idő szerint nem tudunk elképzelni.

Természetesen távol áll az impressionismustól a stylisálás is, nem törődnek a természeti benyomástól független képhatásokkal, nincsenek akadémikus szabályaik. Manet és Degas e tekintetben gyakran tesznek kivételt. Ügyelnek a formák elosztására, önálló kifejesztésére, a színfoltak kiegyensúlyozására, sőt nem egyszer decoratív törekvéseket is láthatunk náluk. Nem is tartoznak a legkövetkezetesebb és legvégletesebb impressionisták közé. Manet a fejlődésben még megelőzi őket, universalitása nem engedi neki egy elvnek mindenben keresztül való erőszakolását, még ha ez az elv saját gyermeke is. Degas pedig túltúlszerette a formát, nem akarta a benne rejlő kifejező erőt a fény és levegő behatásának föláldozni. Monet, Renoir, Sisley és Pissarro voltak az optikai impressionismus legkövetkezetesebb képviselői.

Még egy tulajdonságát kell ennek az iránynak kiemelni, melynek kapcsán meg akarunk felelni az impressionismus dogmatikus lekicsinylőinek is. Ezek, bár elismerik az impressionisták eredményeit, de tisztán technikaiaknak nézik, melyek később hivatva lesznek egy igazán művészi iránynak szolgálatába állani. Szerintük, bár az impressionista képeknek rendkívül nagyok a tisztán festői kvalitásai, a tulajdonképeni művészi tartalom, a kifejező, lélekre ható és minden műfajban szükséges imponderabiliák hiányzanak belőlük. Utóbbi alatt nem a kép librettóját vagy novelláját értik, hanem az ábrázolt tárgy mögötti belső tartalmat, mely a vonalak és színek egyéni harmoniájában, az ezerféle megoldási lehetőség egyikének művész által való meghatározásában rejlik. Szerintük az igazi művészetben az alkotó választja meg ezt a formát, míg az impressionismusban a természet határozza meg a maga véletlen szeszélyével. Az igazi művészet csak a naturalismuson túl kezdődik, az impressionismus pedig nem egyéb, mint az előbbinek a pillanatra való szorítása, mely csak megrögzítésében enged az egyéniségnek szabad teret. És ez kizárólag a technikára, a külsőségre szorítkozik, a művész subjectivitása csak a kisebb-nagyobb ügyességben nyilvánul. Itt nem a lélek genialitásával van

dolgunk, hanem a szem és a kéz gyakorlottsága ért el kivételes fokot. Az impressionismus szerintük nem egyéb, mint festői gyakorlat, «Schule der Geläufigkeit».

Nem tekintve, hogy az impressionismus, mint a természet objectiv utánzása, nem valósítható meg, egy olyan helyen találjuk meg az impressionismus művészi kincsesházának kulcsát, melyre a fönti aesthéták nem is gondoltak.

Az impressionismusig a festészet nem az elfogulatlan, hanem az intellectualis látás alapján állott, mint látásunk általában a köznapi életben. A miről tudtuk, hogy vörös színű, azt bármilyen világításban mindig vörösnek láttuk, még akkor is, ha a különféle reflexek a színét egészen megváltoztatták. Szóval mindig a localis, tárgyi színek után indultunk és sohasem a jelenség-szín után. Ekkor jöttek az impressionisták, fölnyitották szemeinket és megmutatták azokat a színeket, a melyeket tényleg látunk. Nem festették a vörös színű tárgyat vörösnek, ha a természetben lilának látszott. Az elfogulatlan látásnak fölfedezése azonban csak a festményekre nyert alkalmazást, csak a festők látása vált ilyenné. Az intellectualis látás megmaradt továbbra is a közhasználatban, mert a dolgokra vonatkozó tapasztalás, ítélkezés így kívánja. Az életben nem annak van igaza, a ki a lilának tetsző vörös tárgyat lilának mondja, hanem a ki localis színét nevezi meg. Az elfogulatlan látás a látszat után induló csalódások birodalmába utaltatott vagy megmaradt a művészek tulajdonának.

Azt pedig az aesthéták is elismerik, hogy az elfogulatlan szemlélet, a dolgoknak kizárólagos milyenségi felfogása tisztán aesthetikai szempont, melynek csak külső fokozata az impressionisták elfogulatlan látása. Ehhez járul még az utóbbinak veleszületett egyéni különbözősége is. Ezt adták vissza az impressionisták meglepő frissességgel és őszinteséggel. A subjectiv és elfogulatlan látás tehát olyan tiszta aesthetikai alap, melyen állva okvetlenül szintiszta művészi alkotásoknak kell létrejönni. Az impressionisták nemcsak elsőrangú festők, hanem igazi művészek is voltak. Bizonyára nem jelenti ez azt, hogy génusuk Michel Angelóhoz lenne hasonlatos, hanem hogy felfogásuk a legnaivabb művészi szemléletre támaszkodott, melyet viszont ragyogó előadásuk, tudásuk tett raffinálttá. Az impressionismus hatása

épen abban rejlik, hogy benne a természettel szemben való tökéletes elfogulatlanság a legegényibben és legmerészebben nyilvánul.

A festőművészet ezzel elérkezett az optikai lehetőség végső határaihoz. Ezen az úton mai szemmel nézve további fejlődés már nem volt elképzelhető. A neoimpressionisták vagy pointilisták újítása csak technikai természetű volt. Whistler szín-rapsodiái, éppen mivel a színek önálló, ábrázolás nélküli hatására törekedtek, optikailag tulajdonképpen visszaesést jelentenek. Itt ismét a szín önálló szépsége, harmoniája uralkodik, a mit az impressionisták az optikai szempontoknak fölálloztak. Ezek után ismét csak egy stilisáló vagy egy formát hangsúlyozó korszaknak kellett következnie.

Ismét óriási erjedés állott be, mely az eddig ismert legnagyobb művészeti átalakulást, az ó-keresztényen időkét, juttatja eszünkbe.

A kezdeményezés megint francia oldalon történt, de a későbbi kialakulásban más nemzetek is jelentékeny szerepet játszottak. Paul Cézanne festészete a kiindulás. Nevét az impressionistáknál már fölemlítettük, tulajdonképpen ő is közéjük tartozik, de tovább ment ezeknél, mi által ismét kapcsolatba került a régi festői törekvésű festőkkel, így különösen Delacroixval. Nincsen a XIX. században egy olyan festő sem, ki annyira egyéni és problematikus lenne, mint Cézanne, kinek hatása oly elementáris erővel terjedt volna el az összes kultúr-nemzetek fiatal festői között. Nem hiszszük, hogy ezt festészete lenyűgöző egyéniségének lehetne betudni. Minden bizonynyal oly objectiv értékeket is hozott, melyek az újításra éhes fiataloknak éppen megfelelték. Cézanne objectiv eredményei annyira összetartoztak festészetének egyéni természetével, hogy e kettő teljesen fedte egymást, egyik javára sem maradt semmi fölösleg, így az epigonok, kik az előbbit fölhasználták, egyszersmind az utóbbinak varázskörébe is belekerültek. Meier-Græfe Cézanne festészetének ebben a tulajdonságában látja művészete lényegét, szerinte ezzel emelkedett az impressionisták és Manet fölé. Objectiv eredményei csak a legutolsó években tisztázódtak, most már a nélkül is fölhasználták, hogy szolgailag utánózták volna képeit.

Festészetének lényegét mi abban látjuk, hogy az impressi-

nisták színekben feloldott térszemléletét ismét a valóságtól elvonatkoztatott harmoniákba hangolta át. Még jobban elkerülte a rajzbeli értékeket, de a hol formát hangsúlyozott, ott emancipálta magát a természettől. Mert szerinte a valóság nem különül el sem formákba, sem színekbe, mind a kettő a tónusokban, azok ellentéteiben, eltéréseiben nyilvánul. Az alakok, dolgok testiségét, súlyát még kevésbbé érezte, nem ez, hanem az őket kifejező színtömegek összhangja volt neki fontos. Az ábrázolási értékekből ismét kifejezési értékek lettek, a kép színharmonijája ismét független a valóságtól. Az impressionisták könnyedségét még fokozta, de már nem állította teljesen a természet szolgálatába. Művészetében a legközvetlenebb optikai felfogás a valóságtól eltérő szín-összefoglalással egyezsül. Impressionista, azonban mégis rokonságot tart a komponálókkal, sőt művészetének — mint ezt utódainál láthatjuk — okvetlenül ehhez kellett vezetnie. Legutolsó éveiben tényleg hosszú ideig dolgozott egy nagy compositiós jellegű faliképen. Különösen a méztelen test festése alkalmából nyilvánult nála ez a hajlam, önkényesen teremti meg az alakok mozdulatait, a gestusok kifejező értékeit, mondhatni nem egyszer tradíciós szépségeket keres bennük. Ilyenkor, különösen lithographiáiban, a *contourt* is segítségül hívja és megkapó erővel hasítja ki az alakok massáit. A határvonalak kifejező értéke mellett szinte eltűnnek elrajzolásai.

Látható, hogy Cézanne művészetében rendkívül nagy a továbbfejlődés lehetősége, mintegy határkövet jelent az impressionista optika és a testiséget hangsúlyozó modern képírás között. Ezt talán annak tudhatjuk be, hogy Cézanne két egymással teljesen ellentétes hatás alatt állott, az impressionismus és Ingres befolyása alatt. Bármennyire fokozta az impressionisták könnyedségét, a színek ábrázoló erejét, optikája mégis szükségképen eltávolodott a valóságtól. A tulajdonképeni impressionisták elérték az optikai lehetőségek legvégső határaihoz, ezen túlmenve okvetlenül szín-stilisáláshoz kellett jutni. Cézanne művészete is ezt bizonyítja. Ő nemcsak tovább fejlesztette, hanem egyszersmind feloldotta az optikai természet-utánzást. Azok az önálló harmoniák, melyek mögött a színek hihetetlenül finom tér-értékei rejlenek, tagadhatatlan

nul decoratív jellegűek. Cézanne művészete nemcsak a valeurök nagyszerű alkalmazásában, hanem ezeknek csodálatos kékes-sárga harmoniába való olvasztásában rejlik. Nemcsak levegő, optika foglalja össze egy-egy képét, hanem a színek is. Majdnem minden képét azonos színharmonióban festette, nem rendelte alá magát a természet véletlen színbenyomásainak, ellenkezőleg, ő határozta meg a szín-charakterét. Optikája nem absolut, hanem viszonylagos; a valeurökre támaszkodva, önállóan ható színekkel éri el a tér-benyomást. Megtartotta az impressionismus eredményeit, de újra visszahozta a színekben való örömet. Természetesen nem az egész vonalon, csak épen a kékes-sárga harmoniában, mely egyéniségének megfelelt.

Az impressionismust nemcsak a színekben, hanem a formában is feloldotta. A hol az utóbbit önállóan emelte ki, mindig a természettől független fontosságot adott neki. A meztelen alakok nemcsak az impressionismus szabadságával vannak elszórva, hanem mindenik külön-külön önmagában elhatárolt mozdulatot hajt végre. A functionalis elkülönítés első lépés volt az optikai felületesség elhagyására, mert ettől már nincs messze az alakok realitásának hangsúlyozása. Ismét önálló fontosságot nyernek a térben, nemsokára már szembeszállhatnak vele és az optikaival szemben a plastikai valóságra helyezhetik a hangsúlyt. Ez a fejlődés azonban már nem Cézanne festészetében, hanem az utódokéban játszódott le.

A két másik híres festő, Van Gogh és Gauguin, szintén ezt az irányváltozást segítették elő. Mindkettő a lehetőség határáig fokozta a színek erejét; az egyik Tahitin keresett ehhez impressiókat, a másik a Provenceban. Már nem egyetlenegy visszatérő színharmonia kedvéért tértek el a természettől, mint Cézanne, melyen belül a tónusok uralkodtak, hanem az utóbbiakat is a keveretlen színek egymás mellé rakásával helyettesítették. Van Gogh képei valósággal izzani látszanak, míg Gauguin festményei a telített színek összhangján épülnek fel. A szín kifejező értékének hangsúlyozása mellett a forma is új jelentőségre kap. Gauguin az ausztráliai szigettenger embereinek testi szépségét, formáinak teljességét élvezi, míg Van Gogh arra is törekszik, hogy az ábrázolt alakok, tárgyak határvonalait is

élesen tüntesse fel. Ezek ismét nem esnek a megvilágítás áldozatául. Sőt Van Gogh még ennél is tovább megy: önálló rhythmizációt ad a hangsúlyozott vonalaknak, a mi mindenestre összefügg a ragyogó napsütés előidézte vibralással, de nála ez már a stilisálásba csap át. Van egy tájképe, hol a cyprus valósággal lobogó lángokhoz hasonlít, minden hullámzik, az ég csupa rezgés. A természet — mondhatni — pathologikus szemléletének csodálatos művészi nyilatkozása. Az alakoknál nem a pillanatnyi impressio a fontos, hanem kitanulmányozható és művészileg értékesíthető jellegük. Egy-egy arczmása a grotesque-ségig erőteljes és eszközeiben szűkszavú.

Ez a világ már messzi maga mögött hagyta a naturalismust, a valóságnak optikai kimerítését, a térnek való alárendelését. A szín és a forma a maguk művészi önállóságában újra előtérbe lépnek és előkészítik az utat a testiség, a plastika, a dolgok realitásának éreztetésére. Érdekes, hogy Cézanne volt ebben főtámaszuk, holott éppen az ő festészete volt legtávolabb a testi massivitás éreztetésétől. Voltak festészetében ugyanis olyan mellékeseeknek látszó momentumok is, melyek alkalmat nyújthattak ily irányú fejlődésre. A meztelen testeknél a forma önálló felfogása, vagy csendéleteiben a gyümölcs anyagának néhol erős éreztetése, alkalmasak voltak ennek megerősítésére. Az impressionismusnak túlságos immaterialitása, mely még Cézanneban is az uralkodó szempont volt, midőn már nem lehetett ezen az úton tovább menni, szükségképen határozott irányváltozást idézett elő, de ehhez még egy másik tényező is járult.

Említettük az impressionismus jellemzésénél, hogy nála elfogulatlanabb festői látást egyetlenegy művészi iránynál sem találhatunk. Itt voltak legtávolabb a dolgok intellectualis szemléletétől. Midőn megcsömörlöttek tőle, a belső művészi momentumok közül talán éppen az intellectualis szemléletnek újbóli uralomra jutása volt a legfontosabb. Ez kellett a tárgyak testiségének éreztetéséhez. De a mint az elfogulatlan látást is végső határig lehetett vinni az impressionismusban, úgy most vele ellentétesen az intellectualitás túlságos, élére állításának is be kellett következnie. Míg azonban az előbbi, az elfogulatlan szemléletnek művészi természeténél fogva, nem lehetett vesze-

delmes, sőt éltető eleme volt a festészetnek, addig az intellektuálisnak éléreállítása kibillentette a művészet lehetőségei közül. Ezt az irányt képviselik a kubisták.

A művészetben a lelki élmények kifejezése végett nem lehet tovább menni a symbolismusnál. Bármilyen messze megy is a valóságtól a stilisálás, mindig tekintettel kell lennie a látás szabályaira, melyek alaplehetőségei a művészetnek. A művészet a látásra hivatkozik, ezért nem lehet egy át nem tetsző tárgynak összes oldalait egyszerre feltüntetni. Az olyan expressionismus, mely nem törődik a művészet formai lehetőségeivel, nem jöhet festészetileg komoly számításba. A kifejeződésnek nem szabad sutba dobni a valóság látásán alapuló formai elemeket. A természettől teljesen elvonatkozni csak az ornamentikában lehet; a valóságnak meghatározó elemei helyére az utóbbinál azonban más specialis formai törvényszerűségek lépnek. A zene önálló, természet-utánzástól független lényegét nem lehet a természet-utánzó festészetre vagy szobrászatra átvinni. Valóságot vagy ornamentális törvényszerűségeket nem követő formák vagy színek kapcsolata sohasem lehet annyira kifejező, hogy az ákom-bákomszerű határozatlanság érzését el tudnák nyomni. A mi hatásuk van, az vagy ornamentális jellegű vagy a művészettől függetlenül intellectualis természetű, mint a jeleké (betűké). A maguk egészében azonban távol maradnak a valóságra támaszkodó műalkotások mély vagy magával ragadó benyomásaitól. Ez esetben annyira megkötetlen lenne a formai lehetőség, hogy bennük kiigazodni legfeljebb csak külső jelek felvételével állna módunkban, a mi semmi esetre sem emelné a képek művészi értékét.

A szűkebb értelemben vett expressionismus, mely fenntartja ugyan a természettel való kapcsolatot, de a kifejezés kedvéért deformálja vagy egyszerűsíti, szintén egyik merész oldalhajtása a modern művészetnek. Csakhogy erről már nem szabad állítani, hogy erőszakot követne el a művészeti törvényeken, mint a kubismus. Ezen az irányon belül mindig az egyes művészek egyéni tehetsége a fontos. Matisse és a «Blaue Ritter» tagjai tartoznak ide. Az újra ébredő decoratív irányzat is elősegítette törekvéseiket. Véleményünk szerint azonban ez sem az az irány, melyben a modern «Kunstwollen» a legteljesebben nyilvánulna. Csak oldalhajtása.

Tagadhatlan, hogy napjaink művészete újra visszaállította a szín, de még jobban a forma kifejező értékét. Az ábrázoláson felül ismét mélyebb tartalom, lelki élmény kíván nyilvánulni. A vonal és a szín azonban a dolgok testiségét is éreztetni akarja. A materialitás, melyet az impressionismus annyira elhanyagolt, ismét követeli a maga művészeti jogát. A jelenségek térben feloldott felület-festése megint a dolgok lényegét hangsúlyozó felfogásnak ad helyet. A változás, a mely a dolgok formáinak megfestésénél megy végbe, most nem természeti effectus, a világítás, a levegő kedvéért történik, most nem bomlik fel a forma, sőt ellenkezőleg, megerősödik a stilisáláson belül. A szín és a forma a dolgok testiségének minél erősebb éreztetését célozzák és ezzel együtt kifejező erőre is törekeshnek. E kettő nem jelenik meg szükségképen mindig együtt, az expresszionismus feláldozza a materialitást a kifejező momentum kedvéért, míg sok helyen az előbbinek szinte tudományos keresése nyomja el a művészi imponderabiliák érvényesülését. A kettő együttvéve jelenti a modern művészi tendentia idealis megvalósulását. Természetesen nem állítjuk ezzel, hogy modern és kiváló műalkotás csak ilyen alapon jöhet létre és hogy tényleg túlnyomóak az ilyen alkotások, hanem hogy a rendkívül bonyolult, sokfelé célzó modern művészi áramlaton belül, mint belső mozgató és egyszersmind összetartó elemeket, a materialitást és a kifejező momentumot vehetjük észre.

A materialitás hangsúlyozása szükségképen szakított az optikai fölfogással. Ismét a dolgok plastikájának éreztetése lett a fontos, a contour visszakapja régi fontosságát. Nem az impressionisták és naturalisták közvetlen elődjaira, a romantikusokra, Delacroixra ütnek vissza, hanem Ingresre. A klasszikus formatisztaságot hangsúlyozó mester ismét divatba jött, sőt az ő neve került a haladók zászlójára. Delacroix festőisége még túlságosan a színen alapult, művészete nem hangsúlyozta annyira a plastikát, mint azt a modernnek szeretik; Ingressel szemben, a kin azelőtt mindig diadalmaskodott, most ő húzta a rövidebbet. Ha az előjelekben nem csalódunk, a XX. század a szobrászatban erősebb lesz, mint a képírásban.

Szemléltetően példázzák a modern fejlődést a festészet multjából vett példák is. Velazquez Manet korában uralkodott,

később Goya és Delacroix váltotta föl. Cézanne Grecot hozta divatba, míg jelenleg már ők is a félmultéi. Napjaink egyik főmestere Ingres lett. Cézannenak még mindenképen optikai, de már latensül formát érvényesítő festészetét a tanítványok plastikai törekvések befogadására tették képessé. Erősebben hangsúlyozzák a benne íjlő formai elemet, kiéleltik a ruhák redőit, a töréseket. Az optikai összefoglaló látyságot az epigonoknál egy brutálisan foltos pictura váltotta föl. Erősen megépített, sokszor mértanilag szerkesztett testeket láthatunk, melyek azonban nem nélkülözik a mester kifejező, formahangsúlyozást nem kívánó színfoltjait sem. Ez az irány természetesen csak átmenet lehetett, előkészület az eljövendő stylushoz. A kitisztulást napjainkban szemmel követhetjük. A keresőket, kik kezdetben a megcsömörlött impressionismussal mindent el akartak maguktól hajítani, lassanként fölváltják a megtisztult formákban, ragyogó színekben örvendezők.

Hogy Cézanne festészetét hogyan alakították át fokozatosan, kitűnően figyelhető meg a rálátás kifejlődésében. Bár az impressionistáknál is nem egyszer fordul elő, erre a japánok tanították meg őket, divattá a Cézanne-epigonoknál lesz. Ugyanis kedvez a testiség hangsúlyozásának; a dolgok fölülről tekintve bizonyos mértékig köröskörül is láthatóvá lesznek. Ezt a momentumot a késői római művészet ábrázolásain is föllelhetjük, faliképek, illuminatiók mind ilyen rálátást mutatnak.

Modern rálátásos festményeknél gyakran találkozunk az előtér hibás lecsúszásával. Oka a látópontnak változtatásában rejlik. Mikor a kép felső, illetőleg a természetből vett motivumának távolabb eső részeit festi, szeméit nem irányozza a magasból annyira lefelé, mint mikor a kép alsó részét, azaz az előterét festi. A rálátásos fölfogás szükségképen magával hozta a vele járó esetleges hibákat is.

A materialitásnak s a vonal és a szín kifejező értékének újból uralomra jutása természetesen érvényre juttatta a szélesebb körű decoratív törekvéseket is. A szín és a vonal önálló, többé-kevésbé decoratív hangsúlyozása mindig együtt jár ezzel. Az impressionismus világa a ráman belül játszódtott le, semmivel sem törődött, ami azon kívül esett, míg napjaink jellemző festészete inkább a fal után vágyik és tekintettel van

környezetére. Ezért volt lehetséges, hogy egy időben az impressionismussal, mely kétségkívül egyike volt a festészet legdicőségesebb korszakainak, más téren olyan művészietlenség tombolt. Az optika túlsúlyra emelése csak a festészetnek kedvezhetett, de hátrányára volt a szobrászatnak és minden egységes stílusnak. A vonal és a szín önálló, kifejező erejének hangsúlyozásával azonban ismét megszűnt a többi művészetekre oly kedvezőtlen állapot, újból törődni kezdtek egymással. Ezzel a festészet az impressionismust tekintve, bizonyára veszített jelentőségéből, mivel azonban legvégletesebb optikai lehetőségeit is kiélte, már méltán oszthatta meg uralmát a többi művészettel.

A modern képirásnak három jellemző tulajdonsága talán egy művész munkáiban sem nyilvánult meg oly tökéletesen, mint a schweizi Hodlerében. Hangsúlyozza a jelenségek testiségét és e mellett decoratív elosztást is ad nekik. Ezenkívül egyike a legintellectuálisabb festőknek. Képeinek mindig mély belső tartalmuk van, de ezt tiszta művészi eszközökkel éri el. Vonalainak kifejező ereje, melyhez a színek csak a kísérő accordokat játszzák. rendkívül nagy, gestusai csodálatosan prægánások. Lényeget keres, hol semmi sem esetleges, mint a természetben, hol minden szál fű, virág, égen úszó felhő egyetlen symbolumban egyesül. A decoratív jelleg csak a belső élmény kifejezésre jutásának szükségképi, majdnem mellékes körülménye; mindent belülről fog fel, az egész stílus belülről van megalapozva. Semmi fölösleg, minden a lényegesre szorítkozik és minden a vonalban, a színben nyilatkozik. Képeinek nincsen gondolati folytatása, mint a legtöbb symbolistáénak, már mindent kifejezett és lezárt a maga megoldottságában. Hodler volt napjaink legmodernebb mestere.

Elérkeztünk tanulmányunk végéhez. Ha túlnyomóan a festészet szemüvegén keresztül néztük is a XIX. század fejlődését, eredményeink még sem vonatkoznak kizárólag erre a művészetre. Mivel azonban e század legfontosabb művészeti eredményei, artistikus törekvései legtisztábban a festészetben nyilvánultak, tanácsosnak látszott a képirást előtérbe helyezni. Az itt előforduló jelenségek közül csak azokat emeltük ki, melyeknek a művészi akarás fejlődése szempontjából jelentőségük van. Tanulmányunkban ezért nem is törekedtünk arra,

hogy kimerítő művészettörténetet adjunk, hanem hogy a modern művészeti jelenségek szövedékének vezérfonalát bogozzuk ki. Az ó-kori emlékek tárgyalásánál alkalmazott irányelvek itt is megengedték, hogy elfogulatlanabb és a multtal jobban összefüggő szempontokat követhessünk.

Hogy vajjon a modern művészeti eredmények további jövőjét befolyásolni fogja-e a világháború, erre nehéz előre határozott feleletet adni. Véleményünk szerint ez a világot fölforgató esemény-lánczolat sem lesz elég erős arra, hogy a művészet szabad tengereken járó bárkáját maga határozta útirányából kielendítse.

YBL ERVIN.

SZEMLE.

A kolozsvári egyetemről.

A kolozsvári Ferencz József tudomány-egyetem elrablása alkalmából a románok 1920 február hó 1-én nagy ünnepélyt rendeztek, melyen nem csak az entente államai és egyetemei képviselték magukat, hanem a román hivatalos híradás szerint a semleges Hollandia egyetemeinek képviselői is jelen voltak. A színmagyar főiskola elrablásának fájdalmát szerfölött fokozza az a körülmény, hogy a külföldi egyetemek, nyilván megtévesztve a román hazug információk által, be sem várva a békekötést, olyan actusnál jelennek meg, mely a cultura, a civilisatio, a jog arczuscsapását jelenti.

Az ezredéves országos kiállítás alkalmával 1896-ban az akkori vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minister megbízásából Magyarország felső oktatásügyéről vaskos kötet jelent meg, melyben Márki Sándor a kolozsvári egyetem történetét közli. E dolgozattól tudjuk, hogy az erdélyi egyetem eszméje egyidejű az erdélyi fejedelemséggel, s bár János Zsigmond az egyetem alapításának tervét nem valósíthatta meg, de Báthory István katolikus és Bethlen Gábor protésztański jellegű főiskolákat állítottak fel. Állami egyetem alapítása eszméjével Mária Terézia foglalkozott, de a törvényjavaslatot csak Ferencz József uralkodása alatt báró Eötvös József nyújthatta be s Trefort Ágoston képviselte a ház előtt. Az 1872. évi XIX. t.-cz. szól a kolozsvári egyetemről, melynek négy facultása van: jogi, orvosi, bölcsészeti és matematikai-természettudományi. Az egyetem a teljes tan-szabadság alapján áll. A karok egymástól független, egyenrangú, önálló testületek, évenként választott dékánokkal, fölöttük az egyetemi tanács áll, élén a rectorral; lényegében tehát a Thun-féle egyetemi szervezetet igttatták törvénybe, melynek mintájául a porosz egyetemek szolgáltak. A tanárokat gróf Mikó Imre ministeri biztos eskette fel s az előadások minden nagyobb ünnepély nélkül 1872 november hó 11-én megkezdődtek. Az egyetem elhelyezése nagyon kezdetleges volt, központi épületül az országos gubernium háza szolgált, a klinikák

az elavult Karolina kórházban nyertek hajlékot. Az egyetemi könyvtár magjául az Erdélyi Múzeum könyvtára szolgált. A kormányok és törvényhozás azonban az ország nehéz pénzügyi helyzete ellenére az egyetem fejlődéséről bölcsen gondoskodtak. A fejlődést a következő néhány adat is mutatja.

A törvényhozás az első teljes évre (1873) 157,865 forintot irányzott elő, a hallgatóság száma az első évben 233 volt. A tanszékek száma az alapításkor 40 volt. Evvel szemben az utolsó költségvetési (1914—15.) év előirányzata 2.375,600 korona volt, a mihez még az egyetemi klinikák másfél millió korona kiadása is járul.

A tanszékek száma 1914—15. költségvetési évben 60-ra emelkedett, kiket az oktatásban 44 magántanár, 12 adjunctus, 46 tanársegéd s nagyszámú gyakornok támogatott. A hallgatóság száma 2300-ra emelkedett.

A magyar állam a kolozsvári egyetem fejlesztésére milliókat és milliókat áldozott. Az egyetemi könyvtár mintaszerű épülete, a hatalmas központi épület, az orvoskari intézetek s főleg a tervszerűen kiépített klinikai telep, melynek kimerítő leírását az 1909-ben a budapesti nemzetközi orvosi congressus alkalmával megjelent könyv tartalmazza,* mindmegannyi bizonyítékai annak, hogy a magyar állam a kolozsvári egyetemet nem csak mint magyar főiskolát alapította, hanem nagy áldozatokkal a magyar tudomány erős központjává fejlesztette.

1909-ben, a lipcsei egyetem alapításának ötszázéves évfordulója alkalmából az egész világ egyetemei képviseltették magukat: — méltán; a lipcsei egyetem a német tudománynak 500 éven át erős vára volt; — de hogyan történhetett, hogy a kolozsvári egyetem elrablása ünnepélyére a külföldi egyetemek képviselőket küldhettek?

G. E.

* *Les Facultés de Médecine des Universités Royales Hongroises de Budapest et de Kolozsvár.* Ouvrage offert a MM. Les Membres du Congrès par le Ministère Royal Hongrois des Cultes et de L'Instruction publique. Budapest 1909.